

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

HANEFÎ MEZHEBİNİN İŞLEYİŞİ VE TUTARLILIĞI
AÇISINDAN KEMALPAŞAZÂDE'NİN TABAKÂTÜ'L-
FUKAHÂ'SI

MUHAMMED UÇAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
DOÇ. DR. NECMEDDİN GÜNEY

KONYA-2023

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammed UÇAR		
	Numarası	19810601006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	HANEFİ MEZHEBİNİN İŞLEYİŞİ VE TUTARLILIĞI AÇISINDAN KEMALPAŞAZÂDE'NİN TABAKÂTÜ'L-FUKAHÂ'SI			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Muhammed UÇAR
İmzası

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammed UÇAR		
	Numarası	19810601006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY		
Tezin Adı	HANEFÎ MEZHEBİNİN İŞLEYİŞİ VE TUTARLILIĞI AÇISINDAN KEMALPAŞAZÂDE'NİN TABAKÂTÜ'L-FUKAHÂ'SI			

Hanefî mezhebine göre yapılan fukahâ tasnifi İslam hukuku içerisinde önemli bir yere sahiptir. Kemalpaşazâde, Hanefî mezhebine göre fakihleri derecelendiren ilk kişidir. Daha sonra gelen çok sayıda Hanefî fakihleri ona bu konuda tabi olmuş ve bu tasnifi eserlerinde yer vermişleridir. Bununla birlikte onun tasnifine eleştirilenler de olmuştur.

Çalışmamızda yapılan eleştirileri tartıştık ve muhtemel cevaplar aradık. Aynı zamanda tasnifte geçen fikhî terimleri de açıklamaya çalıştık.

Tez çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Girişte Hanefî mezhebine göre yapılan fukahâ tasnifinin tarihçesinden, araştırmannın kaynakçasından, amaç ve yönteminden bahsedilmiştir.

Birinci bölümde Kemalpaşazâde ve Kefevî gibi ona tabi olanların fukaha tasniflerine yer verdik. Ardından Dihlevî, Leknevî ve Muhammed Ebû Zehra gibi, Kemalpaşazâde'nin tasnifini eleştirenlerin alternatif tasniflerini açıkladık. Diğer mezheplere göre yapılan fukahâ tasnifleri de ele alarak, birinci bölümü tamamladık.

İkinci bölümde Kemalpaşazâde'nin tasnifini eleştirenlerin tenkitleri ve onlara karşı getirdiğimiz muhtemel cevaplar ele alınmaktadır. Aynı zamanda tasnifte geçen içtihat, tahrîc, temyîz ve taklit gibi fikhî terimlerin kastedilen manaları tartışılmıştır.

Tezimiz, önerilerimizi içeren ve vardığımız neticeleri ele alan bir sonuç bölümüyle tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İçtihat, tabakâtü'l-fukahâ, müçtehit, taklit

ABSTRACT

ABSTRACT

Author' s	Name and Surname	Muhammed UÇAR		
	Student Number	19810601006		
	Department	Temel İslam Bilimleri / İslam Hukuku		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY		
Title of the Thesis/Dissertation	EVALUATION OF KEMALPAŞAZÂDE'S TABAKÂTÜ'L-FUKAHÂ IN TERMS OF THE FUNCTIONING AND CONSISTENCY OF THE HANAFI SCHOOL OF THOUGHT			

The classification of Hanafî faqihs holds significant importance in Islamic law. Ibn Kamal Pasha was the pioneer in classifying these faqihs based on their level of scholarship. Subsequently, many other Hanafî faqihs referenced his classification in their works. However, some Hanafî faqihs also expressed criticism towards Ibn Kamal Pasha's approach.

In our study, we thoroughly examined these criticisms and presented arguments both in favor and against them. Additionally, we sought to elucidate the occupations of the Hanafi jurists mentioned in the classification.

This research comprises an introduction and two chapters.

In the introduction, we provided a historical overview of the classification of Hanafi faqihs, listed our research sources, and outlined the study's methodology, purpose, and limitations.

The first chapter delves into the classification of Hanafi faqihs by Ibn Kemal Pasha, Kafawi, and other followers of his approach. We also discussed the classification of Hanafi faqihs by Abd al-Hayy al-Lucknawi, Shâh Walî Allâh ad-Dihlawî, and Muhammed Abu Zahra, who critiqued Ibn Kemal Pasha's classification. To conclude the first chapter, we included the classifications of three other schools.

The second chapter of the thesis focuses on criticisms leveled against the classifications of Ibn Kemal Pasha and his followers, along with arguments both for and against these criticisms. We also provided explanations for various forms of ijtiħad and terms such as "distinguishing distinction" and "taqlid" mentioned in the tabaqat. The study concludes with a summary of our findings and recommendations in the concluding section.

Keywords: Ijtiħad, Tabaqat, Fuqaha, Taqlid

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	IV
ÖNSÖZ	V

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÇERÇEVESİ VE KAYNAKLARI

A. Araştırmanın Önemi ve Sınırlandırılması.....	1
B. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi.....	3
C. Araştırmanın Kaynakları	4

BİRİNCİ BÖLÜM

TABAKÂTÜ'L-FUKAHÂ TASNİFLERİ VE DEĞERLENDİRMELERİ

1.1. Tabakâtü'l-Fukahâ Hakkında Genel Bilgiler.....	7
1.1.1. Kavramsal Çerçeve	7
1.1.2. Hanefî Mezhebine Göre Yapılan Fukahâ Tasnifinin Ortaya Çıkışı.....	8
1.1.3. Hanefî Mezhebi Açısından Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifinin Önemi.....	10
1.1.4. Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifinin Yapısı.....	11
1.1.5. Fakihlerin Tasnifinde Dikkate Alınan Kriter	11
1.2. Mütakaddimûn ve Mütahhirûn Ayrımı	13
1.2.1. Hanefî Mezhebi	14
1.2.2. Mâlikî Mezhebi	16
1.2.3. Şâfiî Mezhebi	16
1.2.4. Hanbelî Mezhebi	16
1.2.5. Zamansal Ayrımın ve Fukahâ Tasnifinin Benzerlik Açısından Değerlendirilmesi.....	17
1.3. Tabakâtü'l-Fukahâ Ayrımı.....	18
1.3.1. Kemalpaşazâde'nin Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi.....	18
1.3.2. Kemalpaşazâde'nin Tasnifine Tabi Olanların Tasnifleri	21
1.3.2.1. Kınalızâde'nin Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi.....	22
1.3.2.2. Kefevî'nin Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi	25
1.3.2.3. Zührî'nin Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi	28
1.3.2.4. İbn Âbidîn'in Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi.....	28
1.3.2.5. Muhammed Seyyid Bey'in Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi	28
1.3.2.6. Ömer Nasuhi Bilmen'in Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi.....	28
1.4. Kemalpaşazâde'ye Tâbi Olmayanların Tasnifleri	29
1.4.1. Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi.....	29
1.4.2. Leknevî'nin Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi.....	31
1.4.3. Muhammed Ebû Zehra'nın Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi.....	32
1.4.4. Muhammed Ferfur'un Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi	33
1.4.5. Ahmed b. Muhammed en-Nakîb'in Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi.....	34
1.5. Diğer Mezheplerin Fukahâ Tasnifleri.....	34
1.5.1. Mâlikî Mezhebi	34
1.5.2. Şâfiî Mezhebi	35
1.5.3. Hanbelî Mezhebi	36

İKİNCİ BÖLÜM
KEMALPAŞAZÂDE’NİN FUKAHÂ TASNİFİNE YÖNELTİLEN
ELEŞTİRİLERİN HANEFİ MEZHEBİNİN İŞLEYİŞİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Dinde Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefi Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi	37
2.1.1. Dinde Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler.....	38
2.1.1.1. Mercânî.....	38
2.1.1.2. Ebû Zehra	38
2.1.2. Dinde Müçtehit Kavramı.....	39
2.1.3. Mezhebin Kurucusu Olarak Ebû Hanîfe	42
2.1.4. Fetvâda İmam Ebû Hanîfe.....	42
2.1.5. Dinde Müçtehit Olan Ebû Hanîfe’nin Fıkhî Faaliyeti.....	46
2.1.6. Dinde Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi.....	49
2.2. Mezhepte Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefi Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi.....	50
2.2.1. Mezhepte Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler.....	51
2.2.1.1. Mercânî.....	51
2.2.1.2. Leknevî	54
2.2.1.3. Ebû Zehra	55
2.2.1.4. Muhammed Takî el-Osmânî.....	55
2.2.2. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed’in Mezhepte Müçtehit Olmaları	56
2.2.3. Mezhepte Müçtehit Olanların Fıkhî Faaliyetleri	58
2.2.4. Dinde Müçtehit Olana Muhalefet.....	58
2.2.5. Usûl Kaideleri Bağlamında Muhalefetin Mahiyeti	61
2.2.6. Usûl Kaideleri ile Kastedilen Mana	65
2.2.7. Aynı Külli Kaide ve Fıkıh Usûlü Kaideleri Bağlamında Muhalefet Örnekleri	67
2.2.8. Mezhepte Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi	70
2.3. Meselede Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefi Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi.....	73
2.3.1. Meselede Müçtehit Tasnifine Yöneltilen Eleştiriler	73
2.3.1.1. Mercânî.....	73
2.3.1.2. Leknevî	74
2.3.1.3. Muhammed Takî el-Osmânî.....	74
2.3.2. Meselede Müçtehit Olan Fakihlerin Mezhep İçerisindeki Konumları.....	75
2.3.3. Meselede Müçtehit Olanların Muhalefet Etmeme Sebepleri	78
2.3.3.1. Nas Üzerinden İctihatta Bulunulmaması.....	78
2.3.3.2. İctihatların Doğru Kabul Edilmesi	82
2.3.4. Meselede Müçtehit Olanların Fıkhî Faaliyetleri	84
2.3.5. Meselede Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi	86
2.4. Ashâbü’t-Tahrîc Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefi Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi	88
2.4.1. Ashâbü’t-Tahrîc Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler.....	88
2.4.1.1. Mercânî.....	88
2.4.1.2. Leknevî	90
2.4.1.3. Ebû Zehra	90

2.4.2. Cessâs'ın Hanefî Mezhebi İçerisindeki Konumu.....	91
2.4.3. Ashâbü't-Tahrîc Olanların Fıkhî Faaliyeti.....	92
2.4.4. el-Hidâye'de Geçen Tahrîciler	95
2.4.5. Ashâbü't-Tahrîc Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi.....	97
2.5. Ashâbü't-Tercîh Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefî Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi	98
2.5.1. Ashâbü't-Tercîh Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler.....	98
2.5.1.1. Mercânî.....	98
2.5.1.2. Leknevî	99
2.5.1.3. Ebû Zehra	99
2.5.2. Hanefî Mezhebinde Fıkhî Faaliyet Olarak Tercîh.....	99
2.5.3. Kudûrî ve Mergînânî'nin Hanefî Mezhebi İçerisindeki Konumları.....	100
2.5.4. Ashâbü't-Tercîh Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi... ..	103
2.6. Ashâbü't-Temyîz Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefî Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi	103
2.6.1. Ashâbü't-Temyîz Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler.....	104
2.6.2. Ashâbü't-Temyîz Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi.	105
2.7. Mukallitler Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefî Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi	106
2.7.1. Mukallitler Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler	106
2.7.2. Mukallitler Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi	107
2.7.2.1. Mukallitler ile Kastedilenler	107
2.7.2.2. İçtihat Kapısının Kapanmışlığı Meselesi.....	108
SONUÇ	112
KAYNAKÇA.....	117

KISALTMALAR

- b.** : bin
bkz. : bakınız
c. : cilt
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed. : editör
h. : hicrî
hk. : hakkında
ktp. : Kütüphanesi
md. : maddesi
nşr. : neşreden
ö. : ölüm tarihi
s. : sayfa
(s.a.) : sallallâhu aleyhi ve sellem
sy. : sayı
thk. : tahkik eden
ty. : yayın tarihi yok
Ü. : Üniversitesi
vr. : varak

ÖNSÖZ

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Alemlerin rabbi olan Allah'a hamd, O'nun kulu ve elçisi olan Hz. Muhammed'e (s.a.), âline ve ashabına salât u selâm olsun...

İslam hukukunda mezheplerin önemi herkesin malumudur. Karşılaşılan özel durumlarda, mezhep içerisindeki farklı görüşlerden dolayı, mensup olunan mezhebin tercih edilen görüşünün tespit edilmesinde birtakım zorluklar olabilmektedir. Osmanlı döneminde de zaman zaman bazı meselelerde müftüler Hanefî mezhebin müftâ bih görüşünü tespit etmekte zorlanmışlardır. Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) de bir mesele hakkında bir risale kaleme almış ve meşhur tabakâtü'l-fukahâ tasnifine yer vermiştir.

İlk kez Hanefî müçtehitlerin ve fakihlerin ilmî derecelere ve fikhî faaliyetlerine göre ayrılması, bu tasnifi özel kılan yönleri olmuştur. Tabakâtü'l-fukahâ müftüler için adeta bir yol haritası olmak üzere kaleme alınmıştır. Kemalpaşazâde, fetvâda ve racih olan görüşün tespitinde müftüler için kolaylık sağlamasını hedeflemiştir.

Tasnif aynı zamanda mezhebin sistemini ve felsefesini de yansıtmaktadır; hangi mesele için hangi fakihin eserine başvurulması gerektiğini ve bunlar arasında kimin görüşünün öncelikli olduğunu göstermektedir.

Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifi çok sayıda alim tarafında benimsenip, daha sonra yazılan fetvâ usulü kitaplarında yerini aldığı gibi, başta Mercânî olmak üzere, birçok alim tarafından da tenkit edilmiştir. Bununla birlikte, tenkit eden bazı alimler kendi alternatif tasniflerini de oluşturmuşlardır.

Yapılan eleştirilere dair çok sayıda çalışmalar yapılırken, eleştirileri tartışan ve tasnifi Hanefî mezhebinin işleyişi ve sistematiği açısından, farklı argümanlarla destekleyecek kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. Günümüzde, eleştirilerin etkisinden dolayı, Kemalpaşazâde ve ona tabi olanların fukahâ tasniflerinin gerçeklikten uzak ve yanlış olduğuna dair düşüncenin yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Bundan dolayı bu konunun aydınlatılması ve farklı açılardan incelenmesinin faydalı olacağı kanaatine varılmıştır.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın amacı, yöntemi ve sınırlandırılması ile kullanılan kaynaklara dair bilgilere yer verilmiştir.

Birinci bölümde Hanefî mezhebine göre yapılan farklı fukahâ tasnifleri ele alınmış ve farklılıklarına işaret edilmiştir. Bununla birlikte diğer mezheplere göre yapılan fukahâ tasniflerine de değinilmiştir.

İkinci bölümde Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin, eleştiriler çerçevesinde ve Hanefî mezhebinin işleyişi açısından tutarlılığı araştırılmıştır. Tezimiz, fukahâ tasnifinin tutarlılığına dair, genel bir değerlendirme ile bitirilmiştir.

Çalışmamızla fukahâ tasnifinin günümüzde daha iyi anlaşılmasını ve İslam hukuku alanına katkı sağlamasını temenni ediyorum, bu vesileyle, bana bu yolda yardımcı olan ve beni destekleyen danışman hocam Doç. Dr. Necmeddin GÜNEY'e teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca tez savunmasında eleştirilerinden istifade ettiğim hocalarım Doç. Dr. Osman BAYDER ve Doç. Dr. Huzeyfe ÇEKER'e ve diğer bütün hocalarıma şükranlarımı arz ediyorum.

Nihayet, üzerimde hiçbir zaman ödeyemeyeceğim emekleri bulunan ve bana çalışma imkânı sunup her türlü fedakarlığı gösteren anne ve babama; lisansüstü çalışmalarım boyunca fedakarlıkta bulunan ve yardımlarını esirgemeyen vefakâr eşim Melikenur UÇAR'a medyûn-i şükranım.

Gayret bizden, muvaffâkiyet Allah'tandır.

Muhammed UÇAR

Konya - 2023

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÇERÇEVESİ VE KAYNAKLARI

İslam hukuku tarihi içerisinde mezhep içi fetvalar büyük önem taşımıştır. Özellikle Osmanlı'da hukukun istikrarı ve tutarlılığı için Hanefî mezhebinin müftâ bih olan görüşleri ile fetvâ verilmesine dikkat edilmiştir. Bunun için de mezhebin muteber kabul edilen metinleri müftüler için başvuru kaynağı olmuştur. Bazen yeni çıkan olaylar veya ayrıntılı meseleler karşısında Hanefî mezhebi içerisinde sahih olan görüşün tespiti ihtilaflara yol açmıştır.

Kemalpaşazâde risalesinde Hanefî literatürünü de etkileyecek olan tabakâtü'l-fukahâ tasnifine yer vermesinin gayesi, Hanefî fakihlerini derecelendirmek ve fetvâda müftülerin bütün meseleler için mezhep içerisindeki sahih görüşü tespit etmelerine yarayacak bir rehber oluşturmaktır. Aynı zamanda “evlâdü'l-evlâd” meselesini çözüme kavuşturarak, kendi tercihini de temellendirmektir. Nitekim mezhebin işleyişi açısından mezhep içerisinde itibar edilmesi gereken fakihleri ve onların fikhî faaliyetlerini göstermesi, fukahâ tasnifin başlıca özelliklerindedir.

Daha sonraki dönemlerde tabakâtü'l-fukahâ tasnifi fikh kitaplarında, özellikle fetvâ usulü eserlerinde yerini almıştır. Kemalpaşazâde'ye tabi olarak, benzer fukahâ tasnifleri oluşturanlar olduğu gibi, derecelendirilmesi ve ismi geçen fakihlerin dağılımı açısından eleştirenler ve farklı tasnifler ele alanlar da olmuştur. Bununla birlikte diğer mezheplerde de benzer fukahâ tasnifleri yapılmıştır.

A. Araştırmanın Önemi ve Sınırlandırılması

Hanefî mezhebine göre yapılan tabakâtü'l-fukahâ tasnifleri fetvâ usulü ve mezhebin iç işleyişini yansıması açısından çok önemlidir. Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifi, Hanefî mezhebi içerisinde fakihlerin bu şekilde derecelendiren ilk çalışmadır. Kınalızâde (ö. 979/1572), Kefevî (ö. 990/1583) gibi Hanefî alimleri Kemalpaşazâde'ye tabi olarak benzer tasnifler ortaya koymuşlardır.

Kemalpaşazâde'nin tasnifi Hanefî fakihlerin mezhep içerisindeki konumlarını göstermesi açısından, fetvâda kimin görüşünün öncelikli olduğunu da yansıtmaktadır.

Nitekim, fetvâ usulü eserleri genellikle Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifine yer vererek başlamaktadır. Günümüzde çokça okutulan, İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) ve Muhammed Takî Osmânî'nin fetvâ usulü eserleri bu şekildedir. Kınalızâde, Kefevî, Takıyyüddin et-Temîmî (ö. 1010/1601), Ömer ez-Zührî (ö. 1079/1668), İbn Âbidîn, Alevî b. Ahmed es-Sakkâf (ö. 1335/1920), Muhammed Hasaneyn Mahlûf (ö.1990), Muhammed Şelebî, Bedrân Ebu'l-Ayneyn, Muhammed Ahmed Ali ve Muhammed Mahrûs Müderris gibi alimlerin bu tasnifi benimsedikleri ve genel bir kabule mazhar olduğu söylenebilir.

Günümüzde ise, başta Şihâbüddin el-Mercânî (ö.1306/1889), Abdülhay el-Leknevî (ö. 1304/1886), Abdülkâdir er-Râfî (ö. 1906) ve M. Zâhid el-Kevserî (ö.1951) gibi alimlerin eleştirilerinden dolayı, Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin gerçeklikten uzak ve çok tenkit edilmiş bir tasnif olduğu yönündeki algının yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle yapılan birçok akademik çalışmada sadece yapılan eleştirilere yer vererek ve fukahâ tasnifinin özelliklerinden ve işleyişinden bahsedilmeyerek, günümüzde artık işlevini kaybettiği söylenebilir. Özellikle Kemalpaşazâde'nin kendi fetvâsını fukahâ tasnifi ile temellendirmesi, İbn Âbidîn'nin fetvâ usulü ve *Reddû'l-muhtâr* adlı eserlerinde bu tasnife yer vermesi gibi sebepler, tasnifin zannedildiği gibi gerçeklikten kopuk bir tasnif olmadığına işaret edebilir.

Bundan dolayı fukahâ tasnifinin her tabakasını, yapılan eleştiriler de ele alınarak, mezhebin işleyişi açısından tutarlılığının değerlendirilmesi gerekmektedir. Kanaatimizce, fukahâ tasnifi tarihi süreç içerisinde Hanefî mezhebinin içerisinde yapılan fikhî faaliyetlerin, mezhebin iç işleyişinin ve sistematığının başarılı bir şekilde yansımalarıdır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kemalpaşazâde fakihleri bu şekilde derecelendiren ilk Hanefî alimidir. Eleştirilerin çoğu da onun ve ona tabi olanların fukahâ tasniflerine yöneliktir. Eleştirilerde bulunan bazı fakihler, kendi alternatif tasniflerini de oluşturmuşlardır. Çalışmamızın ilk bölümünde, Kemalpaşazâde ve ona tabi olanların fukahâ tasniflerine yer verildiği gibi, alternatif tasniflere de değinilmiştir.

Fukahâ tasnifi, “dinde/mutlak müçtehit”, mezhepte müçtehit”, “meselede müçtehit”, tahrîc ashabi”, “tercih ashabi”, “temyîz ashabi” ve mukallitler” olmak üzere yedi tabakaya ayrılmaktadır. Tabakaların isimlerinden de anlaşılacağı üzere tasnifte, içtihat, tahrîc, tercih, temyîz, taklit ve alt başlıklar olarak dinde, mezhepte ve meselede içtihat gibi kavramlar da yer almaktadır. Eleştirilerin bir kısmı, bu fikhî terimlere yüklenen manaların ve ihtilafli anlayışların etrafında gerçekleşmiştir. Tasnifte geçen terimler hakkında çalışmamızın sınırlarını aşacak derecede bilgi vermek mümkündür. Bu yüzden çalışmamızda eleştirilenlerin itirazları çerçevesinde, Kemalpaşazâde’nin kastettiği muhtemel manalar tartışılmış ve tutarlılığı açısından incelenmiştir.

Yedi tabakada ismi geçen her bir fakihin Hanefî mezhebi içerisindeki fikhî ameliyeleri çok kapsamlıdır ve yer alan bütün fakihler hakkında itirazlar getirilmemiştir. Çalışmamızı, hakkında eleştiriler bulunan fakihlerin fikhî faaliyetleri ve mezhep içi konumları ile sınırlandırdık. Bu fakihleri belli bir düzene göre sıralayan tasnif sahiplerinin gerekçelerini araştırarak, eleştirilere karşı muhtemel cevaplar aradık ve Hanefî mezhebin işleyişi açısından tutarlılığını değerlendirdik.

B. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Kemalpaşazâde fakihleri belli düzene göre düzenlediğinde, esasen mezhep içerisinde iki görüş bulunan bir meselenin râcih görüşünü temellendirmek için kaleme almıştır. Tercih ettiği görüşün, daha üst mertebede yer alan fakihlerin görüşü olduğundan, daha kuvvetli olduğunu belirtmiştir. Bu da fetvâda olduğu gibi, mezhebin işleyişini gösteren bir tasnif olduğunu göstermektedir. Nitekim kabul görerek daha sonraki fetvâ usûlü kitaplarında da yerini almıştır.

Fukahâ tasnifinin, İmam Mercânî ile başlayan tenkitlerden dolayı, özellikle günümüzde yanlış algılandığını söyleyebiliriz. Yapılan birçok çalışmada sadece eleştirilere yer verilerek, tasnifte ismi geçen Hanefî fakihlerin konumlandırılması ve geçen keskin cümlelerin Hanefî mezhebinin gerçekleri ile örtüşmediği iddia edilmektedir. Sadece eleştiriler etrafında yapılan bu çalışmaların, Kemalpaşazâde ve ona tabi olanların fukahâ tasniflerine yönelik isabetsiz hükmü verilmesi için yeterli olmayabilir. Biz de bu çalışmamızda, fukahâ tasnifini yakından inceleyerek, yapılan

eleştiriler çerçevesinde Hanefî mezhebinin işleyişi açısından tutarlılığını araştırmaya çalışacağız. Araştırmalarımız neticesinde, fukahâ tasnifini benimseyenlerin ve benimsemeyenlerin argümanlarını inceleyerek kendi kanaatimizi belirteceğiz. Fukahâ tasnifinin mahiyetini ve Kemalpaşazâde'nin maksadını ortaya koyabilmek, belki de tezimizin en önemli amacı olarak değerlendirilebilir.

Söz konusu amaçları gerçekleştirmek için, öncelikle tabakât teriminin kavramsal çerçevesi çizilecek ve yapılan farklı fukahâ tasnifleri ele alınacaktır. Önce Kemalpaşazâde'nin tasnifi ortaya koyulacak, ardından ona tabi olanların ve farklı tasnifte bulunanların yaklaşımları tespit edilecektir. Daha sonraki bölümde Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifi esas alınarak, yapılan eleştiriler her tabaka için ayrı ayrı değerlendirilecek, geçen kavramlar belirlenecek ve manaları netleştirilecek; ardından içtihat, tahrîc, tercih ve temyîz gibi kavramlar, Hanefî mezhebinin işleyişi açısından incelenecek ve araştırmanın neticesinde her bir tabakanın tutarlılık yönü yorumlanacaktır. Fukahâ tasnifinin tam olarak nasıl oluşturulduğu ve geçen fikhî terimlerin hangi manada kullanıldığı tasnif sahipleri tarafından tam olarak belirlenmemesi gibi birtakım sebeplerden dolayı, çalışmamızın bazı zorluklarla karşı karşıya olduğunu söyleyebiliriz. Bunun için başka çalışmalardan yararlanarak muhtemel cevaplar tespit edilecektir.

C. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızda bazı meselelerin hükmü için temel Hanefî kaynaklarına başvurulmuştur. Kemalpaşazâde'nin tasnifine tabi olanların ve farklı tasniflerde bulunanların tespiti ve tasnifte geçen fikhî terimlerin anlamları için, daha önce yapılmış çalışmalara müracaat edilmiştir. Bu çalışmaların başlıcaları şunlardır:

1) Muharrem Önder “*Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi*” adlı makalesinde, Kemalpaşazâde'nin tasnifi ile diğer Hanefî alimlerin tasniflerini ve yapılan eleştirileri bir araya getirmiş ve kısa bir değerlendirmede bulunmuştur. Bu anlamda, tezimizin ilk bölümünde yer verilen tasniflerin tespiti noktasında, faydalandığımız en önemli eserlerdendir.

2) Nihat Temel'in "*Tabaktü'l-Fukahâ Bi'tibâri Merâtibihimi'l-İlmiyye Fi'l-Mezâhibi'l-Erbaa*" adlı yüksek lisans tezi ve Fatih Çınar'ın "*Müçtehitlerin Tabakaları Hakkında Bir İnceleme*" adlı makalesinden, birinci bölümde dört mezhebe göre yapılan fukahâ tasniflerinin bir araya getirilmesinden ve ayrıca dört mezhebe göre yapılan mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımlarının tespiti açısından yararlanılmıştır.

3) Ahmet İnanır'ın "*İbn Kemal'in Tabakâtü'l Fukahâsı ve Değerlendirilmesi*" isimli makalesinde Kemalpaşazâde'nin tasnifine, özellikle Mercânî tarafından yöneltilen eleştiriler konu edilmiştir. Yapılan eleştirilere yer verdiğimiz ikinci bölümde, bu çalışmaya da müracaat edilmiştir.

4) Salah Ebu'l-Hac'ın "*el-İntikâdât ala' Tabakâti İbn Kemâl Paşa*" adlı Arapça çalışmasında, aynı şekilde Kemalpaşazâde'nin tasnifine yöneltilen eleştirileri ele almıştır.

5) Osman Bayder'in "*Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı: Hanefî Mezhebi Örneği*" başlıklı doktora tezinde (2015) Ebû Hanîfe ile talebeleri arasındaki ihtilafların mahiyeti araştırılmıştır. İkinci bölümde, tasnifteki dinde müçtehit ile mezhepte müçtehit ayrımının temellendirmesi ve eleştirilerin değerlendirilmesinde çokça istifade edilmiştir. "*el-Hidâye Bir Fıkâh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi,*" adlı eserinden de tercih ehli tabakasına yönelik yapılan eleştirilerin değerlendirilmesinde faydalanılmıştır.

6) Eyyüp Said Kaya'nın "*Mezheblerin Teşekkülünden Sonra Fıkhi İstidlâl*" başlıklı doktora tezinde, özellikle Hanefî mezhebinin teşekkülünden sonra yapılan mezhep içi içtihatlar yakından incelenmiştir. İctihat türlerine dair verilen bilgilerden istifade edilmiştir.

7) Seyit Mehmet Uğur'un "*Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*" adlı doktora tezinden, tercih ve temyîz gibi fikhî terimler hakkında verilen bilgilerden faydalanılmıştır.

8) Murat Şimşek'in "*İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*" adlı eserinden, fukahâ tasnifinin Hanefî mezhebini işleyişi açısından değerlendirmesi için yararlanılmıştır.

Tezimizde burada bahsedilen çalışmalar dışında da çeşitli kitap, makale, tebliğ ve tezlerden istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TABAKÂTÜ'L-FUKAHÂ TASNİFLERİ VE DEĞERLENDİRMELERİ

1.1. Tabakâtü'l-Fukahâ Hakkında Genel Bilgiler

Hanefi mezhebinin özelinde fakihlerin derecelendirilmesi anlamında yapılan tabakat ayrımını ele almadan önce, tabakatın kavramsal çerçevesi ve diğer mezhep alimlerin tabakat ayrımlarına dair yaklaşımları incelenecektir. Ayrıca fakihlerin ilmi birikimleri dikkate alınmasından dolayı Kemalpaşazâde'nin tabakâtü'l-fukahâ yaklaşımından önce yapılan mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımı, örnekler üzerinden karşılaştırılacak ve aralarındaki farklılıklara temas edilecektir.

1.1.1. Kavramsal Çerçeve

“T-b-k” kökünden türemiş bir kelime olan tabaka (çoğulu tabakât); sözlükte “bir şeyin başka bir şeye uyuşması, konum, mertebe ve derece açısından örtüşmesi” anlamına gelir.¹ Ayrıca, “ortak niteliğe sahip olan şeylerin oluşturduğu zümre, sınıf” manalarına da gelmektedir.² Buradaki “şey” sosyal nitelikli insan veya jeolojik yapı türü olarak kabul edildiğinde “sosyal grup” ve “yeryüzü katmanı” anlamına gelmektedir. Böylece sosyoloji ve jeoloji terimi olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır.³ İslam geleneğinde tefsir, hadis, fıkıh gibi alanlarda öne çıkmış alimlerden bahseden biyografik telif türünü ifade etmektedir. Genelde, “Tabakâtü'l-fukahâ, Tabakâtü'l-müfessirîn, Tabakâtü'l-muhaddisîn” adı altında yapılan çalışmalar buna örnek gösterilebilir.⁴ Bununla birlikte bazı müellifler biyografi eserlerine tabakat adı vermelerinin sebebi; zamanla tabakat kavramının asıl anlamını yitirerek biyografi

¹ el-Halîl b. Ahmed, *el-'Ayn*, (thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî), Dâru'l-Hilâl, yy. 1980-1985, 5/108-109; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, (nşr. Enes Muhammed eş-Şâyî, Zekerîyyâ Câbir Ahmed), Dâru'l-Hadîs, Kahire 2008, s. 991; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru'n-Nevâdir, Kuveyt 2010, 10/209-210.

² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 10/209-210.

³ Çeker, Huzeyfe, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2016, s.12.

⁴ Kannûcî, Sıddîk b. Hasan, *Ebcedü'l-ulûm, Vezâretü's-sekâfe ve'l-irşâd*, Dimaşk 1978, 2/362; İsmail Durmuş, “Tabakât”, *DİA*, 39/288; Büyükbaş, Nazım, “Hanefî Tabakât Kitapları Arasında Kınalızâde'nin Tabakâtü'l-Hanefîyyesi'nin Yeri”, *Bilimnâme*, 2015, s. 249; Önder, Muharrem, “Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi”, *IV.Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu: Hanefîlik Mâturîdilik*, Kastamonu Üniversitesi, 05-07 Mayıs-2017, 1/614.

anlamında kullanılması veya zikredilen kişilerin kendi başına bir kategori oluşturabileceği düşüncesinden kaynaklanmıştır.⁵

Fıkıh tarihi açısından “fukahâ tabakatı” diye adlandırabileceğimiz, iki farklı tabakat türü söz konusudur. Birincisi fakihlerin biyografik bilgilerini ihtiva eden ve fıkıh mezheplerini tarihi süreç içerisinde ele alan eserlerdir. Hedefleri, bir kısım fakihlerin hayatlarını düzenli bir şekilde bir araya getirmek ve genellikle “Tabakâtü'l-Hanefiyye, Tabakâtü'ş-Şâfiyye” şeklinde isimlendirilerek bir mezhebi esas almaktır. İkincisi mezheplerin teşekkülünden sonra ortaya çıkmış ve fikhî faaliyetleri tanımlayarak fakihleri tasnif eden bir çalışmadır. Bir açıdan fakihin mezhep içerisindeki konumunu tasnif etme çabalarından ibarettir. Fukaha tabakatı kadar hacimli olmayan bölümlerde yer alır ve “tabakâtü'l-müctehidîn, tabakâtü'l-müftîn, tabakâtü'l-fukahâ” gibi, fakihin bilgi durumuna işaret eden başlıklara sahiptir.⁶

Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifi fikhî faaliyetleri tanımlayarak fakihleri tasnif eden bir çalışmadır ve çalışmamızın ana başlığını oluşturmaktadır. Önce Hanefî mezhebi açısından tarihi süreç ve yapılan farklı tasnifler ele alınarak yakından incelenecektir.

1.1.2. Hanefî Mezhebine Göre Yapılan Fukahâ Tasnifinin Ortaya Çıkışı

Tarihi açıdan baktığımızda, fakihleri derecelere ayırma çalışmaları fıkıh tarihinin taklit döneminde ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı o dönemin fıkıh anlayışını yansıtmakta ve genel olarak; doğrudan şer'î delillerden hareketle değil, mezhep içerisindeki fakihlerin görüşleri arasında tercihte bulunarak çözüm üretmek şeklinde özetlenebilmektedir.⁷

Mezheplerin teşekkülünden sonra oluşmaya başlayan bu tasnifin ilk örnekleri, hicrî IV. ve V. asırda mütekellimîn metoduna göre yazılmış fıkıh usûlü kitaplarında yer almıştır. Genellikle mezhep imamların görüşlerine atfedilen bağlayıcılık ve taklit

⁵ Durmuş, İsmail “Tabakât”, *DİA*, 39/288.

⁶ Kaya, Eyüp Said, “Tabakât-Fıkıh”, *DİA*, 39/292.

⁷ İnanır, Ahmet, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı 'da İslam Hukuku*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 77.

bakımından tartışılmıştır. Daha sonra fetvâ âdâbı ve bazı müstakil eserlerde ayrı olarak ele alınmıştır.⁸

Osman Bayder'e göre, kategorik olarak fakihleri ilk sınıflandıranlar Hanefilerdir. Onlar, mezhebin mesailini oluşturan Ebû Hanîfe ve talebelerini “ashâb” olarak nitelendirirken, talebelerinden sonra gelen ve yeni meselelere fetvâlar veren fakihleri “meşâyih” diye isimlendirerek, Hanefî fakihlerini ikiye ayırmışlardır. Diğer yandan zâhir ve nâdir rivayetlerin öncelenmesi ve fetâvânın prensipte onlardan sonra gelmesi, bir fukahâ derecelendirmesinin Hanefilerde ilk dönemlerden itibaren var olduğunu göstermektedir.⁹

Hanefî mezhebinde fukahânın derecelendirilmesi açısından iki farklı yaklaşımdan bahsedebiliriz: Kemalpaşazâde'nin tabakâtü'l-fukahâ tasnifi ve ondan önce yapılan mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımı. Kemalpaşazâde'nin tabakâtü'l-fukahâ tasnifi Hanefî mezhebi açısından ilk örneğidir. Sonrasında onun tasnifini aynen benimseyenler olduğu gibi, itirazlarda bulunup farklı yaklaşımlarda bulunanlar da olmuştur.

Osmanlı döneminde fakihlerin bazı meselelerde geniş Hanefî kaynakları arasında fetva verirken bazı zorluklar yaşanmış ve aynı meselede farklı fetvalar vermişlerdir. Bu meselelerden birisi de “evlâdü'l-evlâd”, yani çocukların çocuklarına diye kurulan vakıflardan kızdan olan çocukların da dahil olup olmaması tartışmasıydı. Bundan dolayı Yavuz Sultan Selim (1512-1520) bu meselenin aydınlığa kavuşmasını istemiş ve aralarındaki ihtilafın ortadan kalkması için Kemalpaşazâde'ye başvurmuştur. Ondan bu mesele için, Hanefî mezhebi açısından en sahih görüşü tespit etmesini istemiştir. Kemalpaşazâde bu meseleyi etraflıca incelediği “*Risâle fî duhûli*

⁸ Kaya, Eyüp Said, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001, s. 33.

⁹ Bayder, Osman, “Kemalpaşazâde'nin Tabakâtü'l-Fukahâ'ya Yönelik Eleştiriler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kemalpaşazâde Felsefe-Din-Edebiyat Araştırmaları*, ed. Murat Demirkol ve dğr., Fecr Yayınları, Ankara 2022, 2/67.

veledi'l-bint fi'l-mevkûf ala evlâdi'l-evlâd" adlı bir risale kaleme almış ve meşhur tabakâtü'l-fukahâ tasnifine yer vermiştir.¹⁰

1.1.3. Hanefi Mezhebi Açısından Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifinin Önemi

Fakihlerin içtihat, tahrîç, tercih ve temyîz gibi fikhî faaliyetlerinin sınıflandırılıp, düzenlenmesi açısından tabakât tasniflerinin önemli olduğu kabul edilmiştir.¹¹ Çünkü bununla Hanefî mezhebinin önde gelen fakihlerin hiyerarşisi ve mezhep yapısının genel mantığı gösterilmektedir. Zamansal olarak mezhebin kurucusundan başlayarak, daha sonra gelen Hanefî fakihler fikhî faaliyetlerine göre sınıflandırılmışlardır. Söz gelimi dinde müçtehit, mezhepte müçtehit ve meselede müçtehit olan fakihlerin aralarındaki içtihat farklılıkları boyutları ve mezhep sistematığının nasıl işlediği açıklanmıştır.

Son dönem bazı çalışmalara göre fukahâ tasnifi, müçtehit imamlardan itibaren günümüze doğru fikhî birikimin niteliğinde bir gerilemenin kabulüne ve müçtehitten mukallide doğru fakihlerin sınıflandırılmasının, içtihat kapısının kapanıp kapanmadığı tartışmasına dayalı bir tasnif olduğu söylenebilir.¹² Bununla birlikte mezhep alimlerine duyulan sevgi, saygı, güven ve mezheplerin toplum nezdindeki konumunun pekişmesini sağladığı ifade edilebilir.¹³

Fıkhın büyük ölçüde sivil bir süreçte vuku bulduğu ve günümüz anlamında bir kanunlaşma olmadığı için, fakihler arasında böyle bir tasnifin yapılması, mezhep

¹⁰ İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman, *Risâle fi Duhûli Veledi'l-Bint fi'l-Mevkûf ala Evlâdi'l-Evlâd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 1049, vr. 49b-51b; İnanır, Ahmet, "İbn Kemal'in Tabakâtü'l-Fukahâsı ve Değerlendirilmesi", *Atatürk Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 37, Erzurum 2012, s. 68.

¹¹ Muhammed Takî Osmânî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbühü*, Mektebetü maârifî'l-Kur'an, Karaçi 2011, s. 104; Ebû'l-Hâc, "el-İntikâdât alâ tabakâti İbn Kemal Paşa", *Usûl Dergisi*, sayı: 24, Temmuz-Aralık 2015 s. 116.

¹² Büyükbaş, "Hanefî Tabakât Kitapları Arasında Kınalızade'nin Tabakâtü'l-Hanefiyyesi'nin Yeri", s. 250-251; Gürkan, Menderes, "Müçtehitlerin Tasnifinde Kemalpaşazade ile Kınalızade Arasında Bir Mukayese", *Ali Efendi Sempozyumu*, Kayseri 1998, s. 84-85; Önder, Muharrem, "Hanefi Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", 1/618.

¹³ Gürkan, "Müçtehitlerin Tasnifinde Kemalpaşazade ile Kınalızade Arasında Bir Mukayese", s. 85; Önder, "Hanefi Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", 1/618.

çizgisini koruma isteğinden, istikrarı ve hukuk güvenliğini sağlama arzusundan gerekli görülmüş olabilir.¹⁴

1.1.4. Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifinin Yapısı

Tabakâtü'l-fukahâ; mezhep birikimine kurucusundan başlayarak, önemli katkılarda bulunmuş olan fakihlerin belli bir sisteme göre sıralanmasıdır. Bundan dolayı fukahâ tasniflerinde, biyografik eserlerden farklı olarak mezhebe mensup bütün fakihleri kapsayacak şekilde ele alınması hedeflenmemiştir. Müçtehitlerin ve mukallitlerin fikhî faaliyetleri dikkate alınarak tabakalar belirlenmiştir. Bu fikhî faaliyetleri; içtihat, tahrîc, tercih ve temyîz olmak üzere dört temel başlık altında özetleyebiliriz. Bununla birlikte dinde içtihat, mezhepte içtihat ve meselede içtihat gibi alt kavramlar da bu tasniflerde yer almaktadır.

Yer alan her bir fakihin, yer aldığı tabakadaki fikhî faaliyetlerle kayıtlanması, onun fikhî mesaisinin sadece bununla değerlendirilebileceği anlamına gelmemektedir.¹⁵ Tabakât tasnifinde yer alan farklı fikhî faaliyetler, bir üst derecede bulunan fakih tarafından güç yetirilebilmektedir. Mesela meselede müçtehit olan, yeni meselelerde mezhep müçtehitlerin görüşlerinden hareketle sadece yeni içtihatlarla değil, aynı zamanda tahrîç ve rivayetler arasında temyîz gibi diğer fikhî faaliyetlere de muktedirdir.

1.1.5. Fakihlerin Tasnifinde Dikkate Alınan Kriter

Tabakâtü'l-Fukahâ tasniflerinin mantığını kavramak için, nasıl oluşturulduğu bilinmelidir. Fakihleri derecelendirmeyi hedefleyen Kemalpaşazâdenin, fukahâ tasnifini neye göre tasnif ettiği tartışma konusu olmuştur. Bundan dolayı tasnifine yönelik yapılan birçok eleştiri cevapsız kalmakta ya da sadece ihtimalli cevaplar verilebilmektedir.

¹⁴ Apaydın, H. Yunus, “Kınalızâde'nin Hanefî Mezhebini Oluşturan Görüşlerin Toplandığı Eserlerin Gruplandırılmasına Dair Bir Risâlesi”, *Ali Efendi Sempozyumu*, Kayseri 1998, s. 96; Önder, “Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi”, 1/618.

¹⁵ Kaya, Eyyüp Said, “Tabakât-Fıkıh”, *DİA*, 39/293.

Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifi nasıl oluşturulduğu belirtilmese de onun fetvâda müftüler tarafından esas alınması gereken ve kendi fetvasını temellendirmeye yönelik bir tasnif olduğu bilinmektedir. Günümüz araştırmacıları buna dayanarak farklı değerlendirmede bulunmuşlardır.

Muhammed Takî Osmânî'ye göre, bu tasnif şahıslara göre değil vazifelere göre yapılmıştır.¹⁶ Ona göre murat edilen fakihlerin vazifelerinin yedi kısma ayrıldığı göstermektedir. Nasıl ki alimler, müfessir, muhaddis, fakih veya mütekellim şeklinde farklı sınıflara ayrılıyorsa ve bir alimin bütün bu unvanlara sahip olması mümkünse, bir fakihinin hem meselelerde müctehit hem de tahrîc ve tercih ashâbı olması mümkündür. Muhtemelen bu yaklaşım, tabakada yer alan bazı fakihlerin, olduklarından daha aşağıda bir derecede yer aldıkları yönünde getirilen itirazlara cevap olarak geliştirilmiştir. Osman Şahin de benzer şekilde, Kemalpaşazâde'nin tasnifinin fakihlerin fikhî çalışma türlerine göre oluşturulduğunu belirtmektedir.¹⁷

Osman Bayder ise, biraz daha farklı yaklaşarak fakihinin mezhep içerisinde, özellikle kaza ve fetvâda, hangi fikhî mesaisi dikkate alınmış ve hangi faaliyetine itibar edilmişse, o yönü ile derecelendirildiğini ifade etmektedir.¹⁸

Kanaatimizce de fukahâ tasnifi, fakihlerin mezhep içerisinde itibara alınan fikhî faaliyetlerine göre şekillendirilmiştir. Bunun yanında, zamansal olarak tarihi süreç ile eserlerin ve görüşlerin daha sonra gelenlere olan etkisi de dikkate alındığını düşünmekteyiz. Nitekim, tasnifte Kemalpaşazâde'nin örnek gösterdiği fakihler, eserleri ve görüşleri ile daha sonra şekillenen literatürü etkilemiş, fikhî faaliyetleri ve görüşleri de temel eserlerde yer edinmiştir. Söz gelimi, herkes tarafından ilmî otoritesi kabul edilen İmam Mâtürîdî gibi alimler tasnifte bundan dolayı zikredilmemiş olabilir.

¹⁶ Muhammed Takî Osmânî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbühâ*, s. 100.

¹⁷ Şahin, Osman, *İslam Hukunda Fetva Usulü*, Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2002, s.53.

¹⁸ Bayder, Osman, *El-Hidâye Bir Fıkıh Metninin Hanevî Geleneğe Etkisi*, Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2020, s. 31.

Kemalpaşazâde'nin ve ona tabi olanların tasnifleri değerlendirilmeden önce, zamansal olarak önce yapılan mütekaddimûn ve müteahhîrûn tasnifi, dört mezhebe göre incelenecektir.

1.2. Mütekaddimûn ve Müteahhîrûn Ayrımı

Mütekaddimîn sözlükte “öncekiler”, müteahhîrîn ise “sonrakiler” anlamına gelmektedir. İlim dalına göre bu öncelik ve sonralık kavramları farklı manalarda kullanılmaktadır. Genel anlamda, tarih içerisindeki bazı dönüşüm ve değişimler sistematik olarak tasnif etmek istenmiştir. Bu tasniflerin arasında geniş zaman dilimleri vardır. Mütekaddimûn, selef kavramını da içine alan geniş bir zaman dilimini ifade etmektedir.

Fakihleri sadece iki döneme ayıran yaklaşımı temellendirmek, birtakım zorluklar gösterebilmektedir. Farklı yaklaşımlarla birlikte, genel kabul görmüş tasniflerden de söz edebiliriz. Genel anlamda hicrî IV. yüzyıla kadar olan dönem, mütekaddimûn dönemi olarak değerlendirilmektedir.¹⁹

Müteahhîrûn alimlerin eserlerine, mütekaddimûn döneminin tesir ettiği söylenebilir. İlk üç dönemden sonra gelen alimler, büyük ölçüde onları takip etmiş ve onların ortaya koydukları esasları geliştirerek devam ettirmişlerdir. İhtilafli durumlarda, mütekaddimûn alimlerin görüşlerini almanın daha ihtiyatlı olduğunu, özellikle İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve Şâtîbî (ö. 790/1388) gibi ıslah ve tecdid yanlısı düşünürler tarafından vurgulanmıştır.²⁰ İbn Haldun'a göre, iki dönem arasındaki en bariz fark, müteahhîrûn döneminde mantık ilminin kabul edilmesi ve terimlerdeki değişikliklerdir.²¹

Fıkıh alanında bu iki kavrama, daha geç dönem yazılmış literatürlerde rastlanılmaktadır. Mezhepler arasında kendi mezhep alimlerinin tarihsel durumuna göre, farklı tasniflere gidilmiştir. Teşekkülü tamamlamış tefsir, kelam, hadis gibi ilim

¹⁹ M. Amîm İhsan Müceddidî el-Bereketî, *Kavâ'idü'l-fıkḥ*, Karaçi 1407/1986, I, 463.

²⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkı'în 'an rabbi'l-'âlemîn* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1955, 4/118; İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fi uşûli's-şerî'a*, el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, Kahire, ts 1/99.

²¹ İbn Haldun, *Mukaddime* nşr. Dervîş el-Cüveydi, Beyrut 2005, s.406, 436.

dallarında fıkhıta olduğu gibi, benzer ayrımlara gidilmiştir. Aşağıda dört mezhepteki mütekaddimûn ve müteahhirûn şeklindeki tasnifler ele alınacaktır.

1.2.1. Hanefî Mezhebi

Yaptığımız araştırmaya göre Hanefîlerin mütekaddimûn ve müteahhirûn ayırımına dair, üç farklı yaklaşımdan söz edebiliriz. Bunlardan birisi, Siğnâkî'nin (ö. 714/1314) *el-Kâfî Şerhu'l-Pezdevî* adlı eserinde benimsediği bir tasnif, diğerleri Abdu Rabbi'n-Nebi²² ve Leknevî'ye (1848-1886) ait tasniflerdir. Her biri ayrı olarak ele alınarak incelenecektir.

Siğnâkî, Hanefî fakihleri zamansal olarak selef, halef ve müteahhirûn şeklinde üç sınıfa ayırmıştır. Siğnâkî ve Abdu Rabbi'n-Nebi'nin tasnifleri birbirine benzese de aralarında merhalelerin tahdidinde ihtilaf vardır. Siğnâkî'nin tasnifi:

1. Selef: Sahabe, tabîûn ve mütekaddimûn alimleridir. Ebû Hanife (ö. 150/767), Ebû Yusuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805) bunlardandır.

2. Halef: Seleften sonra gelenlerdir.

3. Müteahhirûn: Haleften sonra gelenlerdir.²³

Bu tasnifin sadece Hanefî fakihlerle sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Halef ile müteahhirûn arası, hangi fakihle sınırlandırıldığı kesin olarak bilinmediği için, ikisinin arasını ayırmak zordur; belki bundan dolayı da alimler bu taksimi benimsememişlerdir.²⁴

Abdu Rabbi'n-Nebi'nin tasnifi:

²² Vefat tarihi hakkında bilgi ulaşılamadı. *'Umdetü'r-ri'âye fi halli Şerhi'l-Vikâye* adlı eserde ondan nakil bulunulduğuna göre Leknevî'den önce yaşamış olması muhtemeldir. Bkz. Temel, Nihat, *Tabakatü'l-Fukahâ Bi'tibâri Merâtibihimi'l-İlmiyye Fi'l-Mezâhibi'l-Erbâa*, Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova 2019, s.35.

²³ Siğnâkî, Hüsâmüddin el-Huseyn b. Ali, *el-Kâfî Şerhu'l-Pezdevî*, thk. Fahrüddin Seyyid Muhammed Kânî, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 20001, 4/1743.

²⁴ Temel, *Tabakatü'l-Fukahâ Bi'tibâri Merâtibihimi'l-İlmiyye Fi'l-Mezâhibi'l-Erbâa*, s.36.

1. Selef: Ebû Hanîfe'den itibaren talebesi Muhammed eş-Şeybani'ye kadar olan dönemdir.

2. Halef: Muhammed eş-Şeybani'den Şemsüleimme el-Halvânî'ye (ö. 452/1060) kadar olan dönemdir.

3. Müteahhirûn: Şemsüleimme el-Halvânî ile Hâfızuddîn el-Kebîr el-Buhari (ö. 693/1293) arası dönemdir.²⁵ Bu tasnifteki selef dönemi, Siğnâki'nin tasnifindeki selef dönemi ile benzer olduğu söylenebilir.

Leknevî'nin tasnifi:

Leknevi, *el-Fevâidü'l-behiyye* adlı eserinde Abdu Rabbi'n Nebi'nin tasnifine tabi olurken, *Umdetü'r-ri'âye fî halli Şerhi'l-Vikâye* adlı eserinde farklı bir tasnifi benimsemiştir.

1. Mütেকaddimûn: Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e ulaşanlardır.

2. Müteahhirûn: Üç imama ulaşmayanlardır.

Leknevi bu tasnifini fukahânın kitaplarından hareketle belirlediğini ve Siğnâki'nin halef ve müteahhirûn ayrımını birleştirdiğini belirtmektedir.²⁶

Kıyaslandığında, Leknevi ve Siğnaki'ye göre üç imamın talebelerinden sonra gelenler müteahhirûndan oldukları ortaya çıkmaktadır. Abdu Rabbi'l Nebi'nin tasnifinde ise, talebelerin talebeleri haleftendir. Çünkü halef dönemi Halvânî ile bitmektedir.

Siğnaki'nin üçlü ayrımına katılmayanlar olmuştur. Bunların başında Leknevî gelmektedir. O, mütেকaddimûn ve müteahhirûn şeklinde ikili taksimi benimsemiştir.²⁷

²⁵ Temel, *Tabakatü'l-Fukahâ Bi'tibâri Merâtibihimi'l-İlmiyye Fi'l-Mezâhibi'l-Erbâa*, s.35- 36.

²⁶ Leknevi, Abdülhay, *Umdetü'r-ri'âye alâ şerhi'l-vikâye*, thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc, Dâru'l kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2009, 1/83.

²⁷ Temel, *Tabakatü'l-Fukahâ Bi'tibâri Merâtibihimi'l-İlmiyye Fi'l-Mezâhibi'l-Erbâa*, s.36.

Mütekaddimûn dönemi selef dönemi ile örtüşmekte ve müteahhirûn dönemi ise halefi de kapsamaktadır.

Ahmet Nakîb'e göre, bu taksimde Hasan b. Ziyad gibi Ebû Hanife'nin bazı ashabının, fıkıh ve içtihadta İmam Muhammed ile aynı derecede olduklarına dair bir anlayışını yansıtmaktadır.²⁸

1.2.2. Mâlikî Mezhebi

Mâlik b. Enes'ten (ö. 179/795) İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'ye (ö. 386/996) kadar olan dönem, Mâlikî mezhebinde mütekaddimûn dönemi olarak adlandırılmaktadır. Kayrevânî ise müteahhirûn alimlerindedir.²⁹

1.2.3. Şâfiî Mezhebi

Genel itibari ile Şâfiî literatüründe, Şâfiî'den (ö. 204/820) hicrî IV. yüzyıla kadar olan dönemin mütekaddimûn devri olarak kabul edildiği söylenebilir. Bazıları Râfiî (ö. 623/1226) ve Nevevî'den (ö. 676/1277) önce yaşamış fakihleri mütekaddimûnden saymış olsalar da bu isabetli gözükmemektedir. Nitekim Râfiî ve Nevevî de hicrî X. yüzyıl ve sonrası alimleri müteahhirûn olarak kabul etmişlerdir.³⁰

1.2.4. Hanbelî Mezhebi

Hanbelî mezhebinde mütekaddimûn, mutavassıfîn ve müteahhirûn şeklinde üçlü bir ayrıma gidilerek, hicrî IV. yüzyıl, Şâfiî mezhebinde olduğu gibi, mütekaddimûn ile mutavassıfînin arasını ayıran yüzyıl olarak kabul edilmiştir.

Onlara göre, Ahmed b. Hanbel'den (ö. 241/855) başlayarak ve Kadı Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) hocası olan Hasan b. Hâmid'e (ö. 403/1012) kadar geçen zaman dilimi mütekaddimûn devridir. Burhâneddin İbn Müflih'in (ö. 884/1479)

²⁸ en-Nakîb, Ahmed b. Muhammed, *el-Mezhebü'l-Hanefî; Merâhülühü, Tabakâtühü, Davâbitühü, Mustalahâtühü, Hasâisühü, Müellefâtühü*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 2001, 1/196.

²⁹ Kaya, "Mütekaddimûn ve Müteahhirûn", *DİA*, 32/188-189.

³⁰ Kaya, "Mütekaddimûn ve Müteahhirûn", *DİA*, 32/188-189.

vefatıyla mütavassıtın dönemi sona ermekte ve müteahhirîn devri Alâeddin Ali b. Süleyman el-Merdâvî (ö. 885/1480) ile başlamaktadır.³¹

1.2.5. Zamansal Ayrımın ve Fukahâ Tasnifinin Benzerlik Açısından Değerlendirilmesi

Zamansal tasniflerde dikkat çeken husus, Hanefî mezhebinde müteahhirîn döneminin yarım asır sonra başlamasıdır. Bunun en önemli sebebi, Mâverâünnehir alimlerin hicrî V. yüzyılın ortasına kadar devam eden teşekkülüdür. Bu bölgenin, usûl ve furûda Irak Hanefiliğinden farklılıklar arz etmesi de etkili olmuş olabilir. Özellikle Serahsî (ö. 483/1090) ve Pezdevî'nin (ö. 482/1089) oluşturduğu gelenek, sonraki dönemleri etkilemiştir. Müteahhirîn döneminde diğer dönemlerden farklı kılan özellik, sistemleşmiş mezhebin dışına fazla çıkılmaması ve racih olan görüş doğrultusunda fetva verilmesidir.

Hicrî IV. yüzyılda artık ilk dönem mezhep imamlarının ortaya koydukları eserler üzerine şerh ve haşiye çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Hanefiler'de ilk usûl eserleri de o dönemde ortaya çıkmıştır. Cessâs'ın (ö. 370/981) *el-Fusûl fi'l-usûl* adlı eseri, bunun ilk örneğidir. Mezhep olgusunun oluşması ile mezhep içi istidlal ve bağlılık daha güçlü bir biçimde görülmeye başlanmıştır.

Fıkıh usûlü alanında benzer bir şekilde hicrî IV. ve V. yüzyıl müteahhirîn dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Hanefî mezhebinde Serahsî ve Pezdevî, Şâfiî mezhebinde el-Cüveynî, Gazzâli ve Hanbelî mezhebinde Ebû Ya'lâ ve İbn Akîl ile mütekaddimîn döneminin sona erdiği kabul edilmektedir.³²

Fakihleri zamansal olarak ayıran yaklaşımın bazı açılardan fukahâ tasnifi ile benzediği söylenebilir. Fukahâ tasnifinde müçtehit olarak nitelendirilenlerin genel anlamda mütekaddimûn fakihlerinden oldukları ifade edilebilir. Meselede müçtehit tabakasında zikredilen Halvânî ve öğrencileri Pezdevî ve Serahsî mütekaddimûn

³¹ Kaya, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *DİA*, 32/188-189.

³² Kaya, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *DİA*, 32/188-189.

fakihlerinden olmasalar dahi, muteahhirûn döneminin Halvânî ile başladığı kabul edilirse, zamansal olarak çok yakındırlar.

Bununla birlikte Kadîhân müteahhirûn fakihlerinden olmasına rağmen meselede müçtehit fakihler arasından zikredilmiş, Cessâs ve Kudûrî mütekaddimûn fakihlerinden olmalarına rağmen mukallitler arasında zikredilmişlerdir. Genel itibari ile mütekaddimîn alimlerin ve o döneme yakın olan fakihlerin fukahâ tasifinde daha üst bir tabakada yer aldıkları ve fetvâda da görüşlerine öncelik verildiği söylenebilir.

1.3. Tabakâtü'l-Fukahâ Ayrımı

1.3.1. Kemalpaşazâde'nin Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi

Kemalpaşazâde'nin tabakâtü'l-fukaha tasnifi, mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımından farklı olarak mezhep içerisindeki Hanefî fakihlerin ilmî derecelerine göre yapılan farklı bir yaklaşımdır. Kemalpaşazâde tarafından yapılan bu tasnif Hanefî mezhebindeki ilk örneğini temsil etmektedir ve sonraki dönem bazı Hanefî alimler tarafından genel anlamda benimsenmiştir. Bununla birlikte bu tasnifi eleştirilip farklı yaklaşımlar öne sürenler olmuştur.

Kemalpaşazâde, Hanefî fukahâsını derecelendirdiği tasnife, daha önce belirtildiği gibi “*Risâle fî duhûli veledi'l-bint fi'l-mevkûf ala evlâdi'l-evlâd*” adlı risalesinde ilk kez yer vermiştir. Kadılar ve müftüler arasında fikhi ihtilaflar ortaya çıkması üzerine, gelecekteki muhtemel ihtilaflar karşısında müftülere ve kadılara rehberlik etmesi için, mezhep içerisindeki alimleri tasnif etmiştir.

Müftünün ilmi derecesine ve başvurduğu kaynaklara göre, fetvası değişebilmektedir.³³ Mezhep imamının ve talebelerinin bazı görüşlerinden zaman içerisinde döndüklerinden ve aralarındaki ihtilaflardan dolayı, farklı fetvalar verilmiştir.³⁴ Nitekim Mecelle'ye kadar Osmanlı'da uzun süre kanunlaştırılmış bir

³³İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman, *Mühimmâtü'l-Müftî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, 280, vr. 210a; İbn Hümâm, Kemaleddin Muhammed b. Abdülvâhid, *Fethu'l-Kadir*, Büyük Emiri Matbaası, Bulak, 1316, 1. baskı, V, 454-457.

³⁴ Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, darü'l-fikr, Kahire 1955, s. 465; Atar, Fahrettin, “İftâ Teşkilatının Ortaya Çıkışı”, *Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, s. 34; Şen, Murat, “Osmanlı Hukukunun Yapısı”, *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayısı, sayı: 31, Ocak-Şubat 2000, s. 686.

metin de bulunmamış³⁵ ve müftüler eserlerde geçen farklı görüşler arasından tercihte bulunarak fetva vermişlerdir. Müftünün farklı içtihatlar arasında, mezhep içerisindeki en doğru görüşü tercih edebilmesi için, alimlerin mezhep içerisindeki konumlarını bilmesi gerekir.

Aynı şekilde yeni meselelerin içtihadında da mezhep içi müçtehit alimlerin içtihatlarını bilmesi ve esas kabul etmesi beklenmektedir. Bundan dolayı Kemalpaşazâde fakihleri yedi tabakaya ayırmıştır.³⁶ Fakat yapılan bu tasnif tutarsız görüldüğü için eleştirilmiş ve bu boşluğu dolduramayacağı belirtilmiştir.³⁷ Kemalpaşazâde eserinde yer verdiği tasnif, daha sonra müstakil risale olarak³⁸ ve birçok eserde müstakil başlık altında ele alınmıştır.³⁹

Kemalpaşazâde'nin eserinde yer verdiği fukahâ tasnifi:

1. Tabaka: *Dinde Müçtehit Olanlar Tabakası*: Eimme-i Erbaa' ile usul kaidelerini tesis etmede ve bu kaidelerden hareketle, furû ve usûlde kimseyi taklit etmeden kitap, sünnet, icma ve kıyas olan edille-i erbaa'dan fer'i hükümleri istinbat etmede onların yöntemini takip eden müçtehitler gibi.

³⁵ İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*, s. 94; Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 1989, s. 178-179.

³⁶ Özen, Şükrü, "Kemalpaşazâde; Fıkhî Görüşleri", *DİA*, 25/240; Önder, "Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", s. 621; Özer, Hasan, "İbn-i Kemal ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 14, 2009, s.358.

³⁷ Mercânî, Ebû'l-Hasen Şihâbüddîn, *Nâzûratü'l-hak fi farziyyeti'l-işâ ve in lem yeğibi's-şafak*, nşr. Orhan Ençakar-Abdülkadir Yılmaz, Dârü'l-feth, Amman 2012 s. 192.

³⁸ İlgili yazma eserler için bkz. Süleymaniye Ktp., Yeni Cami Koleksiyonu, nr. 1181, vr. 360-362; Şehit Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 1941/2, vr. 55b-56a; Esad Efendi, nr. 03467/2, 28 a-b; Âşir Efendi, nr. 00459/10, vr. 36 a-b; Hamidiye, nr. 00764/3, vr. 133b-134b; Kılıç Ali Paşa, nr. 01028/26, vr. 95-98; Feyzullah Efendi, nr. 2138, vr. 1; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmet Paşa, nr. 1602, vr.155-156.

³⁹ Konuyla ilgili kaynaklar için bkz. Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkâdir, *et-Tabakâtü's-seniyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, el-Meclisü'l-a'lâ el-İslâmiyye, Kahire 1970, 1-40-42; İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr*, İhyâü't-türâs el-Arabî, Beyrut ts., 1/152-53; a.g.mlf., *Şerhu'l-manzûme el-Müsemma bi ukûdi resmi'l-müftî*, ta'lîk, Ahmed Rızâ Han el-Hindî, thk. Hâmid Ali el-Alîmî, Dâru'l-ihsân, Kahire 2016, s. 75-82; Ahmed Ali, *el-Mezhebinde'l-Hanefiyye*, s. 32-35; Osmânî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbühü*, s. 86-92; en-Nakîb, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, 1/163-165; Ruveytî, Hâlid b. Müsâid, *et-Temehzüb; Dirâse Nazariyye Nakdiyye*, Dâru'd-Tedmüriyye, Riyad 2013, 2/915-919; İnanır, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku*, s. 82; a.g.mlf., "İbn Kemal'in Tabakâtü'l-fukahâsi ve Değerlendirilmesi", s. 65-86; Özer, Hasan, "İbn Kemal ve Tabakâtü'l-fukahâ Adlı Eseri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi (İHAD)*, sy.: 14, 2009, s. 353-374; Özen, "Kemalpaşazâde (Fıkhî Görüşleri)", *DİA*, 25/240; Ebû'l-Hâc, "el-İntikâdât alâ tabakâti İbn Kemal Paşa", s. 105-130; Önder, "Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", s.622.

2. Tabaka: *Mezhepte Müçtehit Olanlar Tabakası*: Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Ebû Hanife'nin diğer talebeleri gibi. Ebû Hanife'nin ortaya koyduğu kaidelerden hareketle zikredilen delillerden hükümleri çıkarmaya güç yetirirler. Bazı furû hükümlerde Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmiş olsalar dahi usûl kaidelerinde onu taklit ederler. Bu nitelikleriyle Şâfî ve mezhepte muarız olan benzerlerinden ayırdıkları gibi, Ebû Hanîfe'yi usulde taklit etmeden hükümlerde muhalefet edenlerden de ayrılmaktadırlar.

3. Tabaka: *Meselede Müçtehit Olanlar Tabakası*: Hassâf (ö. 261/875), Ebu Ca'fer et-Tahâvî (321/933), Ebu'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/952), Şemsüleimme el-Halvanî, Semsüleimme es-Serahsî, Fahu'l-İslam el-Pezdevî, Fahrüddin Kâdîhan (ö. 592/1196) ve emsalleri gibi mezhep sahiplerinden rivayet bulunmayan meselelerde içtihatla bulunurlar. Onlar hocalarına ne usulde ne de fûruda muhalefet etmeye güç yetirirler. Fakat onlar, hocalarından hakkında nas bulunmayan meselelerde, tespit edilmiş usûlden ve yaygınlaşmış kaidelerden hareketle hükümler istinbat ederler.

4. Tabaka: *Mukallitlerden Tahrîc Ashabı Olanlar Tabakası*: Râzî (ö. 370/981) ve arkadaşları bunlardandır. Onların içtihat etmeleri asıl olarak mümkün değildir. Fakat onlar usulü ihata ettiklerinden ve kaideleri kavradıklarından dolayı iki veçhi olan mücmel sözleri tafsil etmeye, bunlarla usûlde re'y ve nazarlarıyla mezhep sahiplerinden veya müçtehit arkadaşlarından nakledilen iki ihtimalli bir meselede hüküm vermeye güç yetirirler. Fûrû konularında benzerleri ve denklerine kıyas yapabilirler. Bazı konularda "Râzî'nin tahrîcinde olduğu gibi" ifadeler bu kabildendir.

5. Tabaka: *Mukallitlerden Tercih Ashabı Olanlar Tabakası*: Ebu'l-Hüseyn el-Kudûrî (ö. 428/1037), el-Hidâye sahibi⁴⁰ ve benzerleri gibi. Onların özelliği, kuvvetli rivayetleri "bu görüş evlâdir", "bu en sahih rivayettir", "bu daha açık rivayettir", "bu genel kurala (kıyasa) en uygun olandır", "bu insanlar için en uygun olandır" gibi sözleri ile diğerlerinden ayırt etmeleridir.

⁴⁰ Bazı nüshalarda "'İnaye sahibi (el-Baberti)" zikredilmektedir. Bkz. Özer, Hasan, *İbn-i Kemâl ve tabakâtü'l-fukaha adlı eseri*, s.363-367.

6. Tabaka: *Kuvvetli ve zayıf sözler ile zahiru'r-rivaye, zahiru'l-mezhep ve nadiru'r-rivaye arasında temyiz etmeye muktedir olan mukallitlerdir: Kenz sahibi, Muhtar sahibi, Vikaye sahibi ve Mecma' sahibi gibi muteber metin sahipleri bunlardandır. Onların özelliği, merdud görüşleri ve zayıf rivayetleri kitaplarında nakletmemeleridir.*

7. Tabaka: *Zikrettiklerimize muktedir olmayan mukallitler tabakası: Onlar kuzeyle güneyi, sapla samanı ayırt edemezler; bilakis geceleyin odun toplayan gibi, bulduklarını toplarlar. Onlara ve onları taklit edenlere yazıklar olsun. Hamd alemlerin rabbi olan Allah'a aittir. Söz konusu risale tamamlanmıştır.⁴¹*

Bu tasniften hareketle mezhep imamların ve mezhepte müçtehit olanların, yani ilk iki tabakada bulunanların mütekaddimîn alimlerinden oluşmaktadır. Bununla birlikte Ebû Hanife ve talebeleri dışında, Serahsî ve Pezdevî gibi alimlerin müteahhirîn alimlerin önde gelen isimlerinden olan Kerhî ve Tahâvî ile aynı sınıfta zikredilmektedir.

1.3.2. Kemalpaşazâde'nin Tasnifine Tabi Olanların Tasnifleri

Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifini aynen benimseyen ve güzel bir tasnif olduğunu kabul eden çok sayıda alim sayılabilir. Onlardan birisi Temîmî'dir (ö. 1010/1601). O *et-Tabakâtü's-seniyye* adlı eserinde bu tasnifi aynen nakletmiş ve hakkında güzel ifadeler kullanmıştır.⁴²

Ahmed Ali de Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifini olduğu gibi benimseyenlerdendir. O, bu tasnifin mezhep fakihlerin zamansal sıralamasından ziyade ilmî açıdan ele alınarak oluşturulduğunu belirterek, tasnifi eserinde olduğu gibi nakletmiştir. Eserinde Hanefî fukahâsının, selef, halef ve müteahhirûn şeklindeki üçlü ayırmadan söz ettikten sonra Kemalpaşazâde'nin tasnifinin daha fazla kabul gördüğünü ve yaygınlaştığını belirtmiştir. Aynı zamanda bu tasnife yöneltilen itirazların aslında tabakalarda yer alan şahıslara yönelik olduğunu, genel anlamda Hanefî fakihlerin

⁴¹ İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman, *Risâle fî Duhûli Veledi'l-Bint fi'l-Mevkûf ala Evlâdi'l-Evlâd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 1049, vr. 49b-51b; Özer, Hasan, *İbn-i Kemâl ve tabakâtü'l-fukaha adlı eseri*, s.363-367.

⁴² Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 40-42.

nezdinde kabul gördüğünü ve bizlere ışık tutacak güçlü bir kural teşkil ettiğini ifade etmiştir.⁴³

Kemalpaşazâde'nin yapmış olduğu tasnifi aynen benimseyen Hanefî alimleri olduğu gibi, bazı değişiklikler yaparak ona benzer tasniflerde bulunanlar da olmuştur. Söz gelimi, tasnifi genel anlamda benimseyen Hanefî alimler arasında Kınalızâde (ö. 979/1572), Kefevî (ö. 990/1583), Ömer ez-Zührî (ö. 1079/1668), İbn Abidîn (ö. 1252/1836), Alevî b. Ahmed es-Sakkâf (ö. 1335/1920), Muhammed Seyyid Bey (ö. 1925), Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971), Muhammed Hasaneyn Mahlûf (ö. 1990), Muhammed Şelebî, Bedrân Ebu'l-Ayneyn ve Muhammed Mahrûs Müderris bulunmaktadır.⁴⁴ Eserlerinde bazı değişikliklerle Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifine yer verenlerin tasnifleri, ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

1.3.2.1. Kınalızâde'nin Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi

Kınalızâde *Tabakâtü'l-hanefiyye* adlı eserinin başında, diğer mezhepten bazı isimleri de ekleyerek Kemalpaşazâde'nin tasnifine küçük değişikliklerle yer vermiştir. Onun öncesinde Kemalpaşazâde'nin risalesinde fukahâ tasnifinin önemine dair geçen ifadeleri de kısaltarak nakletmiştir:

“Mukaddimeden önce mutemet fakihlerin mertebelerini ve müçtehitlerin tabakalarını bilmeye yararlı olacak bir ölçüt zikredeceğim. Görüşü ile fetva verdiği kişinin rivayetteki mertebesini ile dirayetteki derecesini vakıf olabilmesi için, mukallit müftünün bunları bilmesi gerekir. Böylece çelişen iki kavil arasında tercihte

⁴³ Ahmed Ali, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye*, s. 35; Önder, “*Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi*”, 1/625.

⁴⁴ Sakkâf, Alevî b. Ahmed, *el-Fevâidü'l-Mekkiyye fî mâ yehtâcühü talebetü'l-fikh eş-Şâfiyye*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1429, s. 68-69; Mahlûf, Muhammed Hassaneyn, *Bülûgu's-sûl fî medhali ilmi'l-usûl*, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1386, s. 180; Şelebî, Muhammed, *el-Medhal fî't-ta'rîf bi'l-fikhi'l-İslâmî*, Matbaatü dâri't-te'lîf, İskenderiye 1962, s. 144-146; Ebu'l-Ayneyn, Bedrân, *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî*, Dâru'n-nehda el-Arabiyye, Beyrut ts., s. 105-106; Ahmed Ali, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye*, s. 32-35; Müderris, Muhammed Mahrûs, *Meşayih-i Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ inferadû bihi mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, Dâru'l-Arab, Bağdat 1978, 1/175-176; Önder, “*Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi*”, 1/623.

bulunabilecek kudrete ve birbirine muhalif görüşlerin arasını ayırmada tam bir basîrete sahip olsun."⁴⁵

Bu mukaddimeden sonra Kınalızâde Kemalpaşazâde'ye uyararak fakihleri yedi sınıfa ayırmış, fakat bazı farklı nitelendirmelerde bulunmuş ve yeni isimler eklemiştir:

1. Tabaka: *Dinde Müçtehit Olanlar Tabakası*: Mezkûr Eimme-i sitte ile onların yolunu takip eden imamlar. Bu imamların faaliyeti usul kaidelerini tesis etmek ve bu kaidelerden hareketle, furû ve usulde kimseyi taklit etmeden kitap, sünnet, icma ve kıyas olan edille-i erbaa'dan fer'i hükümleri istinbat etmektir. Bu içtihat tabakaları arasında en yüksek tabakadır. Eimme-i sitte gibi selevin hali bu tabakada farklı düzeydedir.

2. Tabaka: *Mezhepte Müçtehit Olan Tabakası*: İlk tabakanın talebeleri; Ebû Hanîfe'nin talebeleri Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed ile İmam Şâfiî'nin talebeleri Müzenî (ö.264/878) ve Buveytî (ö. 231/846) gibi. Diğerleri de bu kıyas üzeridir. Fıkhî faaliyetleri, hocalarının ortaya koyduğu kaidelerden hareketle hükümler çıkarmaktır. Bazı furû hükümlerde hocalarına muhalefet etmiş olsalar dahi usûl kaidelerinde onları taklit ederler. Bu nitelikleriyle Ebû Hanîfe'nin hükümlerine muhalefet eden İmam Şâfiî ve mezhepte muarız olan benzerlerinde ayrılırlar. Çünkü onlar Ebû Hanîfe'yi usûlde taklit etmiyorlar. Bu tabaka, içtihat tabakaları arasında orta tabakayı oluşturur.

3. Tabaka: Mezhep sahiplerinden hakkında rivayet bulunmayan "*Meselelerde Müçtehit Olanlar Tabakası*": Hassâf, Ebu Ca'fer et-Tahavî, Ebu'l-Hasan el-Kerhî, Şemsüleimme el-Halvânî, Semsüleimme es-Serahsî, Fahu'l-İslam el-Pezdevî, Fahreddin Kâdîhan, Hanefî imamlarından diğer emsaller, Şâfiî ile Mâlikî imamlardan bu tabakada olanlar ve bu tabakada mezhebe muarız olan diğer imamlar gibi. Onlar hocalarına ne usulde ne de fûruda muhalefet etmeye güç yetirirler. Fakat onlar, hocalarından hakkında nas bulunmayan meselelerde, hocalarının tespit etmiş usûlden

⁴⁵ Kınalızâde İbnü'l-Hanâî, Alâuddin Ali. b. Emrullah, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, Divânü'l-vakfî's-sünnî, Bağdad 2005, 1/145; Önder, "*Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi*", 1/623.

ve yaygınlaşmış kaidelerden hareketle hükümler istinbat ederler. Bu tabaka, içtihat tabakalarından en alt tabakasını oluşturmaktadır.

4. Tabaka: *Mukallitlerden Tahrîc Ashabı Olanlar Tabakası*: Râzî ve arkadaşları bunlardandır. Onların içtihat etmeleri asıl olarak mümkün değildir. Fakat onlar usulü ihata ettiklerinden ve kaideleri kavradıklarından dolayı iki veçhi olan mücmel sözleri tafsil etmeye, bunlarla usûlde re'y ve nazarlarıyla mezhep sahiplerinden veya müçtehit arkadaşlarından nakledilen iki ihtimalli bir meselede hüküm vermeye güç yetirirler. Fürû konularında benzerleri ve denklerine kıyas yapabilirler. Bazı konularda "Râzî'nin tahrîcinde olduğu gibi" ifadeler bu kabildendir.

5. Tabaka: *Mukallitlerden Tercih Ashabı Olanlar Tabakası*: Ebu'l-Hüseyn el-Kudûrî, el-Hidâye sahibi ve benzerleri gibi. Onların özelliği, kuvvetli rivayetleri "*bu görüş evlâdır*", "*bu en sahih rivayettir*" ve "*bu insanlar için en uygun olandır*" gibi sözleri ile diğer rivayetlerden ayırt etmeleridir.

6. Tabaka: *Kuvvetli ve zayıf sözler ile zahiru'r-rivaye, zahiru'l-mezhep ve nadiru'r-rivaye arasını temyiz etmeye muktedir olan mukallitlerdir*: Kenz sahibi, Muhtar sahibi, Vikaye sahibi ve Mecma' sahibi gibi muteber metin sahipleri bunlardandır. Onların özelliği, merdud görüşleri ve zayıf rivayetleri kitaplarında nakletmemeleridir.

7. Tabaka: *Zikrettiklerimize muktedir olmayan mukallitler tabakası*: Onlar kuzeyle güneyi, sapla samanı ayırt edemezler, Bilakis geceleyin odun toplayan gibi, bulduklarını toplarlar. Onlara ve onları taklit edenlere yazıklar olsun.⁴⁶

Kınalızâde tasnifinde Kemalpaşazâde'den farklı olarak ilk tabakada dört imamla birlikte Süfyân (ö. 161/778) ile Dâvûd'u (ö. 270/884) da zikreder ve bunun en üst içtihat tabakası olduğunu belirtmektedir.

İkinci tabakada Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in yanında İmam Şâfî'nin talebeleri Müzenî (ö. 264/878) ve Buveytî'yi (ö. 231/846) de zikretmiştir. Onları kendi mezhepleri açısından aynı derecede konumlandırmakta ve hocalarının, fûrûda

⁴⁶ Kınalızâde, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, 1/146-155.

muhalefet ederek aynı usûlünü benimsediklerini ve bunun içtihat tabakaları arasında orta tabaka olduğunu ifade etmiştir.

Üçüncü tabakada aynı şekilde diğer mezheplerin imamlarını da dahil eder ve bunun içtihat tabakaları arasında en alt tabak olduğunu belirtmiştir. Geri kalan tabakalar genel anlamda aynı şekilde nakledilmiştir.

1.3.2.2. Kefevî'nin Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi

Kefevî, Hanefî fakihleri hakkındaki *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr* adlı biyografik eserinin başında tabakâtü'l-fukahâ tasnifine yer vermiştir. Mukaddimesinde önce mutlak müçtehit fakihlerin vazifelerinden bahsetmiştir. Ona göre, müçtehitler tüm çabalarıyla dört delilden fer'î ahkâmı çıkarmışlardır. Onların ihtilafları rahmet, ittifakları kesin hüccettir. Şer'î hükümler onların fihhî ile sabit olur ve din onlarla ayakta durmaktadır. Onlardan bazıları içtihatla en yüksek mertebededirler.⁴⁷

Ardından Kefevî, Kemalpaşazâde'nin yedi tabaka olarak ayırdığı tasnifine, birinci ve yedinci tabakayı belirtmeyerek beş tabaka şeklinde yer vermiştir:

1. Tabaka: *Ashâbımızdan Müttekaddimûn Olanların Tabakası*: Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer ve Ebû Hanîfe'nin diğer talebeleri gibi. Onlar mezhep içerisinde içtihat ederler. Hocaları Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu kaidelerden hareketle dört delilden hükümleri çıkarırlar. Mâlik, Şâfiî ve İbn Hanbel'in hilafına bazı furû hükümlerde Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmiş olsalar dahi usûl kaidelerinde onu taklit ederler. Onlar ise, usulde Ebû Hanîfe'yi taklit etmeden furû hükümlerde muhalefet ederler. Bu tabaka, içtihat tabakaları arasında ikinci tabakadır. (İçtihadın birinci tabakası) dört imam gibi dinde müçtehit olanların tabakasıdır. Bu imamların faaliyeti furû ve usûlde kimseyi taklit etmeden usûl kaidelerini tesis etme, delilleri düzenleme, nazar yollarını düzenleme ve meseleleri ortaya koymaktır.

2. Tabaka: *Hanefî ashâbından müttekaddimîn olan büyüklerin tabakası*: Ebû Bekr Ahmed el-Hassâf, eş-Şeyhu'l-İmam Ebu Ca'fer et-Tahâvî, eş-Şeyhu'l-İmam

⁴⁷ Önder, "Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", 1/624.

Ebi'l-Hasan Ubeydullah el-Kerhî, Şemsüleimme Abdülazîz el-Halvanî, Şemsüleimme Ebi Bekr Muhammed es-Serahsî, Fahu'l-İslam Alî b. Muhammed el-Pezdevî, Kâdîhan diye bilinen büyük imam Fahreddin Hasan, *el-Muhîtü'l-Burhânî* ile *ez-Zahîretü'l-Burhâniyye* eserlerinin müellifi Burhânüddin Mahmud b. Ahmed el-Buhârî (ö. 616/1219), *en-Nisâb ve Hulâsatu'l-fetâvâ*'nın müellifi eş-Şeyhu'l-İmam Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (ö.542/1147) ve emsalleri gibi. Onlar mezhep sahiplerinden rivayet bulunmayan meselelerde içtihadla muktedirler. Ama onlara ne usulde ne de fûruda muhalefet etmeye güç yetirirler. Fakat onlar, mezhebin sahibi Ebû Hanîfe'nin tespit ettiği usûlden ve ortaya koyduğu kaidelerden hareketle hükümleri istinbat ederler.

3. Tabaka: *Mukallitlerden Tahrîc Ashabı Olanların Tabakası*: Râzî ve benzerleri bunlardandır. Onların içtihat etmeleri asıl olarak mümkün değildir. Fakat onlar usûlü ihata ettiklerinden ve kaideleri kavradıklarından dolayı iki veçhi olan mücmel sözleri tafsil etmeye, bunlarla usûlde re'y ve nazarlarıyla Ebû Hanîfe veya ashâbından nakledilen iki ihtimalli bir meselede hüküm vermeye güç yetirirler. Usûldeki nazar ve görüşleri ile fûrû konularında, benzerleri ve denklerine kıyas edebilirler. el-Hidâye'de bazı konularda geçen "Râzî'nin tahrîcinde olduğu gibi" ifadesi bu kabildendir.

4. Tabaka: *Mukallitlerden Tercih Ashâbı Olanların Tabakası*: Ebu'l-Hüseyn el-Fakîh Ahmed el-Kudûrî, el-Hidâye sahibi Burhâneddin Ali el-Merginânî ve benzerleri gibi. Onların özelliği, kuvvetli rivayetleri "*bu görüş evladır*", "*bu dirayeten daha sahihtir*", "*bu rivayet açısından daha açıktır*", "*bu genel kurala (kıyas) en uygun olanıdır*: "*bu insanlar için en uygun olanıdır*" gibi sözleri ile diğerlerinden ayırt etmeleridir.

5. Tabaka: *En kuvvetli, kuvvetli ve zayıf sözler ile zahiru'r-rivaye, zahiru'l-mezhep ve nadiru'r-rivaye arasını temyîz etmeye muktedir olan mukallitlerdir*: Semsüleimme Muhammed el-Kerderî (ö. 642/1244), Cemâleddîn el-Hasîrî (ö. 636/1238), Hâfizüddîn en-Nesefî (ö. 710/1310) ve diğerleri gibi. Mesela *Muhtar* sahibi, *Vikaye* sahibi ve *Mecma'* sahibi gibi muteahhirûndan olan muteber metin sahipleri bunlardandır. Onların özelliği, merdud görüşleri ve zayıf rivayetleri

kitaplarında nakletmemeleridir. Bu tabaka mütefakkihlerin tabakası arasında en alt tabakadır.

Bu tabakanın altında olanlar, zamanlarındaki alimleri ve fakihleri taklit etmeleri gereken eksik ilme sahip avâmdandır. Alimlerden işiterek zapt ettiklerini ve fakihlerin görüşlerinden ezberlediklerini ancak hikâye tarzında fetva olarak aktarabilirler.⁴⁸

Daha önce belirttiğimiz üzere Kefevî, Kemalpaşazâde'den farklı olarak tasnifini yedi tabaka yerine beş tabaka olarak belirlemiştir. Ama yukarıda çevirisinden anlaşılacağı üzere ikinci tabakayı, içtihat tabakaları arasında orta tabaka olduğunu ifade etmiş ve dinde müçtehit olanlardan bahsederek birinci tabakaya işaret etmiştir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe'ye nispetle, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Züfer'in İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve İmam Ahmed b. Hanbel'in arasındaki farkı açıklamıştır.

Kendi tasnifinden farklı olarak, ikinci tabakayı “*Haneî ashâbından mütekaddimîn olan büyüklerin tabakası*” olarak tarif etmiştir. Bilinen fakihlerin yanında, *el-Muhîtü'l-Burhânî* ile *ez-Zahîretü'l-Burhânîyye* eserlerinin müellifi Burhâniddin Mahmud b. Ahmed el-Buhârî ve *en-Nisâb ve Hulâsatu'l-fetâvâ*'nın müellifi eş-Şeyhu'l-İmam Tâhir b. Ahmed el-Buhârî'yi de zikretmiştir.

En son tabakada, Semsüleimme Muhammed el-Kerderî ve Cemâleddîn el-Hasîrî'yi dört muteber metin sahipleriyle birlikte *temyîz etmeye muktedir olan mukallitler* arasında saymıştır. Bu tabakanın fakihler arasındaki en alt tabaka olduğunu ifade etmiştir.

Mukallitleri ayrı bir tabaka olarak fakihler arasında değerlendirmemiştir. Beşinci tabakanın altında yer alanları, zamanlarındaki alimleri ve fakihleri taklit etmeleri gereken eksik ilme sahip avâmlar olarak tanımlamıştır. Alimlerden işiterek zapt ettiklerini ve fakihlerin görüşlerinden ezberlediklerini ancak hikâye tarzında fetva olarak aktarabileceklerini belirtmiştir.

⁴⁸ Kefevî, Mahmûd b. Süleyman, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, thk. Saffet Köse-Murat Şimşek-Hasan Özer-Huzeyfe Çeker, İstanbul: İrşad Kitabevi, 2017, 1/39-41.

1.3.2.3. Zührî'nin Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi

Muhtasar olarak yazdığı *ed-Dürratü'l-münîfe* adlı eserine şerh yazan Zührî (ö. 1079/1668) Kemalpaşazâde'nin tasnifini benimsemekte ve *el-Cevâhiru'n-nefise* adlı eserinin sonunda bazı kısaltmalarla nakletmektedir.⁴⁹

1.3.2.4. İbn Âbidîn'in Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi

İbn Âbidîn *Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr* adlı haşiyesinde ve *ukûdü rasmi'l-müftî* adlı risalesinde, Kemalpaşazâde'nin tasnifini ona nispet ederek, küçük değişikliklerle yer vermiştir.⁵⁰ Ardından kendisini en alt tabakada yer alan mukallitlerden olduğunu ifade etmiştir.⁵¹

1.3.2.5. Muhammed Seyyid Bey'in Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi

Muhammed Seyyid Bey *el-Medhal* adlı eserinde Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifine Osmanlıca olarak yer vermiştir. Aynı zamanda kendine özgü değerlendirmelerde bulunarak, tasnifte geçen tanımları ve terimleri geniş bir biçimde ele almış ve yeri geldiğinde de eleştirmiştir.⁵²

1.3.2.6. Ömer Nasuhi Bilmen'in Tabakâtü'l-Fukahâ Tasnifi

Ömer Nasuhi Bilmen *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* adlı eserinde Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin Türkçe çevirisine yer vermiş ve bazı eklemelerde bulunmuştur.⁵³ Bununla birlikte Cessas'ın mezhepte müçtehitler arasında zikredilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁵⁴

⁴⁹ Zührî, *el-Cevâhiru'n-nefise Şerhu'd-dürrati'l-münîfe*, yazma eser, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye Kahire, nr. 1: 415, vr. 185b-186a; Önder, "Hanefi Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", 1/625.

⁵⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/52-53; İbn Âbidîn, *Mecmûatü rasâil-i İbn Âbidîn*, "Şerhu'r-risâle el-müsemmâ; bi ukûdi rasmi'l-müftî", 1/11-12; İbn Âbidîn, *Şerhu'l-manzûme el-Müsemmâ bi ukûdi rasmi'l-müftî*, s. 75-82; Önder, "Hanefi Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", c.1, s.625.

⁵¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, 1/173.

⁵² Muhammed Seyyid Bey, *el-Medhal (Fıkıh Usulü -Giriş-)*, haz. Hasan Karayığit Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 134-140.

⁵³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1968, 1/313-314.

⁵⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 1/344.

1.4 Kemalpaşazâde'ye Tâbi Olmayanların Tasnifleri

1.4.1. Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî'nin Tabakâtü'l-Fukaha Tasnifi

Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) Kemalpaşazâde'den farklı olarak fakihleri dört sınıfa ayırmıştır. “*İkdü'l-cîd fi ahkâmi'l-ictihâd ve't-taklîd*” ve “*el-İnsâf fi beyâni sebebi'l-ihtilâf beyne'l-fukahâ'i ve'l-müctehidîn*” adlı iki farklı risâlesinde müçtehitlerin derecelendirilmesini ele almıştır. Maddeler halinde vermek yerine, her bir tabaka hakkında geniş malumat vererek tasnifini açıklamıştır. Bundan dolayı iki risâledeki bilgiler özet halinde sunulacaktır.

Risâlelerinde fakihleri, müçtehit fakihler ve mukallitler olmak üzere, dört farklı grup halinde sınıflandırmıştır:⁵⁵

1. Mutlak müçtehit: İki kısma ayrılmaktadır:

a) Müstakil mutlak müçtehit: İçtihatların kendisine bina edilen asıllarda tasarrufta bulunmaktadır. Ayetler, hadisler ve sahâbe eserleri gibi fikhî hüküm ifade eden delilleri bilir, aralarında teâruz halinde tercihte ve ihtimalli olanlar arasında beyânda bulmaya kadirdir. Hakkında hüküm bulunmayan meseleler hakkında delillerden hareketle hüküm verir. Müfessir, muhaddis ve fukahânın ona yönelmesi ve insanlar nezdinde kabul görmesi, müstakil müçtehidin özelliklerindedir. Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel bunlardandır.⁵⁶

b) Müntesip mutlak müçtehit: İmamın usûlünü benimseyen müçtehitir. Kaynak tespiti ve delil tetkiki gibi hususlarında imamın görüşlerinden istifade eder. Bununla birlikte delillerden meselelerin hükümlerini doğrudan istinbat etmeye kadirdir, az veya çok olsun, bu böyledir. İmam Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Ebû Yusuf, İmam Muhammed ve Züfer; Mâlikî mezhebinden Abdüsselam Sahnûn (ö. 240/854), Abdurrahman b. el-Kâsım (ö.175/791); Şâfiî mezhebinden Ebû İbrahim

⁵⁵ Dihlevî, Veliyyullah, *el-İnsâf fi beyâni esbâbi'l-ihtilâf*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1986, s. 23-24, 47; a.g.mlf, *İkdü'l-cîd fi ahkâmi'l-ictihâd ve't-taklîd*, thk. Muhammed Ali el-Eserî, Dâru'l-feth, Şârîka 1995, s. 80, 81, 95.

⁵⁶ Dihlevî, *İkdü'l-cîd fi ahkâmi'l-ictihâd ve't-taklîd*, s. 23; a.g.mlf., *el-İnsâf*, s. 80-81; Önder, Muharrem, “Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi”, 1/633.

İsmâil el-Müzenî, Ebû Ali el-Hasan ez-Za'ferânî (ö. 260/876) ve İbn Süreyc (ö. 306/918); Hanbelî mezhebinden İbrahim el-Harbî (ö. 285/898) ve Ebû Bekr Ahmed el-Esrem (ö. 261/874-75)⁵⁷ gibi fakihler müntesip mutlak müçtehitlerdendir.⁵⁸

2. Mezhepte müçtehit: Mezhep sahibinden intikal etmiş görüşünü takip eder ona uyar, fakat imamının mezhebinin dayandığı kaidelerini bilir; imamın hakkında görüşünü bilmediği meselelerde, mezhebine göre içtihatla bulunur, görüşlerine ve metodunu göre hükmü çıkarmaktadır.

Mezhepte müçtehit olanlar sahih hadis bilgisine vâkıf olmaları, tabi oldukları imamın görüşlerini delilleri ile anlayacak seviyede usûl ve fıkıh bilmeleri gerekmektedir. Fetvâ verebilmeleri için alimlerini görüşlerini, delillerini ve halkın davranışlarından ve muamelelerinden de haberdar olmalıdırlar.

3. Fetvada müçtehit: Hocasının mezhebini ezbere bilmesi ve vakıf olması açısından tam manasıylaengin bilgi sahibidir. Ashâbından bir sözü diğer söze karşılık ve farklı görüşler arasında tercihe kadirdir. Ashabın mezhebinde hıfzettiği ve bildiği görüş ile fetva verir.⁵⁹ Kendisinde aranan şartlar: Tam anlayış sahibi olmak, Arapçaya aşina olmak, tercihin derecelerini bilmek ve görünüşte mutlak olup, hakikatte mukayyet olan fakihlerin ifadelerini doğru anlamaktır. Fetvâ verirken imamlardan sahih bir rivayette gelen görüşe veya meşhur kitaplara atıfta bulunur. İmam Muhammed'in kitapları bunlardandır.

4. Mukallitler: Bunlar mezhep alimlerin fetvâlarına göre hareket eden ve üçüncü grupta bulunan fetvâda müçtehit derecesine ulaşamayan kimselerdir.

Dihlevî benimsediği dörtlü veya üçlü müçtehit sınıflandırmasında, mukallitlerden olan tahrîc, temyîz ve tercih ahabını zikretmemiştir. Muhtemelen müçtehit derecesinde görmediğinden dolayı onları eklememiş ve sadece içtihat seviyesine ulaşmış müçtehitleri sınıflandırmak istemiştir. Bundan dolayı fakihlerin

⁵⁷ 273 (886-87) tarihinde vefat ettiğini belirtenler de vardır. Bkz. Koçkuzu, Ali Osman, "Esrem", *DİA*, 11/436.

⁵⁸ Dihlevî, *el-İnsâf*, s. 70-76; Önder, Muharrem, "Hanefi Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", 1/633.

⁵⁹ Dihlevî, *İkdu'l-cîd fi ahkâmi'l-ictihâd ve't-taklîd*, s.23-23.

tasnifinden ziyade, müçtehitlerin derecelendirilmesinden söz etmek daha doğru olabilir.

Dihlevî'nin bu tasnifi, mezhep fakihlerinin hepsini kapsamaması gibi, farklı açılardan eleştirilmiştir. Usûlde ve fıkhıta mezhebin meselelerini bilen; ama zikredilen müçtehit derecelerini ulaşamayan fakihler vardır. Muhtemelen Dihlevî özellikle içtihat derecesine ulaşmış fakihleri dikkate almıştır. Diğer yandan Kemalpaşazâde'nin tasnifine yöneltilen eleştirilerin bir benzeri, Dihlevî'nin müntesip mutlak müçtehit derecesine de yöneltilmiştir. Sebebi ise, bu tabaka içerisinde Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in zikredilmesidir. Doğrusu, onlar belirtildiği üzere hocaların içtihat usulü ve kaidelerine bağlı değildirler. Kendi usûl ve kaideleri vardır ve bir kısmı kendi içtihatları ile uyumlu olduğu için hocaların usulü ile muvâfakat etmişlerdir.⁶⁰

1.4.2. Leknevî'nin Tabakâtü'l-Fukaha Tasnifi

Abdülhay el-Leknevî *Umdetü'r-riâye alâ Şerhi'l-Vikâye* adlı geniş şerhinin başında Hanefî mezhebi hakkında genel bilgiler vermektedir. Kemalpaşazâde ve Kefevî'nin fukahâ tasniflerini de ayrı bir başlık altında yer verir ve eleştirilerde bulunur. Ardından herhangi bir yorum bulunmadan Nevevî'nin fukahâ tasnifine yer verir. Bu da onun bu tasnifi benimsediğine delâlet etmektedir.⁶¹ Nitekim Kevserî de bu tasnifi Kemalpaşazâde'nin tasnifinden daha doğru kabul etmektedir.⁶²

Leknevî aktardığı tasnifte, müçtehitler önce iki kısma, ardından müntesip müçtehit tabakası, dört kısma ayrılmaktadır:

1. Müstakil müçtehit: Bu derecede bulunanın fikhü'n-nefs, zihnin düzgün, düşüncesinin dinamik, sahih tasarrufta, istinbatta, teyakkuzda, delilleri ve usûlde zikredilen vasıtaları, şartlarını bilen, onlardan dirayetiyle iktibasta bulunabilen ve

⁶⁰ Nakîb, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, 1/189; Önder, Muharrem, "Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", 1/634.

⁶¹ Leknevî, *Umdetü'r-riâye*, 1/28-37; Önder, "Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", 1/634.

⁶² Kevserî, Muhammed Zâhid, *Husnü't-tekâdî fî sîreti Ebî Yusuf el-Kâdî*, Dâru'l-envâr, Kahire 1948, s. 24.

fıkhın ana meselelerine hâkim olan bir kimse olması gerekmektedir. Bu durum da uzun zamandır yoktur.

2. Müntesip müçtehit; dört kısma ayrılmaktadır:

a) Müstakil müçtehit vasfı ile vasıflandığı için delilde ve mezhepte imamını taklit etmeyen kişi. İçtihatta onun metodunu benimsediğinden dolayı, kendisini ona nispet etmektedir.

b) Mezhepte mukayyet müçtehit: İmamın usûlünü delilleriyle ortaya koymakta müstakildir. Fakat imamın usûlünü ve kaidelerini aşamamaktadır. Bu derecede yer alan müçtehit fıkıh usulünü ve ahkâmın delillerini tafsili bir şekilde bilmesi, illetlerin yöntemi ile kıyaslar hakkında basiretli olması ve imamın metodunu bildiğinden dolayı hakkında görüşü bulunmayan konular hakkında, kolay bir şekilde tahrîc ve istinbat ile çözmesi şarttır. Bununla birlikte, müstakil müçtehidin bazı özellikleri kendisinde bulunmadığından dolayı taklitten kaçınmamaktadır.

c) “Ashabü'l vücuh” mertebesine ulaşmamış fakihtir. Fakat imamın mezhebin hafızı ve fakihi, delillerine kaim, meseleleri izah edebilen ve tercihte bulunabilen bir fakihtir. Hicrî IV. yüzyılın sonuna kadar müteahhirinin çoğu bu özellikleri taşımaktadırlar.

d) Mezhebin meselelerini ezberleyen, nakleden, müşkil durumları anlayan bir fakihtir. Fakat delilleri açıklamada ve yorumlamada zayıftır. Mezhebin kaynaklarından anlatılanları nakledip fetvâ vermesi muteber kabul edilmiştir.

1.4.3. Muhammed Ebû Zehra'nın Tabakâtü'l-Fukaha Tasnifi

Muhammed Ebû Zehra *Ebû Hanîfe* adlı eserinde Kemalpaşazâde'nin tasnifini detaylı bir şekilde ele alarak, katılmadığı yerleri belirtmiştir.⁶³ Mesela ikinci ve yedince tabakaya gerek olmadığını belirtmektedir. Diğer eleştirileri daha sonra ayrı

⁶³ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 385-386.

başlıklar altında incelenecektir. Neticede kendi düşüncelerini belirterek, kendisine göre en doğru tasnifi de eserinde yer vermektedir. Özetle:

1. Mutlak Müçtehit: Ebû Hanîfe ve ashâbı.
2. Tahrîc Ehli: Bunlar, imamlardan hakkında nakil bulunmayan meselelerde, onların usûl ve kaidelerine göre ve furû meselelerde kıyas ile tahrîcde bulunanlardır.
3. Tercih Ehli: Nakledilen farklı görüşler arasında, en doğru olanı ortaya koyanlardır.
4. Tercihler arasında temyîzde bulunanlardır.

Ebû Zehra'nın tasnifinde birinci tabakada Ebû Hanefî ve talebeleri beraber bir sınıfta zikredilmiş olmaları eleştirilmiştir. Her birinin mutlak müçtehit sınıfında toplamak isabetli bulunmamıştır; çünkü Ebû Hanîfe ve kendilerini mezhebe nispet eden talebeleri arasında bir fark vardır.⁶⁴ Bununla birlikte Ebû Zehra, rivayetler, görüşler ve kitaplar arasında tercihte bulunan tercih ehlini müçtehitler arasında sayması da tenkit edilmiştir. Nitekim bu bir açıdan sadece bir görüşü benimsemek ve tabi olmaktır, içtihat değildir.⁶⁵

1.4.4. Muhammed Ferfur'un Tabakâtü'l-Fukaha Tasnifi

Muhammed Salih el-Ferfûr *el-Vecîz* adlı eserinde önce Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifini değerlendirmiş, ardından kendisine özgü bir tasnifte bulunmuştur. Ona göre fakihler, müçtehit sınıfı, tabi olanlar sınıfı ve mukallitler sınıfı diye üçe ayrılmaktadır. Müçtehitler sınıfı da mutlak anlamda içtihat eden ve mezhebe mukayyet olarak içtihat eden müçtehitler olmak üzere, iki kısımdır.⁶⁶

⁶⁴ en-Nakîb, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, 1/192.

⁶⁵ Ferfûr, *el-Vecîz*, 2/569.

⁶⁶ Ferfûr, *el-Vecîz*, 12/562-569; Önder, "Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", 1/636.

1.4.5. Ahmed b. Muhammed en-Nakîb'in Tabakâtü'l-Fukaha Tasnifi

Ahmed en-Nakîb *el-Mezhebü'l-Hanefî* adlı eserinde fakihleri, bağımsız mutlak müçtehit, müntesip mutlak müçtehit, mezhepte mukayyet müçtehit, tahrîc ehli, tercih ehli, temyîz ehli, mezhep hâfızı fakih ve diğer mezhep nakilcileri olmak üzere, sekiz tabakaya ayırmıştır.⁶⁷

1.5 Diğer Mezheplerin Fukahâ Tasnifleri

1.5.1. Mâlikî Mezhebi

Malikî mezhebinde fakihlerin ilmî yönden tasnifi hicrî VI. yüzyıldan itibaren başlamıştır. İbn Rüşd (ö. 520/1126), Malikî fakihleri *Fetâvâ*'sında üç kısma ayırmış ve her birini taife diye isimlendirmiştir.⁶⁸ Daha sonra Kurtubî (ö. 656/1258) ve Karafî (ö. 684/ 1285) de hicrî VIII. yüzyılda kendilerine özel tasniflerde bulunmuşlardır.⁶⁹

İbn Rüşd'ün üçlü taksimi:⁷⁰

1. Taife: Delilsiz olarak İmam Mâlik'in mezhebini taklit ederek doğru kabul edenlerdir. Onlar sadece İmam Malik'in ve ashabının fikhî konulardaki görüşlerini, manalarını düşünmeden ve doğru ile yanlış temyîz etmeden ezberleyenlerdir.

2. Taife: Üzerine bina edildiği usûlü doğru kabul ederek, Malikî mezhebinin sıhhatine inanlardır. Onlar da İmam Malik ve ashabının fikhî görüşlerini ezberler; fakat birinci taifeden farklı olarak, manalarını düşünerek ve doğru olanı bilerek ezberlemektedirler. Bununla birlikte, fûrûyu usûle kıyas edebilecek tahkik derecesine ulaşmamışlardır.

⁶⁷ en-Nakîb, *el-Mezhebü'l-Hanefî*, 1/193-194; Önder, "Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", 1/637.

⁶⁸ İbn Rüşd, *el-Fetâvâ*, Darû'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1987, s.1500-1502.

⁶⁹ Karafî, *el-Furûk*, 2/108-110; Temel, *Tabakâtü'l-Fukahâ Bi'tibâri Merâtibihimi'l-İlmiyye Fi'l-Mezâhibi'l-Erbâa*, s.89.

⁷⁰ İbn Rüşd, *el-Fetâvâ*, s.1500-1502.

3. Taife: İkinci taifenin doğru kabul ettiklerini, onlar aynen kabul etmektedir. Ama onları ayıran özellik: içtihat yöntemleriyle füyuyu usûle kıyas edebilecek tahkik derecesine ulaşmış olmalarıdır.

Kurtubi de fakihleri, delillerden müstakil olarak hükümleri istinbat edebilen “mutlak müçtehit” ve imamın usulünü uygulayan “mezhepte müçtehit” olmak üzere ikiye ayırmış ve artık zamanında mutlak müçtehidin kalmadığını belirtmiştir.⁷¹ Karafi, ilim talibinin üç hali olduğunu belirterek, fukaha tasnifine benzeyen farklı bir yaklaşımda bulunmuştur.⁷²

1.5.2. Şâfiî Mezhebi

İbnü’s-Salâh, Şâfiî mezhebi içerisinde fakihleri tabakalara ayıran ilk alimlerdenidir. Nevevî ve Suyutî gibi Şâfiî mezhebinin önde gelen alimleri de İbnü’s-Salâh’ın tasnifini benimsemişlerdir. Ona göre fakihler, müstakil müçtehit/müfti ve müstakil olmayan müntesip müfti diye ikiye ayrılmaktadır. Özetle:⁷³

1. Müstakil müfti: Taklit etmeden ve başka birisinin mezhebi ile kayıtlıktan sonra şerî’ delillerden şerî’ ahkâmı idrak edebildir.

2. Müstakil olmayan müçtehit/müftidir. İbnü’s-Salâh bu tabakayı dört sınıfa ayırmaktadır;

a) Mutlak müçtehit vasıflarına sahip olan ve mezhep imamın usulünü takip eden mezhepte müçtehit.

b) Müstakil müçtehit kadar bilgili olmayan ve mezhep imamını usulünü aşamayan, *ashâbu’l-vucûh* olan mukayyed müçtehit.

c) *Ashâbu’l-vucûh* mertebesine ulaşmamış *fakihu’n-nefs*.

⁷¹ Ahmed b. Ömer Kurtubî, *el-Müfhim li-mâ eşkele min Telhîsi kitâbi Müslim* Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib, 1996, 5/168.

⁷² Karâfi, *el-Furûk*, 2/108-110.

⁷³ İbnü’s-Salâh, Ebû Amr, *Edebü’l-müftî ve’l-müstefî*, Medine-Beyrut: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem-Âlemü’l-Kütübe, 1986, s. 93-100; Çınar, Fatih, “Müçtehitlerin Tabakaları Hakkında Bir İnceleme”, *Bilimname*, 2021, 595.

d) Mezhebin görüşlerini ezberleyen; ama delil kullanmakta nakıs olandır.

1.5.3. Hanbelî Mezhebi

Hanbeli fakihî İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) *İ'lâmu'l-muvakkî 'în 'an rabbi'l-âlemîn* adlı eserinde fakihleri dört sınıfa ayırmıştır. Özetle:⁷⁴

1. Allah'ın kitabını bilen, sünneti bilen, sahabenin görüşlerini bilen ve nevazil ahkâmında müçtehit olanlardır.
2. Mezhep ile mukayyet olan müçtehit: Mezhebin görüşlerini bilen ve hakkında görüş bulunmayan konularda tahrîcte bulunandır.
3. Müntesip olduğu imamın mezhebinde müçtehit: İmamın görüşlerini aşamayan ve aykırı görüş benimsemeyendir.
4. Müntesip olduğu mezhebin görüşlerini ve fetvalarını ezberleyen ve bilen; ama her yönüyle mukallit olandır.

Kemalpaşazâde, diğer mezheplerin fukahâ tasniflerinden etkilenmiş olsa da tasnifinde her tabaka için örnek isimler zikretmesi, tabakaları ince fikhî faaliyetlerle daha detaylı ayırması⁷⁵ ve yedili bir sınıflandırma benimsemesi, kendi tasnifini diğer tasniflerden ayıran en belirgin özelliklerindedir. Bununla birlikte her bir tasnif kendi mezhep sistematîği açısından incelenmesi gerekir.

İkinci bölümde Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin, eleştirilerle birlikte Hanefî mezhebinin işleyişi ve sistematîği açısından tutarlılığı araştırılacaktır.

⁷⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye. *İ'lâmu'l-muvakkî 'în 'an Rabbi'l-âlemîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996, 4/163-164; Çınar, "Müçtehitlerin Tabakaları Hakkında Bir İnceleme", *Bilimname*, 2021, s. 599.

⁷⁵ Baydar, "Kemalpaşazâde'nin Tabakâtu'l-Fukahâ'sına Yönelik Eleştiriler Üzerine Bir Değerlendirme", 2/67.

İKİNCİ BÖLÜM

KEMALPAŞAZÂDE’NİN FUKAHÂ TASNİFİNE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLERİN HANEFÎ MEZHEBİNİN İŞLEYİŞİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Birinci bölümde Kemalpaşazâde’ye tabi olanların ve olmayanların fukahâ tasniflerine yer verildi. Bu bölümde ise, Hanefî mezhebinin işleyişi açısından ve yöneltilen eleştirilerle birlikte Kemalpaşazâde’nin tasnifinin tutarlılığı incelenecektir.

Bu tasnifi eleştiren geçmiş alimlerden ve günümüz araştırmacılarından öne çıkanlar arasında: Şihâbüddin el-Mercânî (ö.1306/1889), Abdülhay el-Leknevî, Abdülkâdir er-Râfî (ö.1323/1906), M. Zâhid el-Kevserî (ö.1951), Muhammed Ebû Zehra, M. Bahît el-Mutîr’ (ö.1935), Muhammed Takî el-Osmânî, Muhammed Salih el-Ferfûr, Ya’kûb el-Bâhuseyn ve Ahmed en-Nakîb’i zikredebilir.

Mercânî bu tasnifi ilk eleştiren kişi olduğundan, muasır araştırmacılar ondan çok sayıda nakillerde bulunmuşlardır. Tekrara düşmemek ve bütün eleştirileri özetleyebilmek için, sadece farklı açılardan eleştirenlerin görüşlerine yer verilecektir. Mesela, Muhammed Zâhid el-Kevserî eserinde Mercânî’nin eleştirilerine olduğu gibi yer vermekte ve bundan dolayı tekrar zikredilmeyecektir.

2.1. Dinde Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefî Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi

Kemalpaşazâde tasnifinde dinde müçtehit olanların arasında, Eimme-i Erbaa’ ile usul kaidelerini tesis etmede ve bu kaidelerden hareketle, furû ve usûlde kimseyi taklit etmeden kitap, sünnet, icma ve kıyas olan edille-i erbaa’dan fer’i hükümleri istinbat etmede onların yöntemini takip eden müçtehitleri zikretmiştir.

Bu başlıkta fukahâ tasnifinin dinde müçtehit tabakasına yönelik eleştiriler farklı açılardan değerlendirilecektir. Önce yapılan tasnifin mezhebin sistematığı açısından tutarlılığı incelenecektir. Hanefî müçtehitleri arasından en üst içtihat tabakasında sadece Ebû Hanîfe’ye yer verilmesi ve dinde müçtehit olarak tarif edilmesi araştırılacaktır. Bunun için önce dinde müçtehit kavramı ele alınacaktır.

Bununla birlikte Ebû Hanîfe'nin diğer müçtehitlerden farkı, mezhep içerisindeki otoritesi ve fetvadaki konumu ortaya koyulacaktır.

Diğer yandan da tasnifte dinde müçtehit olan Ebû Hanîfe için belirlenen fikhî faaliyetin Hanefî mezhebinin işleyişi açısından incelenecektir. Ebû Hanîfe'nin usûl kaideleri tesis etmesi ve delillerden fikhî hükümler istinbat etmesinin hangi anlama geldiği açıklanacaktır.

2.1.1. Dinde Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler

2.1.1.1. Mercânî

Mercani (ö. 1306/ 1889) Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifini detaylı bir şekilde ele alıp, eleştiren ilk kişi olarak öne çıkmaktadır. Özellikle her tabaka için, neden isabetli olmadığına dair gerekçelerini örnekler üzerinden belirtmiştir. Bir yandan tabakalar arasındaki derecelendirmeyi isabetli bulmadığı gibi, her bir tabaka için zikredilen fakihlerin dağıtımını da eleştirmiştir.

Dinde müçtehit tabakasını, mezhepte müçtehit tabakasının bağlamında tenkit etmiş; Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in de mutlak müçtehit olduklarını ve kendi usûl ve kaidelerine sahip olduklarını ifade etmiştir. Bundan dolayı Mercânî'nin değerlendirmelerine mezhepte müçtehit başlığa altında daha detaylı bir şekilde yer verilecektir.⁷⁶

2.1.1.2. Ebû Zehra

Daha önceki bölümde de belirttiğimiz üzere Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe* adlı eserinde Kemalpaşazâde ve ona tabi olan İbn Âbidîn'in fukahâ tasnifine yer verip eleştirdikten sonra, kendi dörtlü taksimine yer vermiştir. Sonrasında her bir tabaka hakkında kendi düşüncelerini belirtmiştir.

O da Mercânî gibi, dinde müçtehit tabakasını sadece Ebû Hanîfe ile sınırlandırıp, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer ve diğer talebelerine yer

⁷⁶ Mercânî, Şehabettin, *Nazûratü'l-Hak*, s.192-198.

verilmemesini eleştirmektedir. Onların da müstakil müçtehitler olduklarını ve usûl ve fûruda üstatların mukallitleri olmadıklarını savunmaktadır. Ona göre, sadece Ebû Hanîfe'den ders okumuş ve ilk tahsilini ondan almış olmaları, onların içtihatlarında özgün hareket etmelerine mâni değildir. Nitekim Ebû Hanîfe de hocası Hammâd'dan ders almış; ama bu onun müstakil müçtehit olmasına engel olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, kendi talebelerinde benzer bir durum olarak, o da İbrahim en-Nehai'nin fikhını öğrenmiş olsa da zaman zaman ona muvafakat ettiği gibi, muhalefet de etmiştir ve bundan dolayı Ebû Hanîfe nasıl mutlak/müstakil müçtehitler arasında zikredilmişse, talebelerinin de müstakil müçtehitler arasında sayılmaları daha isabetli olurdu.

Ebû Zehra'ya göre Ebû Hanîfe'nin talebeleri, hocaları ile aynı görüşü benimsediklerinde, esasen onu taklit ettiklerinden değil, re'ylere örtüşmesi ve aynı delilleri onların da kabul etmiş olmalarından kaynaklanmaktaydı. Ona göre, usûlün çoğunda birleşiyor ve bir kısmında muhalefet ediyor oluşları, müstakil müçtehitler arasında sayılmaları için yeterli bir sebeptir. Hem onlar sadece Ebû Hanîfe'den değil, onun vefatından sonra da başka hocalardan, Ebû Yûsuf'un hadis alanında olduğu gibi, ders almaya devam ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre, İmam Muhammed ilk Ebû Hanîfe'den, sonrasında İmam Mâlik'ten de ders almış ve *el-Muvatta'* adlı hadis eserinin en sahih ravisi olmuştur. İmam Muhammed gerçekten bir mukallit ise, İmam Mâlik'in mukallidi olarak görülmesi de mümkün olabileceğini ve diğer ashâb için de benzer şeyler söylenebileceğini dile getirmektedir.⁷⁷

2.1.2. Dinde Müçtehit Kavramı

Kemalpaşazâde müçtehitleri tasnif ederken, içtihat tabakaları arasında en üst tabaka olan dinde müçtehit tabakası ile başlamaktadır. Aralarında ayırım yapmadan "Eimme-i Erbaa" olarak bilinen İmam Ebû Hanîfe, İmam Mâlik, İmam Şâfî ve İmam Ahmed b. Hanbel'i birlikte zikreder. Ayrıca onların yolunu takip edip, usul ve fûruda kendilerine özgü yöntemleriyle, kimseyi taklit etmeden doğrudan kitap, sünnet, icma ve kıyastan fer'i hükümler istinbat edebilenleri de dinde müçtehit olarak tanımlar.

⁷⁷ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 497-511.

Burada ortak özellik olarak öne çıkan husus; dinde müçtehit olanların doğrudan edille-i erbaadan kimseyi taklit etmeden içtihatla bulunmalarıdır.

Burada ele alınması gereken konularından biri; tasniflerde geçen dinde müçtehit ve mezhep ashâbı gibi kavramlardır. Ebû Hanîfe mezhep içerisinde Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den farklı olarak onun konumunu gösteren kavramlar, tasnifte onlardan daha üst bir içtihat tabakasında konumlandırmasını bir açıdan desteklemektedir. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in dinde müçtehit olup olmadıklarını yönündeki tartışma, mezhepte müçtehit başlığı altında ayrıca ele alınacaktır. Öncelikle bu tabakada yer alan Ebû Hanîfe'nin mezhep içerisindeki konumu incelenecektir.

Ebû Hanîfe Kemalpaşazâde'nin tasnifi dışında, diğer tasniflerde de dinde müçtehit veya mezhep sahibi olarak adlandırılır. Dinde müçtehit olanların herhangi bir şekilde kayıtlandırılmadıklarından dolayı mutlak müçtehitler olarak da isimlendirilirler. Fakat Hanefi mezhebi dışındaki mezheplerde, mutlak müçtehit kavramı daha geniş tutulmaktadır. Kemalpaşazâde'nin derecelendirmesinde ismi zikredilen müçtehitler aynı zamanda mezheplerin kurucu imamları veya 'kavâidu'l-usûl' ortaya koyanlardır.

Ebû Hanîfe'yi dinde müçtehit ifadesi ile tabakada Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'den farklı olarak içtihat tabakaları arasında en üst tabakada yer almasını destekleyen ve mezhep içerisinde fakihler tarafından kullanılan benzer kavramlar vardır. Kaynaklara bakıldığında, Ebû Hanîfe için *el-İmâm*, *sâhibu'l-mezheb* ve *imâmu'l-mezheb* tabirlerinin de kullanıldığı görülmektedir.

1) *İmâm*. Hanefi mezhebinde "İmâm" ifadesi mutlak olarak kullanıldığında Ebû Hanîfe kastedilmektedir. Nitekim Şürünbülâli (ö. (1069/1659) ve Haskefi (ö. 1088/1677) gibi bazı fakihler Ebu Yusuf için 'ikinci imam' ve İmam

Muhammed için ‘üçüncü imam’ ifadelerini kullanırlar.⁷⁸ Aynı şekilde “el-İmâmu’l-a’zam” ifadesinin Ebu Hanîfe’yle özdeşliği gibi birinci imam olduğuna işaret eder.⁷⁹

2) *Sâhibu’l-mezheb*. Ebû Hanîfe’nin mezhebin kurucusu olduğunu ve fukahâ tasnifinden en üst tabakada yer aldığını temellendiren başka bir kavram ise, sâhibu’l-mezheb ifadesidir.⁸⁰ Bu da mezhebi kuran dinde müçtehit ifadesi ile aynı anlamı taşıdığı söylenebilir. Tasnifte Ebû Hanîfe ile İmâmeyn kastedildiğinde, “ashâbu’l-mezheb” tabiri geçmektedir.

3) *İmâmu’l-mezheb*. Ebû Hanîfe için sâhibu’l-mezheb tabirinden sonra ortaya çıkan ve nadiren kullanılan başka bir ifade ise, “imâmu’l-mezheb” kavramıdır.⁸¹ Bu tabir, mezhep içerisinde başka fakihler için de kullanılmıştır. Mesela İmam Muhammed için de bu tabir kullanılır. Fakat Ebû Hanîfe dışında kullanıldığında, o fakihin ismi ile kullanılır. Mezhebin kurucusu Ebû Hanîfe için mutlak olarak kullanılır ve bu da ona özel bir tabir olduğuna işaret etmektedir.⁸²

Fukahâ tasnifinde Hanefî mezhebinin müçtehitleri arasında en üst içtihat tabakasında sadece Ebû Hanîfe’nin tercih edilmiş olmasının başka bir sebebi,

⁷⁸ Şürûnbülâlî, Ebu’l-İhlâs Hasan b. Ammâr, *Hâşiye ale’l-Dürer*, (Molla Hüsrev, ed-Dürer kenarında), Mir Muhammed Kütüphanesi, Karaçi ty, 1/360. Haskefî, Muhammed b. Ali, *ed-Dürü’l-Muhtâr*, thk: Abdulmun’im Halil İbrahim, Dâru’l-kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2002, s.15.

⁷⁹ Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.9.

⁸⁰ Saymerî, Ebu Ubeydullah Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Âlemu’l-kutub, yy. 1985, s.166; Serahsî, Şemsuleimme Ebu Bekir Ahmed b. Ebi Sehl, *el-Mebsût*, Dâru’l-marife, Beyrut ty., 27/167; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/17; Kureşî, Muhyiddin Abdulkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru’l-mudiyye fi tabakâti’l-Hanefiyye*, thk: Abdulfettah Muhammed el-Huluv, Hicr, yy. 1993, 2/132; Aynî, Bedruddin Mahmud b. Ahmed, *el-Binâye Şerhu’l-Hidâye*, thk: Eymen Sâlih Şa’ban, Dâru’l-kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2000, VII, 257. Şâfiî mezhebindeki kullanımı için bkz. Cüveynî, İmâmu’l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdullah, *Nihâyetu’l-matlab fi dirâyeti’l-mezheb*, thk: Abdulazim Mahmud ed-Dîb, Dâru’l-minhâc, Cidde 2007, 5/274 ve 299; 6/504; el-İmrânî, Ebu’l-Hüseyin Yahya b. Ebi’l-Hayr el-Yemenî, *el-Beyân fi Mezhebi’l-İmâm eş-Şâfiî*, Dâru’l-minhâc, Lübnan 2000, 13/19; İbnu’s-Salâh, Ebu Amr Takıyyüddin Osman b. Salahaddin eş-Şehrezurî, *Edebu’l-müftî ve’l-müstefî*, (Fetâvâ ve Mesailu İbni’s-Salâh ile birlikte), thk: Abdu’l-mu’tî Emin Kal’acî, Dâru’l-marife, Beyrut 1986, s.62; Nevevî, Ebu Zekerıyya Muhyiddin b. Şeref, *Tehzibu’l-esmâ ve’l-luğât*, Dâru’l-kutubi’l-İlmiyye, Beyrut ty., 3/89.

⁸¹ Hanefî mezhebindeki bu kullanım son yüzyıllara aittir. Bkz. Nâblusî, Abdulgani b. İsmail b. Abdulgani, *el-Cevâbu’s-şerîf*, Süleymaniye Esad Efendi no: 1762, vr. 256a; İbn Âbidîn, Reddu’l-muhtâr 1/150; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.12.

⁸² Sirâcüddin İbn Nüceym, *en-Nehru’l-fâik*, thk: Ahmed İzzo İnâye, Dâru’l-kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2002, 1/400; İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Minhatu’l-hâlık ala’l-bahri’r-râik*, (*el-Bahru’r-râik* ile birlikte), Dâru’l-kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1997, 2/335; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.12.

mezhebin kurucusu olarak kabul edilmesi de olabilir. Ayrı bir başlık altında bu yaklaşım da değerlendirilecektir.

2.1.3. Mezhebin Kurucusu Olarak Ebû Hanîfe

Hanefî mezhebinde Ebû Hanîfe mezhebin kurucusu olarak kabul edilir. Daha önce belirttiğimiz gibi el-İmâm, sâhibu'l-mezheb ve imâmu'l-mezheb tabirlerinin kullanılması buna işaret etmektedir. Bununla birlikte kendisine ortaya koyduğu usûl kaideleri tesis etmesi ve ondan sonra gelen müçtehitler tarafından benimsenip, yeni hükümlerin bu kaidelerden hareketle istinbat edilmesi de bunu desteklemektedir.

Birçok fikhî ve itikadî mezheplerinin kurucusu kabul edilen kişilerin isimlerine nispet edilmeleri ve o şekilde meşhur olmaları yaygın bir durumdur. Hanefî mezhebi hicrî ilk II. yüzyılda Irak bölgesinde başlayan Kûfe merkezli ve daha sonraki yıllarda gelişip yaygınlaşan Irak fikhî ve bu fikhî sistemleştiren, metodolojisini ve doktrini oluşmasında en fazla katkısı olan Ebû Hanîfe'ye nispet edilmiştir. Mezhebe mensup fakihlere ve bu mezhebi benimseyenlere Hanefî denilmektedir.⁸³

Kûfe'de tabiîn döneminde *ehl-i rey* yöntemini benimseyen fakihlerin sayısı kırka yakındı. Bu fakihlerin katkılarıyla Kûfe'de re'y görüşü ve ilmî faaliyetler yayılmıştır. II. hicrî asrın ortalarında tabiîn alimleri tarafından geliştirilen Irak fikhî, özellikle Ebû Hanîfe tarafından sistemleştirilmiştir. Dolayısıyla İmam-ı Azam Ebû Hanîfe Kûfe'de *ehl-i rey*'in en önemli temsilcisidir ve bundan ötürü sonraki dönemlerde bu mezhep ona atfen Hanefî mezhebi olarak isimlendirilmiştir. Kitâbü'l-Asl'ın, çok sayıda eserler kaleme alan Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesi de en isabetlisi olacaktır.⁸⁴

2.1.4. Fetvâda İmam Ebû Hanîfe

Ebû Hanîfe'nin mezhep içerisindeki konumunu daha iyi anlamak için, fetvâdaki konumunu bizlere yol gösterici olabilir. Nitekim Kemalpaşazâde'nin fukahâ

⁸³ Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, 16/1-21.

⁸⁴ Bedir, Murteza, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografî*, Anadolu Ay Yayınları, İstanbul 2018, s. 38-44; Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, s. 36.

tasnifi müftüler için fetvâda bir kılavuz görevi üstlenmektedir. Bu fukahâ tasnifine göre, Ebû Hanîfe Hanefî fakihleri arasında en üst tabakada yer alması, fetvâda da görüşü öncelikli olduğu anlamını gelmektedir. Bu durumun, gerçekten fetvâ usûlü kitaplarında da öyle olup olmadığı daha yakından ele alınacaktır.

Hanefî mezhebinin ashâbı ve Ebû Hanîfe arasındaki bir görüşün tercihi, ittifak veya ihtilaf durumlarına göre değişmektedir:

Birinci durum, Ebû Hanîfe ve İmâmeyn'in ittifak ettikleri halinde tercih: Hanefî mezhebin fetvâ usûlüne göre mezhep imamlarının ittifak ettikleri durumda, daha sonra gelen fakihlerin onların görüşüne muhalif bir görüşle fetvâ veremezler. Bu kural onların ittifak ettikleri görüşün şer'î deliller arasında zâhiren hakikatin dışında kalamayacağı düşüncesine dayanmaktadır.⁸⁵ İcmânın hüccetinde olduğu gibi, ümmetin müçtehitleri aynı anda hata üzerine birleşmesi mümkün olmadığı gibi, buna benzer olarak Hanefî mezhebinin ashâbı da aslında hata üzere ittifak etmeleri uzak bir ihtimal olarak görülmüş, ihtilaf durumunda dahi, Hanefî mezhebin imamları dışından başka bir görüşün benimsenmesinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.⁸⁶

İkinci durum, Ebû Hanîfe ve İmameyn arasındaki ihtilaf durumudur. Bunda üç ihtimal söz konusudur:

Birincisi, Ebû Yûsuf veya İmâm Muhammed'in Ebû Hanîfe ile aynı görüşte olması; ikincisi, Ebû Yûsuf ile İmâm Muhammed'in Ebû Hanife'den farklı görüşte olması; üçüncüsü her birinin farklı bir görüşe sahip olmasıdır.

⁸⁵ Kâdîhân, ittifak edilen görüşün zâhiru'r-rivâye olması kaydını koyar. Bkz. Kâdîhân, Mehâsin Fahreddin Hasan b. Mansur el-Özcedî el-Ferğânî, *Fetâvâ-yı Kadîhân*, el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Bulak 1310. (*el-Fetâva'l-Hindiyye*'nin kenarında), 1/2. Bu ilkeye yakın ifadeler için bkz. Sadruşşehîd, Ebû Hafs Hüsameddin Ömer b. Abdülaziz b. Mâze el-Buhârî, *Şerhu Edebi'l-kâdî li'l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdat 1977, 1/190-191; Velvâlicî, *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*, thk. Midad b. Musa, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003. 4/33; Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, s. 243.

⁸⁶ Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2017, s. 244.

Birinci durumda Ebû Hanîfe'nin tarafındaki görüş esas alınır.⁸⁷ Kâdîhân'a göre iki müçtehidin isabet etmiş olması, içtihat seviyeleri irtibatıyla daha olasıdır.⁸⁸

İkinci durumda içtihat ehli olan müftü dilediği görüşü almakta muhayyerdir. Müçtehit olmayan müftü başkasından fetva ister ve tercihte bulunmaz.⁸⁹ Bazılarına göre mukallit fakihin, daha bilgin olduğu için Ebû Hanîfe'nin görüşünü alması daha doğru olur.⁹⁰

Bu konuya daha ayrıntılı bir şekilde yaklaşan Hanefî müçtehitlerinden biri olan Kâdîhân'dır. Ebû Hanîfe ve İmameyn ihtilafı görüşlere sahip olduklarında, fetvadaki tercih bazı durumlarda değişebilir. İhtilaf insanların ahlakî durumlarındaki değişimden kaynaklandığında, İmameyn'in içtihadı ile fetva verilir. Hanefî mezhebin müteahhirün fakihleri müzâraa gibi meselelerdeki icmâlarından dolayı yine İmameyn'in içtihadı ile fetva verilir. Ancak bu durumlar olmadığında, müftü görüşler arasında muhayyer olur.

Gaznevî (ö. 593/1197) aynı şekilde müftünün Ebû Hanîfe yahut İmameyn arasında muhayyer olduğu gibi, Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih etmesi gerektiğini savunan iki bakış açısını meşâyıhtan nakleder. Fakat ona göre doğru olan, delili daha kuvvetli olan görüşle fetva verilmesidir.⁹¹ Müftünün içtihat durumunu belirtmemiş olsa da müçtehit olan müftüyü kastettiği anlaşılmaktadır. Zira ancak müçtehit olan fakih deliller arasında tercihte bulunabilir.⁹²

İbn Âbidîn zikredilen görüşleri maddeler halinde üç madde halinde özetlemiştir: 1. Ebû Hanîfe'nin görüşü fetvada mutlak olarak tercih edilmelidir. 2. Müftü görüşler arasında dilediğini tercih etmede mutlak anlamda muhayyerdir. 3. Müftü müçtehit olduğunda delili daha kuvvetli olan görüşü alır, içtihat ehli olmadığında Ebû Hanîfe'nin görüşü ile fetva vermelidir. İbn Âbidîn'e göre, bu üçüncü

⁸⁷ Sadruşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî*, I, 192; Velvâlicî, *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*, IV, 33; Gaznevî, Cemaleddîn Ahmed b. Mahmud b. Saîd el-Kâbisî el-Halebî, *el-Hâvi'l-kudsî*, thk. Salih el-Ali, Dârü'n Nevâdir, Dimâşk-Beyrut 2011, 2/562.

⁸⁸ Kâdîhân, *Fetâva*, I, 3; Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, s. 245.

⁸⁹ Sadruşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdî*, 1/192; Velvâlicî, *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*, 4/33

⁹⁰ Üşî, Sirâcüddîn Ebû Muhammed Ali b. Osman et-Tenîmî, *el-Fetâva's-Sirâciyye*, thk. Osman el-Büstevî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2011, s. 602.

⁹¹ Gaznevî, *el-Hâvi'l-kudsî*, 2/562.

⁹² Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, s. 246.

görüş diğer iki yaklaşımı uzlaştıran daha isabetli olan görüştür.⁹³ Bununla birlikte müctehit olmayan müftünün mutlak anlamda Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih etmelidir yaklaşımının yerine, başka bir kişiden fetva istemesi gerektiğini düşünen başka bir görüş daha vardır.⁹⁴

Üçüncü durum, her bir imamın farklı bir görüşe sahip olması veya bazılarının görüşünün bulunmamasıdır. Hanefî mezhebinde esas olan görüş, Ebû Hanîfe'nin görüşüdür ve onun görüşü dışında başka bir görüş tercih edilmez. Eğer görüşü bulunmuyorsa önce Ebû Yûsuf, sonra İmam Muhammed, sonra Züfer, sonra da Hasan b. Ziyâd'ın görüşü sırasıyla esas alınır. Daha sonra gelen fakihlerin görüşleri arasında ise, içtihat derecelerine göre tercihte bulunulur.⁹⁵ Bu sıralama, aynı zamanda imamlar arasındaki içtihat sınıflandırmasına da işaret etmektedir.

Bu zikrettiğimiz üç durum dışında mutlak anlamda, ihtilafın taraftarlarına bakılmaksızın Ebû Hanîfe'nin görüşünün tercih edilmesinin gerekli olduğunu belirtenler de vardır. İbn Nüceym (ö. 970/1563), meşâyih başka bir görüşü tercih etmiş olsa dahi, örf ve zayıf delil durumları dışında, Ebû Hanîfe'nin görüşünün tercih edilmesi gereken görüş olduğunu ifade eder.⁹⁶

Hayreddin er-Remlî de aynı şekilde, Ebû Hanîfe sâhibü'l-mezhep olduğu için, meşâyihin, İmâmeyn'nin görüşünü veya başka bir içtihadı benimsemiş olsa dahi, zaruret dışında mutlaka Ebû Hanîfe'nin görüşü ile fetva verilmesi gerektiğini savunur.⁹⁷ İbnü'ş-Şelebî de benzer ifadelerde bulunur. Ebû Hanîfe'nin görüşü mezhep içerisinde amel edilmesi gereken görüştür ve meşâyih genelde onun görüşünü tercih etmişlerdir. Müftî ve kadı, meşâyihin farklı tercihleri yoksa, Ebû Hanîfe'nin görüşünü terk edemezler.⁹⁸ Bu da Kemalpaşazâde'nin fukâha tasnifinde belirtildiği gibi, Ebû Hanîfe'nin mezhep içerisindeki ayrı bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.

⁹³ İbn Âbidin, "Şerhu'l-Manzûme", 1/25-27.

⁹⁴ Sadruşşehîd, *Şerhu Edebi'l-kâdi*, 1/192; Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, s. 246.

⁹⁵ Fikhî, Muhammed el-Aynî, *Edebü'l-müftî*, thk. Osman Şahin, Fıkıh Kitaplığı, Samsun 2009, s. 62-63; Şahin, *Fetvâ Âdâbi*, s. 95.

⁹⁶ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, I, 427; VI, 452-453; a.mlf., *Resâil*, s.114-115.

⁹⁷ Remlî, *el-Fetâvâ'l-Hayriyye*, II, 33.

⁹⁸ İbnü'ş-Şelebî, *Fetâvâ*, vr.194 a-b.

2.1.5. Dinde Müçtehit Olan Ebû Hanîfe'nin Fıkhî Faaliyeti

Hanefî mezhebinde dinde müçtehit olanın fıkhî faaliyetinden bazı Hanefî fûrû kitaplarında bahsedilmektedir. Usûl kitaplarında kısmen içtihat bölümlerinde buna değinilmiştir. Ebû Hanîfe ve ashabının meseleleri istinbat ve vazetmede öncü olduğunu, Sıgnâkî (ö. 714/1314) *Hidâye* şerhi olan *en-Nihâye* adlı eserinde belirtmektedir. Fıkhî meseleleri istinbat etmişler ve şer'i meselelerin kaidelerini oluşturmuşlardır. Daha sonra kitap telif edenler Ebû Hanîfe ve ashabının usûllerinden, geniş ilimlerinden yararlanmış ve onların asıllarından hareketle meseleleri ortaya koymuş, onların oluşturdukları esaslara göre değerlendirmişlerdir.⁹⁹

Mi'râcu'd-dirâye adlı eserinde Kıvâmuddin el-Kâkî (ö. 749/1348), Sıgnâkî gibi benzer ifadelerde bulunmaktadır. Ebû Hanîfe ve talebelerinin, meselelerin kaidelerini oluşturduklarını ve meseleleri istinbat etmede öncü olduklarını ifade etmektedir. Çözülen meselelerin çokluğuna işaret ederek, Hanefî ashabının 1 milyon 170 bin küsur mesele ortaya koyduklarını belirtmektedir.¹⁰⁰

Bu görüş, Cüveynî ve Pirizade İbrahim (ö. 1099/1688) tarafından da savunulmaktadır. Pirizade'ye göre ilk defa şeriat ilmini vazeden fakih Ebû Hanîfe'dir ve bu ilim, sahabe ile tabiîn tarafından kitap ve bablar halinde oluşturulmamıştır.¹⁰¹

Hanefî fakihler tasniflerinde mezhep imamlarının fıkhî faaliyetlerini tanımlamayı hedeflemektedirler. Kemalpaşazâde dinde müçtehit olanların özelliklerinden bahsederken; onların usûl kaidelerini tesis ve bu kaidelerden hareketle, fûrû ve usulde kimseyi taklit etmeden kitap, sünnet, icma ve kıyas olan edille-i erbaa'dan fer'i hükümleri istinbat ettiklerini ifade eder. Burada dinde müçtehit olan Ebû Hanîfe'nin iki temel özelliği belirtiliyor:

⁹⁹ Sıgnâkî, Ebu Abdullah el-Huseyn, *en-Nihâye ale'l-Hidâye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuru Osmaniye, no: 1768, 1/3a; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.32.

¹⁰⁰ Kıvâmuddin Kâkî, *Mi'râcu'd-dirâye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, no: 552, 1/3a; Mekkî'nin *Menâkıb*'inde sadece Ebû Hanîfe'nin vaz ettiği meselenin sayısı 500 bin olarak belirtilir. Bkz. Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.32

¹⁰¹ Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Abdulmelik, *Muğîsu'l-halk fi tercihi'l-kavli'l-hak*, el-Matbaatu'l mısıriyye, 1934, s.18-19; Pirizade İbrahim, *Umdetu Zevi'l-besâir*, Süleymaniye Kütüphanesi, Rağıb Paşa, no: 508, vr, 3a; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.33.

- 1) Usûl kaideleri tesis etmesi.
- 2) Bu kaidelerden hareketle hükümler istinbat etmesi.

Usûl kaideleri tesis etmesi: Yukarda Hanefî mezhebi alimlerin yapmış oldukları fukahâ tasnifinde, sahabeden veya daha sonra gelen müçtehitleri, dinde müçtehit tabakasına dahil etmemişlerdir. Onlar özellikle mezhep kurucu imamlarını tanımlamaya çalışmışlardır. Mezhep imamlarını diğer müçtehitlerden ayıran en büyük özelliklerinden biri, tüm meselelere çözüm üretebilecek, kendi içerisinde tutarlı ve sistematik usûl kaideleri ortaya koymuş olmalarıdır. Her mezhep imamın usûl kaideleri farklıdır. Ama her biri kendi içerisinde, aynı tutarlılıkta, yeni olan bütün meselelere çözüm ve bakış açısına göre, aynı mesele hakkında farklı hükümler üretebilecek potansiyele sahiptir.

Cüveynî, usûlün esasen sahabe tarafından tesis edildiğini ve onların da bir usûlden hareketle meselelere çözümler ürettiğini ifade eder. Gazzâlî'ye ve başka müelliflere göre de mezhep imamlarından önceki zamanlarda da imamların kavâidi ve usûlü vardı. Ama mezhep imamların usûl kaidelerinde hangi yönlerinde ayrıştığı çok açık bir şekilde ortaya koyulmamıştır. Sahabe dönemi sonrası fıkıh tarihine baktığımızda, usûl kaideleri bağlamında naslara yaklaşım, iki ana bölüme ayrılır. Tabiîn ve hemen ardından gelen fakihlerin yaklaşımları 'ehl-i re'y' ve 'ehl-i hadis' diye adlandırılır. Kûfe'de ortaya çıkan ve Irak fikhini sistemleştiren, ehl-i re'y'in en önemli temsilcisi İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'dir. Bu iki yaklaşımı yakından incelediğimizde, mezhep imamların tesis ettikleri usûl kaidelerindeki farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ehl-i re'y naslardaki anlam ve amaç tutarlılığına önem verirken; ehli hadis ise nasların iç tutarlılığına fazla ehemmiyet vermeyip, nasların zahirine itibar edenleri ifade etmektedir.¹⁰²

İstihsan meselesi ile aradaki fark daha iyi anlaşılmaktadır. İmâm Şâfiî istihsanı reddetmektedir. Hanefî mezhebinde istihsan bir yöntem veya şer'i hükümlere ulaşmaya yarayan bir araç olmadığı gibi, klasik anlamda bir delil de değildir. Esasen buradaki yöntem, meselelerin genel kurallara/küllî kıyasa ırcası olan kıyastır. Ebû

¹⁰² Apaydın, H. Yunus, "Kıyas", *DİA*, 25/528; Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, s. 42.

Hanîfe'nin diğer imamlardan farkı; istikra yöntemiyle genel kurallara/külli kıyasa ulaşması ve o külli kaidelerden tekrar geriye doğru (istintac) meselelere uygulamasıdır. İmam Şâfiî meselelerin külli kaidelere bağlanmasını kabul etmediğinden, bu kaidelerin istisnası anlamına gelen istihsanı reddetmiştir. Ebû Hanîfe'nin külli kaideler mantığını kabul etmemesi, ehl-i hadis ile ehl-i re'y arasındaki temel usûl farklılıklarını göstermektedir. İmam Şâfiî tikel delillerden hareketle hükümlere ulaşmayı temel yöntem olarak kabul etmiştir.¹⁰³

Hanefî mezhebinin dışındaki fukahâ tasniflerinde bazı farklılıkların olduğunu söyleyebiliriz. Hanefî fukahâ tasnifinde, dinde müçtehit olanın içtihadı 'şeriatta içtihat', diğer mezheplerin tasnifinde 'mutlak/müstakil içtihat' olarak adlandırılır. Fakat mutlak içtihat kavramının sadece mezhebin kurucu imamlarını kapsayan bir ifade olmadığı anlaşılmaktadır. Sahabeler dahil, kendi başına içtihatla bulunabilen herkesi kapsamaktadır. Fakihleri bilgi yönünden ilk tasnif edenlerden olan İbnu's-Salâh'a göre, mutlak müçtehit bir mezhebe bağlı olmadan delillerden fikhî hükümler çıkaran kişidir. Bu yaklaşımdan anlaşılacağı üzere, mutlak müçtehit bir mezhebin kurucusu olması gerekmediği gibi, mezhep imamlardan önce veya sonra yaşayanlardan da olabilmektedir.¹⁰⁴

Kendi kaidelerinden hareketle hükümler istinbat etmesi: İmam Ebû Hanîfe belirttiğimiz üzere, tikel meselelerden hareketle külli kaidelere varmış ve tekrar bu kaidelerden hareketle meseleleri çözümlenmiştir. Elde ettiği kaideleri ve usulü ile hükümler istinbat ederek, tutarlı bir hukuk sistemi oluşturmuştur. Dinde müçtehit olanların ortak noktalarından biri de furû görüşleri arasında usûli bir birlikteliktir. Usûl kaidelerinden hareketle çok sayıda meselelere çözümler üretilmesi, yeni meseleler için sadece başvuru kaynağı değildir, aynı zamanda usûli temelden dolayı tüm içtihatların tutarlılığını sağlar. Bu çözümler arasındaki tutarlılığa bir önem atfedilmeseydi, dinde müçtehit olan imamın, hakkında görüşü bulunmayan meselelerde, tahrîce müracaat yerine doğrudan başka bir müçtehidin görüşüne başvurulurdu.¹⁰⁵

¹⁰³ Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefilik*, s. 43.

¹⁰⁴ İbnu's-Salâh, *Edebu'l-müftî*, s. 26; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.34.

¹⁰⁵ Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.36.

Genel kurallara ulaşarak nasların düzenliliklerini fark eden Ebû Hanîfe, kendinden sonraki nesillere tüm meselelere ve problemlere çözüm üretme potansiyeline sahip olan bir yöntem sunmuştur. Bu yöntem kendi çağında *farazî fıkıh* ile birçok defa test edilmiştir.¹⁰⁶ Diğer bir açıdan farazî fıkıh, fıkıhta boş bırakılmış bir alanın kalmamasını sağlamıştır.

2.1.6. Dinde Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi

Kemalpaşazâde ve ona tabi olanların fukahâ tasniflerinin dinde müçtehit tabakası, mezhepte müçtehit tabakasında yer alan Ebû Hanîfe'nin talebeleri Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer ve diğer talebeleri bağlamında eleştirilmektedir. Bu eleştirileri iki madde halinde özetleyebiliriz:

a) Ebû Hanîfe'nin talebeleri, özellikle Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, hocaları gibi mutlak müçtehitler.

b) Talebeler tazim ve sevgiden dolayı hocalarının mezhebine intisap etmişlerdir. Birçok meselede muhalefet ettikleri gibi, ittifak ettikleri hususlar taklitten kaynaklanmamıştır.

Bu eleştirilerde bulunan alimler, Ebû Hanîfe ile talebelerinin içtihat seviyelerinin aynı olduğunu ve aralarında çok büyük bir fark olmadığını düşünürler. Fakat bu başlık altında farklı açılardan yaptığımız incelemeler, durumun böyle olmadığını göstermektedir. Kemalpaşazâde ve ona tabi olanların, Ebû Hanîfe'yi talebelerinden farklı bir konumda konumlandırmalarını ve Ebû Hanîfe'yi kurucu otorite olarak görmelerini, birkaç açıdan açıklamak mümkündür.

Hanefî mezhebi içerisinde Ebû Hanîfe'nin talebelerinden farklı olarak “İmam”, “sâhibu'l-mezheb” ve “imamu'l-mezheb” gibi kavramlarla isimlendirilmesi, içtihat seviyesinin daha üstün olduğuna işaret eder. Talebeleri için “ikinci imam” veya “üçüncü imam” gibi tabirler kullanılması da kronolojik bir sıralamayı ifade

¹⁰⁶ Şimşek, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefîlik*, s. 43.

edebileceği gibi, Hanefî mezhebi içerisinde hocalarından daha aşağıda konumlandırıldıklarını da gösterebilmektedir.

Aynı şekilde fetvâda da Ebû Hanîfe'nin içtihatları ve görüşleri, talebelerinin görüşlerinden önceliklidir. Hanefî fetvâ usulü eserlerinde üç imamın ihtilaf ettiği durumda, Ebû Hanîfe ile talebelerinin birisinin aynı görüşte olması durumunda, Ebû Hanîfe'nin olduğu taraf fetvâda esas alınır. Her biri ayrı bir görüşe sahip olması durumunda ise, yine Ebû Hanîfe'nin görüşü tercih edilmelidir. İmameyn bir görüşü, Ebû Hanîfe farklı bir görüşü savunduğunda, müftünün muhayyer olduğunu belirtenler olduğu gibi, Ebû Hanîfe'nin görüşü esas alınacağını nakledenler de olmuştur. Fetvâdaki bu tercihler, mezhep içerisinde Ebû Hanîfe'nin içtihatlarının daha üstün kabul edildiğini göstermektedir.

Diğer yandan Hanefî mezhebinin usûl mantığını, ehl-i hadisin usûl mantığı ile karşılaştırdığımızda, Ebû Hanîfe'nin kendine özgün ve belki de tarihte bir ilk olarak nitelendirebileceğimiz bir usûl tesis ettiğini ve bu açıdan usûlü esasen talebeleri tarafından ancak taklit üzere benimsenmiş olacağını söyleyebiliriz.

Tüm bu bahsettiğimiz ve incelemeye çalıştığımız meseleler, Kemalpaşazâde ve ona tabi olanların, Ebû Hanîfe'yi en üst içtihat seviyesinde konumlandırmalarının, Hanefî mezhebinin işleyişi ve sistematığı açısından tutarlı ve isabetli olduğunu göstermektedir.

2.2. Mezhepte Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefî Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi

Kemalpaşazâde mezhepte müçtehit olanlar arasında Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Ebû Hanife'nin diğer talebelerini zikretmektedir. Onların özellikleri arasında, Ebû Hanife'nin ortaya koyduğu kaidelerden hareketle zikredilen delillerden hükümleri çıkarmaya güç yetirmelerini ve bazı furû hükümlerde Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmiş olsalar dahi usûl kaidelerinde onu taklit etmelerini saymaktadır.

Mezhepte müçtehit tabakasını mezhep içi sistematığı açısından incelemeden önce, bu tabakaya yönelik yapılan eleştirileri ele alınacaktır. Mezhepte müçtehit

tabakası özellikle birinci tabaka bağlamında eleştirilmiştir. Bununla birlikte bu tabakada adı geçen müçtehitler ve fikhi kavramlar yakından incelenecektir.

2.2.1. Mezhepte Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler

2.2.1.1. Mercânî

Kemalpaşazâde'nin tasnifini en geniş şekilde eleştiren alimlerin başında Mercânî gelmektedir. Mercânî *“Nazûretü'l-hak fî farziyyeti'l- 'işâ' ve in lem yegibi 'ş-şafak”* adlı eserinde mezhepte müçtehit tabakasını detaylı bir şekilde ele almıştır. Mercânî fukahâ tasnife dair genel eleştirisini şöyle ifade etmektedir:

“Ben derim ki (Mercânî): Bu tasnif merhalelerce doğruluktan uzak olduğu gibi, güzel olmasından da çok uzaktır. Çünkü bu zayıf hükümler vermektir, anlamsız hayaller, ruhsuz cümleler ve manası olmayan sözlerdir. Böyle bir tasnif iddiasında daha önce kimse bulunmamıştır (selefi yoktur) ve zaten böyle bir yaklaşıma götürecek yol da yoktur. Ondan sonra gelip ona tabi olmuş olan olsa da tutunacağı bir delil ve hüccet olmadan tasnifi benimsemiştir. Her ne kadar onların yedili sınıflandırmayı benimsemiş olmalarını anlayışla karşılasak dahi -onlar için de müsellemler olmadığı halde- bu onları fahiş yanılığdan, tabakalardaki kişilerin tayini ve tertibindeki hatadan korumaz.”¹⁰⁷

Mercânî, fakihlerin yedili tasnifini genel anlamda isabetli bulmadığını ifade ettikten sonra her bir tabakada geçen fakihleri ayrı olarak ele almıştır. Biz burada mezhepte müçtehit ayırımına dair yaptığı eleştirisine yer vereceğiz. Sınıflandırmada yer alan diğer tabakalar hakkındaki görüşleri ise, ilgili bölümlerde incelenecektir. Mezhepte müçtehit tabakasında geçen ifadelere dair eleştirisi şöyledir:

“Çok ilginç! Bu ifadenin anlamı nedir? “Ebû Yûsuf, Muhammed ve Züfer'in Ebû Hanîfe'ye bazı hükümlerde muhalefet etmiş olsalar dahi, usûl kaidelerinde taklit etmişlerdir.” Buradaki usûlden kastedilen nedir? Eğer bundan kastedilen usûl-i fıkıh kitaplarında ele alınan icmâlî hükümler ise, bunlar müçtehit olsun veya olmasın akıl,

¹⁰⁷ Mercânî, Şehabettin, *Nazûratü'l-Hak*, s.192.

fikir ve nazar sahibi olanın bilebileceği aklî kaideler, açık dâbitlardır ve içtihat/müçtehitlik ile ilgili değildir.”¹⁰⁸

Eserinde eleştirilerine devam eden Mercânî’ye göre, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Züfer mutlak müçtehitler. İmam Malik ve İmam Şâfiî’den mertebe olarak üstün olmasalar da fıkıhtaki durumları onlardan aşağı da değildir. Ona göre, onların hükümlerdeki muhalefetleri ve muvafakatleri de meşhurdur ve Ebû Yûsuf hocası Ebû Hanife gibi fıkıhta üstün dereceye ulaştığına dair çok örnekler vardır. Mercânî, rivayetlere göre Ebu Yûsuf’un zamanın en fakihlerinden ve Ebû Hanife’nin mezhebi üzerine usûl-i fıkıh alanında kitap yazan ilk kişi olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte fıkıh alanında da yazılarda bulunarak hocası Ebû Hanife’nin ilmini yaydığını ve hocası Ebû Hanife’nin Ebû Yûsuf’un ilmini öven ifadelerin mevcut olduğunu söylemektedir.

Aynı şekilde İmam Muhammed için de İmam Şâfiî’nin övücü ifadelerinin olduğu ve özellikle ilminden faydalanmak için ondan kitaplar talep ettiğini dile getirmektedir. Mercânî’ye göre, Ahmed b. Hanbel aynı şekilde bazı konuların inceliklerini İmam Muhammed’in eserlerinden elde etmiştir ve hatta bazı alimlere göre fikhî incelemeleri ve fakihliği Ebû Yûsuf’tan daha iyidir.

Mercânî çok sayıda nakillerde bulunarak ve misaller getirerek eleştirisini temellendirmek istemiştir. Eserinde örnek olarak zikrettiği bazı nakiller ve misaller şöyledir:¹⁰⁹

İbn Haldûn (ö. 808/1406) *Mukaddime* adlı eserinde bildirdiğine göre İmam Şâfiî, Irak’ta İmam Ebû Hanife’nin talebeleri ile görüşmüş ve onların ilminden faydalanarak Hicaz ile Irak ehlinin yöntemlerini mezcetmiştir. Böylece kendisine mahsus mezhebi oluşmuştur. Ahmed b. Hanbel de aynı şekilde hadis alanındaki geniş birikimine rağmen Ebû Hanife’nin talebelerinden fıkıh ilmi almıştır ve böylece kendisine ait mezhebini oluşmuştur.

¹⁰⁸ Mercânî, Şehabettin, *Nazûratü'l-Hak*, s.193.

¹⁰⁹ Mercânî, Şehabettin, *Nazûratü'l-Hak*, s.193-196.

Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-luğât* adlı eserinde naklettiğine göre, Müzenî (ö. 264/878) görüşlerini mezhebinden hareketle ortaya koymuştur ve Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'den farklı olarak hocası İmam Şâfi'ye muhalefette bulunmuştur.

Taberî (ö. 310/923) Ahmed b. Hanbel'i fakihler arasında zikretmemiştir. O'nu hadis hafızları arasında saymıştır ve meşhur olan da budur. İbn Haldûn'a göre Ahmed b. Hanbel'i mezhebi içtihadından uzak olduğundan az sayıda kişi taklit etmiştir. Hanefiler ise ehlü'l-bahs ve'n-nazar iken, Mâlikîler ehlü'n-nazar değillerdir. Mercânî'ye göre durum böyle iken, nasıl olur da Ahmed b. Hanbel fakihlerin tasnifinde dinde müçtehitler arasında olur da Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Züfer olmazlar.

Bir rivayete göre, İmam Ebû Hanife Züfer için "*Müslümanların imamlarından bir imam ve talebelerim arasında kıyası en iyi bilendir*" nitelemesinde bulunmuştur. Müzenî de Züfer'i kıyas konusunda övmüştür ve bu da onun konumunu göstermesi açısından yeterlidir.

Mercânî'ye göre, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Züfer'in, hocaları Ebû Hanife'den ayrışan ve kendilerine ait muhalif usûlleri vardır. Örnek olarak; hafif necasette Ebû Hanife'ye göre asıl olan delillerin tearuz etmesidir. Yani pis ve temiz olduğuna dair iki nassın bulunması ve çatışması. Ona göre talebeleri Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed bu konudaki asıl hakkında hocalarına muhalefet etmişlerdir. Hatta Gazzâlî'nin ifadesine göre ikisi mezhebin üçte ikisinde Ebû Hanife'ye muhalefet etmişlerdir.

Eleştirilerin devamında, Ebû Hanîfe'nin talebeleri neden hocaların mezhebin intisap ettiklerini açıklamıştır.

Mercânî'ye göre onlar, hocaları Ebû Hanife'ye saygı göstermiş, görüşleri ile delil getirmiş, insanlara nakletmiş, olaylarda onlarla fetva vermişler ve usûlünü bablara ayırmışlardır. Ona göre Ebû Hanife'nin fıkhındaki üstün konumuna hem beldenin insanları hem de İmam Mâlik ve İmam Şâfi gibi fakihler şahitlik etmişlerdir.

Yine Mercânî, Eimme-i Selâse, Evzâî (ö. 157/774) ve Süfyân'ın (ö. 161/778) Ebû Hanife'ye muhalefet etmede çekimser davranmaları mutlak içtihadı kadir olmamalarından kaynaklanmadığını ifade etmiştir. Ona göre eğer kendi görüşlerini insanlar arasında yaymış olsalardı, bunlar Ebû Hanife'nin mezhebinden farklı olarak birer mezhep olurlardı.

Mercânî bu açıklamalarından sonra olası itirazlara da cevap vererek, mezhepte müçtehit ayırımına dair eleştirisini tamamlamıştır.

Ona göre, İbn Kemal “usul kaidelerini taklit ederler” ifadesi ile Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas olan edille-i erbaayı kastetmişse, bu mümkün değildir. Çünkü bütün imamların hüküm çıkarırken bu delillere başvurur ve başkasının onlara bunda muhalefet etmesi düşünülemez.

Yine Mercânî'ye göre, İbn-i Kemâl'in muradı, onların istishâb ve mesâlih-i mürsele dışında sahabe sözü ile mürsellersi delil kabul etmelerinde, Ebû Hanife'yi taklit etmeleri ise, taklit değildir. Bilakis bu ona göre, onların kendi görüşlerinin bu konuda Ebû Hanife'nin görüşü ile muvafakat ettiğini ve onlar aynı şekilde hüccet olarak gördükleri için bu delilleri kabul ettiklerini göstermektedir. Mercânî'ye göre, İmam Mâlik'in mürsel hadisleri hüccet olarak kabul etmesi için Ebû Hanife'ye taklit etmesine gerek yoktur ve aynı şekilde mesâlih-i mürsele konusunda İmam Şâfi'i'yi de taklit etmesi gerekmemektedir. Ona göre, imamlar zaten icmâyı, haber-i vâhidi ve kıyası delil kabul etmekte birbirlerini taklit etmemişlerdir ve bazı Şâfi fakihlerin ifadeleri buna örnek verilebilir.¹¹⁰

2.2.1.2. Leknevî

Leknevî *'Umdetü'r-ri'âye fî halli Şerhi'l-Vikāye* adlı eserinde Kemalpaşazâde ve Kefevî'nin tasniflerine yer verdikten sonra, her iki tasnifi tenkit etmiştir. Onların, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'i usulde hocalarına muhalefet etmeyen mezhepte müçtehit tabakasında saymalarını eleştirmiştir. Leknevî de Gazzâlî'den naklen, İmameyn'in Ebû Hanife'ye mezhebin üçte ikisinde muhalefet ettiğini belirtmiştir.

¹¹⁰ Mercânî, Şehabettin, *Nazûratü'l-Hak*, s.192-198.

Leknevî'ye göre, onlar mutlak içtihat seviyesine ulaşmış müstakil müçtehitler ve hocalarına tazimden dolayı mezhebine intisap etmişlerdir. Nitekim Dihlevî de kendi tasnifinde onları müntesip müçtehitler arasında zikretmiştir.¹¹¹

2.2.1.3. Ebû Zehra

Mezhepte müçtehit tabakasına Ebû Zehra tarafından yöneltilen eleştiriler, bu tabaka için de geçerlidir. Ebu Zehra'ya göre, Ebû Hanîfe'nin talebelerine bu tabakada yer verilmesi yanlıştır ve onlardan başka bir fakih de bu tabakada zikredilmiyorsa, bu, Hanefî mezhebinde ikinci tabakanın aslında mevcut olmadığını göstermektedir. Ona göre Ebû Hanîfe, talebelerinden daha faziletli olsa da Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Züfer müstakil müçtehitler.¹¹²

2.2.1.4. Muhammed Takî el-Osmânî

Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifin birinci ve ikinci tabakasını eleştirenler arasında Muhammed Takî el-Osmânî de vardır. *Usûlü'l-iftâ ve âdâbühü* adlı eserinde Leknevî'den alıntıda bulunmuştur. Ona göre, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in fîrûda muhalefet ettikleri gibi, hocalarına usûlde de muhalefet etmişlerdir. İmam Gazzâlî'ye göre, İmameyn mezhebin üçte ikisinde Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmişlerdir. Bundan dolayı Muhammed Takî el-Osmânî'ye göre, mutlak içtihat derecesine ulaşmış müstakil müçtehit olarak değerlendirilmeleri daha doğru olacaktır. Nitekim hocalarına karşı aşırı sevgi ve saygıdan dolayı intisap edip, aslını asıl kabul edip mezhebini aktarmışlardır.

Muhammed Takî el-Osmânî bu görüşünü, ed-Dihlevî'nin fukahâ tasnifine atıfta bulunarak desteklemektedir. O tasnifte, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed ne fîrûda ne de usûlde kimseyi taklit etmeyen müntesip müçtehit olarak sınıflandırılmış ve hocalarına olan saygılarından dolayı ona intisap etmişlerdir.¹¹³

¹¹¹ Leknevî, *'Umdetü'r-ri'âye fi halli Şerhi'l-Vikâye*, 1/34-35.

¹¹² Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 497-500.

¹¹³ Osmânî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbühü*, s.92-97.

2.2.2. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in Mezhepte Müçtehit Olmaları

Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin mezhepte müçtehit ayrımına yönelik eleştirileri iki başlık altında toplayabiliriz:

Birincisi: Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in de hocaları gibi dinde müçtehit oldukları ve onunla aynı tabakada zikredilmeleri gerektiğidir.

İkincisi: İddia edilenin aksine İmâmeyn, hocaları Ebû Hanîfe'ye hem fûrû konularında hem de usûlde muhalefet etmiş olmalarıdır.

Bu başlık altında İmâmeyn'in hocaları Ebû Hanîfe gibi dinde müçtehit olup olmadıkları ele alınacaktır. Bu mesele ile ilgili birçok çalışma ve farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Ebû Hanîfe'nin talebelerinden daha üstün bir konumda olduğunu belirten görüşleri çalışmamızın dinde müçtehit bahsinde belirtmiştik. Bununla birlikte İmâmeyn'in de aynı konumda olduğunu ima eden ifadeler de vardır.

Eimme-i selâse veya ulemâ-i selâse gibi üç imam tabirleri Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed için kullanılmaktadır. Fukahâ tasnifinde geçen "ashâbunâ" ifadesi veya "ashâbu'l-mezhep" tabiri ile Ebû Hanîfe ve talebeleri kastedilir. Bazen bu tabirlerin kapsamına ince bir ayrıntı olarak sadece Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed dahil edilmektedir. Bu da İmâmeyn'in mezhep içerisinde diğer talebelere farklı bir konumda olduklarına işaret etmektedir.¹¹⁴

Hanefî mezhebinde Zâhirurrivâye olarak adlandırılan temel kaynaklar üç imâmın görüşlerinden meydana gelmektedir. İmam Muhammed *el-Asl* adlı eserinde sırasıyla Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve kendi görüşüne yer verdiğini belirtir.¹¹⁵ Mezhebin temel kaynaklarında İmâmeyn'in görüşlerinin, Ebû Hanîfe'nin görüşleri ile birlikte zikredilmesi, onların da içtihat seviyelerinin aynı derecede olduğuna işaret edebilir.

¹¹⁴ Pirizâde, İbrahim, *Umdetu Zevi'l-besâir*, Süleymaniye Kütüphanesi, Rağib Paşa, no: 508, 3b; İbn Âbidîn, *Reddu'l-Muhtâr*, I, 168; Kınalızade'nin ifadeleri için bkz. Apaydın. H. Yunus, "Kınalızade'nin Hanefî Mezhebinin Oluşturan Görüşlerinin Toplandığı Eserlerin Gruplandırılmasına Dair Bir Risâlesi", *Kınalızade Ali Efendi Kongresi*, Erciyes Üniv. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1998. s.96-99; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.12.

¹¹⁵ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmed Boynukalın, *Vezâretu'l-evkâf ve'ş-şuuni'l-islâmiyye*, Katar 2012, 1/5.

Nitekim Hanefî mezhebine mensup müftiler meselede müçtehit dahi olsalar, fukahâ tabakasına göre mezhepte ve dinde müçtehit olanlara muhalefet etmeleri mümkün görülmemektedir.

Fetvâda da üç imamın görüşü dışında fetvâ veya hüküm verilmesi prensip olarak doğru kabul edilmemiştir. Üç imamın görüşlerinin, mezhep içerisinde doğru kabul edilen görüşler olduğunu Hüsameddin Sadruşşehid (ö. 535/1141) ve Kâdihân gibi önemli Hanefî alimler ifade etmişlerdir. Kâdihân'a göre üç imamın içtihadı, içtihatla bulunabilen bir müftinin içtihadı ile aynı derecede olamaz.¹¹⁶ İbn Âbidîn bir görüş için üç imamdan nakledilmiş olması durumdan muhalefetin caiz olamayacağını ifade eder.¹¹⁷ Keşşî (ö.550/1155) ve Burhâneddin İbn Mâze buna benzer ifadeleri vardır.¹¹⁸ Bu görüşler İmâmeyn'nin Ebû Hanîfe ile aynı içtihat seviyesinde olabileceğine işaret etse de esasen daha sonra gelen meselede müçtehit Hanefî alimlerin içtihat seviyelerinin daha düşük olduğunu vurgulamaktadır.

Fukahâ tabakasına yönelik eleştirilerde, diğer mezhep imamlarının görüşlerine yer vererek İmâmeyn'in mutlak müçtehit oldukları temellendirilmektedir. Mesela İbn Abdülber'in de buna yönelik görüşleri vardır. O, Ebû Yûsuf'tan rivayetle Süfyan es-Sevri'nin Ebû Hanîfe'ye Ebû Yûsuf'tan daha fazla bağlı olduğunu ifade eder.¹¹⁹ İbn Teymiyye, İmâmeyn'in Ebû Hanîfe'ye bağlılığı ve muhalefeti Şâfiî'nin Mâlik'e olan bağlılığa benzer olduğunu ifade eder.¹²⁰

Bu ve buna benzer ifadelerden hareketle Ebû Hanîfe'nin talebeleri için mutlak müçtehitler değerlendirilmesinde bulunmanın, dinde müçtehit başlığı altında

¹¹⁶ Sadruşşehîd, *Edebu'l-kâdî*, I, 190-191; Kâdihân, *el-Fetâvâ*, 1/9; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.44.

¹¹⁷ İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr*, 4/188.

¹¹⁸ Ahmed b. Musa b. İsa el-Keşşî, *Mecmuu'n-Nevâzil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, no: 548, vr. 2a; İbn Mâze, *el-Muhîtu'l-burhânî*, 8/10-11; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.44.

¹¹⁹ İbn Abdülber, Ebu Ömer Yusuf el-Endelusî, *el-İntikâ fî fedâilî'l-eimmeti's-selâseti'l-fukaha*, nşr: Abdulfettah Ebu Gudde, Dâru'l-beşairi'l-islâmiyye, Beyrut 1997, s. 198; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.48.

¹²⁰ İbn Teymiyye, Takiyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdusselam, *Mecmûu'l-fetava*, nşr: Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, yy. ty., XX, 332; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.49.

yaptığımız değerlendirmeler açısından isabetli olmadığı söylenebilir. Gelecek başlıklar altında bu konu daha detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2.2.3. Mezhepte Müçtehit Olanların Fikhî Faaliyetleri

Kemalpaşazâde tasnifinde mezhepte müçtehit olanların fikhî faaliyetini tarif ederken: “*Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu kaidelerden hareketle zikredilen delillerden hükümleri çıkarmaya güç yetirirler ve bazı furû hükümlerde Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmiş olsalar dahi usûl kaidelerinde onu taklit ederler*” ifadelerini kullanır. Kınalızâde benzer şekilde mezhepte müçtehit olanların fikhî faaliyetini “*hocalarının ortaya koyduğu kaidelerden hareketle hükümler çıkarmaktır*” diye tarif eder. Kefevî “*onlar mezhep içerisinde icthâat ederler*” şeklinde bir ilavede bulunmaktadır. Bu tanımlardan hareketle Hanefî mezhebine göre mezhepte müçtehit olanların fikhî faaliyetlerini iki maddede özetleyebiliriz:

- 1) Ebû Hanîfe'ye furû hükümlerde muhalefet etmeleridir.
- 2) Ebû Hanîfe'nin ortaya koyduğu kaidelerden hareketle delillerden hükümler çıkarmalarıdır.

Üzerinde durulması gereken bu iki temel özellik ayrı başlıklar altında ele alınacaktır. Öncelikle dinde müçtehit olana muhalefetin ne anlama geldiği incelenecektir. Ardından aynı usulü taklit ederek içtihatlarında bulunmaları nasıl anlaşılması gerektiğini, farklı yaklaşımlarla açıklanacaktır.

2.2.4. Dinde Müçtehit Olana Muhalefet

Hanefî mezhebinde müçtehitlerin görüşleri ile muhalefet etmeleri temel kaynaklarda ve günümüz çalışmalarda tartışma konusu olmuştur. Bu çalışmada öncelikle kavramsal çerçeve bakımından muhalefet kavramı ve temel kaynaklardan geçen benzer ifadeler üzerinde durulacaktır. Ardından muhalefetin boyutu ve mezhep içerisindeki karşılığı incelenecektir.

Temel kaynakları araştırdığımızda sıklıkla muhalefet kavramı yanında “ihtilâf” ifadesi de kullanılmaktadır. Bu iki kavram aynı anlamda kullanıldığı gibi aralarında

fark olduğunu belirtenler de olmuştur. Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'ye (ö. 1095/1684) göre, muhalefet/hilâf hem yolun hem maksadın farklı olmasıdır. Yolları farklı olmakla birlikte maksadın aynı olması ise ihtilafıdır. Buna ek olarak muhalefetin delile dayanmadığından bidat olduğunu, ihtilafın ise delile dayandığından rahmet olduğunu ifade eder.¹²¹ Bu açıdan değerlendirildiğinde mezhepte müçtehitlerin farklı görüşleri ihtilaf olarak değerlendirilmesi daha isabetli olabilir. Nitekim *el-Asl* gibi temel kaynaklarda İmam Muhammed farklı görüşler için ihtilaf kavramını kullanmaktadır.¹²²

Belirttiğimiz üzere bu iki kavram kaynaklarda aynı anlamda da kullanılmıştır. Fakat bütün görüş ayrılıkları aynı mahiyeti taşımamaktadır. Kemalpaşazâde imamlar arasındaki ihtilaflara dair *el-İhtilâf beyne'l-eimme* adlı bir risale kaleme almıştır ve görüş ayrılıklarının hüccet kaynaklı oldukları gibi, bazılarının zamandan kaynaklandığını ifade ederek, ayrı bir başlık altında incelemiştir.¹²³ Kâsânî de bir meseledeki görüş ayrılığını değerlendirirken hakikaten bir ihtilafın söz konusu olmadığını ve zamandan kaynaklı bir ihtilafın varlığından söz eder.¹²⁴ Muhalefet ve ihtilaf kavramları dışında dinde müçtehidin usûl ve kavâidine dair muhalefet ise genelde 'hurûc' kavramı ile ifade edilmektedir. Muhalefetin kapsamına dair tartışma ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.¹²⁵

Dinde müçtehit olan Ebû Hanîfe'nin görüş belirtmediği bir mesele hakkında, mezhepte müçtehit veya meselede müçtehit fakihin içtihat veya tahriç yoluyla görüş belirtmesi, muhalefet olarak değerlendirilmez. Değerlendirilmesi için, Ebû Hanîfe'nin usûl kaidelerine muhalif olması gerekir. Fakat fukahâ tasnifinde hiçbir tabakada yer alan müçtehitlerin dinde müçtehidin usûl kaidelerine muhalefet edemeyecekleri belirtilmektedir. Mezhepte müçtehitlerin sadece usûl kaidelerini takip ederek fûrû hükümlerde muhalefet edebileceklerini destekleyen görüşler olduğu gibi, eleştirilenleri destekleyen deliller de mevcuttur.

¹²¹ Kefevî, Ebu'l-bekâ Eyyub b. Musa, *el-Kulliyât*, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1998, s. 61-62.

¹²² İmam Muhammed, *el-Asl*, I, 5; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.68.

¹²³ Bkz. İbn Kemal Paşa, Şemseddin Ahmed b. Süleyman, *el-İhtilâf Beyne'l-Eimme*, Süleymaniye Kasidecizade, no: 695, s. 231-233.

¹²⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 9/25-26.

¹²⁵ Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.69.

Mercâni, Gazzâlî'den naklen Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in mezhebin üçte ikisinde Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiklerini belirtir. Bununla birlikte başka mezhep alimlerinden, ihtilafın boyutunu desteklemek için rivayetlere yer verir. Kadı İyâz da benzer ifadelerde bulunur. *Tertibu'l-medârik* adlı eserinde, Şâfiî ile Mâlik arasındaki muhalefetin sayısının Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf arasındaki ihtilaftan daha az olduğunu belirterek, Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf arasındaki ihtilaflı meselelerin çok olduğunu işaret etmiştir.¹²⁶ Eserin farklı bir yerinde Gazzâlî'den daha az bir rakam söyleyerek İmâmeyn'in mezhebin üçte birinde Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiğini ifade etmiştir.¹²⁷ Muhtemelen buna dayanarak İbn Âbidin gibi bazı alimler, üçte bir oranında Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in Ebû Hanîfe'ye muhalefette bulduklarını söylemişlerdir.¹²⁸

Hallaq gibi günümüz İslam hukuku araştırmacıları bu oranın daha da yüksek olduğunu belirtirler. Tahâvî'nin *el-Muhtasar'ı* ve Debûsî'ye nispet edilen *Te'sisu'n-Nazar* gibi eserler, üç imam arasında çok sayıda ihtilafın varlığını göstermek için yeterli olduğunu söylemektedir. Hatta bu eserlerden hareketle İmâmeyn'in hocaları ile külli bir muvafakatı olmadığı gibi, Ebû Yûsuf ve Şeybânî arasında değil külli, fer'i görüş birliği dahi bulunmadığını ifade etmektedir.¹²⁹ Debûsî'ye nispet edilen *Te'sisu'n-Nazar* adlı esere bakıldığında, bunun imamlar arasındaki ihtilafları ele alan bir eser olduğundan, ihtilafların fazlaca olduğu izlenimi vermektedir. Diğer yandan Tahâvî'nin *el-Muhtasar* isimle eserinde ise bu sayıda çok ihtilafın bulunmadığı rahatlıkla söylenebilmektedir. Böylece Hallaq'ın ihtilafların boyutu hakkındaki görüşünün, isabetli olmadığı ve gerçeği yansıtmadığı ortadadır.¹³⁰

Hallaq diğer alimlerden farklı olarak iki eserden referans vermektedir. Diğer alimlerin üçte iki, üçte bir gibi oranlara nasıl ulaştıkları ve tespit ettikleri bilinmemektedir. Nitekim bu oranların yüksek olduğunu da söyleyebiliriz. Pezdevî, *Şerhu'l-Câmii's-sağîr* adlı eserinde yer alan bir kayda göre, kitapta bulunan 1532

¹²⁶ Kadı İyâz, Ebu Fazl İyâz b. Musa, *Tertibu'l-medârik*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1998, 1/224.

¹²⁷ Kadı İyâz, *Tertibu'l-medârik*, 1/40.

¹²⁸ İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtâr*, 1/166; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.98.

¹²⁹ Hallaq, Wael b., "Bölgesel Ekollerden Ferdi Hukuk Mezheplerine", çev. Halit Özkan, *AÜİFD*, 2004, cilt: XLV, s. 334.

¹³⁰ Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.99.

mesele arasında 172'sinde ihtilaf bulunmaktadır.¹³¹ Bu oran, üçte bir oranın çok altındadır. Kitaplarda Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in ismi geçtiği her yerdeki görüş ayrılıkları tespit etmek de zordur. Meseleler hakkında bazen Ebû Hanîfe'den, bazen Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'den farklı rivayetler bulunmakta ve ihtilaflı gibi görünen meseleler hakkında, hakikatte bir ihtilafın bulunmadığı sonucuna da varılabilmektedir.¹³²

Esasen oranın yüksek olması fukahâ tabakasında mezhepte müçtehit olarak kabul edilen Ebû Hanîfe'nin ashâbının, zorunlu olarak dinde müçtehit olarak kabul edilmeleri için yeterli bir neden değildir. İhtilafın oranı üçte iki kabul edilse dahi, önemli olan ihtilafın mahiyetidir. Nitekim fukahâ tabakasında fûrû hükümlerdeki muhalefet reddedilmemektedir. Mezhepte müçtehitlerin muhalefeti kurucu imamın usûl kaideleri çerçevesinde gerçekleştirildiği ifade edilmektedir. Mezhepte müçtehitlerin bu açıdan bir muhalefette bulunup bulunmadıkları, gelecek bölümde ele alınacaktır.

2.2.5. Usûl Kaideleri Bağlamında Muhalefetin Mahiyeti

Muhalefetin genel çerçevesinden sonra fukahâ tabakasına mezhepte müçtehitlerin dinde müçtehit imamın usûl kaidelerine muhalefet edip etmedikleri incelenecektir. Bu yönde yapılan eleştirilerde hem fıkıh usulünde hem de genel kurallarda muhalefetin varlığından söz edilmektedir. Bu eleştirileri destekleyen görüşler olduğu gibi, önde gelen Hanefî alimlerinden fukahâ tabakasını benimsediklerini gösteren görüşler de vardır.

Farklı yaklaşımları iki başlık altında toplayabiliriz: Mezhepte müçtehit imamların, kimsenin usûl kaidelerini taklit etmeden içtihat bulduklarını savunan görüş ile dinde müçtehit imamın usûl kaideleri bağlamında içtihat ettiklerini belirten yaklaşım. Eleştiriler mezhepte müçtehitlerin aslında müstakil içtihat bulduklarını söyleyerek, birinci yaklaşımı temsil etmektedirler.

¹³¹ Pezdevî, Fahrulislam Ebu'l-Usr Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Câmi's-sağîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, no: 753, vr. 294b.

¹³² Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.99.

Fukahâ tabakasında belirtildiği gibi, Ebû Hanîfe'nin usûl kaidelerini taklit edilmesi hususu daha yakından incelenecektir. Yöneltilen eleştiriler bu bağlamdan tartışılacak ve tasnifte geçen tanım ele alınacaktır.

Mezhepte müçtehitlerin içtihatlarını usûl kaideleri bağlamında, Kemalpaşazâde ve onun tasnifini takip edenler dışında, ilk defa ele alan Molla Hüsrev'dir (ö. 885/1480). Molla Hüsrev *Risâle fi'l-ictihâd* adlı risalesinde mukayyet müçtehidin taklit ettiği imamın usulünü ihata etmiş olmasını şart olarak öne sürmektedir. Ona göre mukayyet müçtehit taklit ettiği imama muhalefette bulunmuş olsa da onun usulüne bağlı olarak istinbatta bulunur. Fer'i meselede imamın usulünün muktezasına göre, olması gereken hükmü vermiş olmaktadır.¹³³ Bu yaklaşımının, Kemalpaşazâde ve onu takip edenlerin görüşü ile örtüştüğü söylenebilir.

Abdulğani en-Nâblusi (ö. 1143/1731) de benzer bir yaklaşımda bulunmaktadır. Ona göre mezhep içi müçtehitler farklı görüşler ileri sürdüklerinde, mezhep imamının usulü ve kaidelerine dayanarak farklı bir hüküm ortaya koymaktadırlar.¹³⁴ İbn Âbidin, *el-Ukûdu'd-dürriyye* adlı eserinde aynı yaklaşımla Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin, hocalarının kavâidini kullandıklarını ifade eder.¹³⁵ *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî* adlı eserinde ise çoğunlukla (ağleb) kaydını getirerek, genellikle usûl ve kaidelerini taklit ettiklerini belirtmektedir.¹³⁶

Aynı asıllardan hareket edildiğini doğrudan ifade etmeyen; ama bu düşüncüyü destekleyen başka Hanefî alimlerin yaklaşımları da vardır. Mesela Cemâleddin el-Gaznevî (ö. 593/1197) *el-Hâvi'l-kudsî* adlı eserinde, bir Hanefî müçtehidin görüşünün alınması, hakikatte Ebû Hanîfe'nin görüşünün alınması anlamında olduğunu belirtir. Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer ve Hasan gibi Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencilerinden bizlere nakledildiğine göre, herhangi mesele için öne sürdükleri görüş, aslında Ebû Hanîfe'den gelen bir rivayettir. Cemâleddin el-Gaznevî'ye göre, bu

¹³³ Molla Hüsrev, *Risâle fi'l-İctihâd*, s. 278; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.129.

¹³⁴ Nablusî, Abdulgani b. İsmail b. Abdulgani, *el-Cevâbu 'ş-şerîf*, Süleymaniye Esad Efendi no: 1762, vr. 256a; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.148-149.

¹³⁵ İbn Âbidîn, *el-Ukûdu'd-dürriyye*, 1/101.

¹³⁶ İbn Âbidîn, *Resmu'l-müftî*, 1/31; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.129.

konuda yemin etmişlerdir ve bu görüşlerin onlara atfedilmesi aslında mecazendir; çünkü Ebû Hanîfe'nin görüşü dışında, fıkhıta nasıl elde edilmiş olursa olsun, başka bir görüş ve cevap yoktur.¹³⁷ İlk bakışta, bu yaklaşıma göre Ebû Hanîfe'nin ashâbının kendilerine ait görüşlerinin olmadığı vehmedilse de Ebû Hanîfe'nin yönteminin esas alınarak hüküm verildiği anlamına da gelebilmektedir. Nitekim eş-Şuhâvî (ö. 984/1576) *et-Tırâzu'l-müzheb fi tercihi's-sahih mine'l-mezheb* adındaki risalesinde, el-Gaznevî'nin görüşüne yer verdikten sonra, İmâmeyn'in Ebû Hanîfe'nin görüşleri içerisinde birer içtihatla buldukları yönünde yorumlamaktadır.¹³⁸

Bütün görüşlerin esasen Ebû Hanîfe'ye aittir yaklaşımını kabul eden diğer bir Hanefî fakihî Haskefi'dir (ö. 1088/1677). Haskefi *ed-Dürri'l-muhtar* isimli eserinde, Ebû Hanîfe'nin ashâbı, hocaları tarafından onun görüşleri arasında kendilerine göre delili kuvvetli olanı almakta muhayyer bırakıldıklarını ve hocaların rivayetleri arasında birini tercih ettiklerini belirtmektedir.¹³⁹ İbn Abidîn Haskefi'nin bu yaklaşımını, Ebû Hanîfe'nin ashâbından kimsenin hocalarının kavillerinin dışına çıkmamıştır diye yorumlamış ve devamında bunun hocalarına ittiba ederek içtihatlarıyla görüş belirttiklerine delalet ettiğini ifade etmiştir.¹⁴⁰

Bu yaklaşımı benzer ifadelerle dile getiren başka bir Hanefî alimi Pirizâde İbrahim'dir (ö. 1099/1688). Ona göre Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, Züfer ve Hasan b. Ziyad Ebû Hanîfe'nin mezhebinde müçtehitlerdir ve Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmeyip, onun görüşlerinden tahrîcte bulunmuşlardır. Nitekim bir rivayete göre, Ebû Yûsuf dile getirdiği her bir görüşün Ebû Hanîfe'nin ifade etmiş olduğu bir görüş olduğunu söylemiştir.¹⁴¹ Benzer bir rivayet Züfer'den de nakledilmiştir. Söz gelimi

¹³⁷ Gaznevî, *el-Hâvi'l-kudsî*, vr. 237a-237b; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.113.

¹³⁸ Şuhâvî, Muhammed Bedreddin, *et-Tırâzu'l-müzheb fi tercihi's-sahih mine'l-mezheb*, Merkez el-Melik Faysal (Riyad), no: 4607, 195a.

¹³⁹ Haskefi, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *ed-Dürri'l-muhtar*, thk: Abdulmun'im Halil İbrahim, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2002, s.15.

¹⁴⁰ İbn Âbidîn, *Reddu'l-muhtar*, I, 166; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.113.

¹⁴¹ Pirizade, İbrahim, *Risâle fi mezhebi'l-İmâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşır Efendi no: 420, vr. 63a.

rivayete göre muhalefet ettiği bütün görüşler aslında Ebû Hanîfe'nin öncesinde rücu ettiği görüşlerdir.¹⁴²

Bu yaklaşımı destekleyen çok sayıda örnek vardır. Ebû Hanîfe'den gelen nadir görüş, İmâmeyn'in zahir görüşü ile aynı olabildiği gibi, bu durumun tersi de söz konusu olabilmektedir. Mesela, ikinci vakti Ebû Hanîfe'ye göre her şeyin gölgesi iki misli olduğunda, İmâmeyn'e göre her şeyin gölgesi bir misli olduğunda girmektedir. Ebû Hanîfe'den gelen nadir görüşe göre, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşü ile aynıdır.¹⁴³ Tersî duruma örnek: İmâmeyn'e göre ipek böceğinin kendisinden elde edilen ipeğin faydalanılabilir olması ve insanların ipek böceğinin yumurtasını alıp satmaya örf haline getirmesinden dolayı satışını caiz kabul etmişlerdir. Ebû Hanîfe'nin zahir görüşüne göre, haşarattan olup, faydalanılan bir şey olmadığından ipek böceğinin yumurtasının satışını caiz görmemiştir ve bir rivayete göre Ebû Yûsuf'un görüşü de bu yöndedir.¹⁴⁴

Ebû Hanîfe'nin ashabının kendisine ait görüşleri benimsemiş olmaları ve bütün görüşlerin Ebû Hanîfe'ye ait olabilecekleri açıklanabilir bir durumdur; çünkü anlatıldığına göre Ebû Hanîfe ders meclisinde bir hükmü kayda almadan, bazen bir veya iki ay talebeleriyle tartışmıştır.¹⁴⁵ Ebû Hanîfe tartışma esnasında usûl kaidelerinin kullanımı, hadislerin değerlendirilmesi gibi farklı açılardan görüşler bildirildiğinde ve bunların mecliste bulunanlar tarafından benimsenip aktarıldığında, bu görüşlerin Ebû Hanîfe'nin görüşü olarak adlandırılmaları anlaşılır bir durumdur.

Aynı şekilde, Ebû Hanîfe'nin rücu ettiği görüşleri talebeleri doğru kabul etmiş olabilirler. Rücu etmiş olduğu görüşleri talebeleri tercih etmiş olsalar da Ebû Hanîfe'ye

¹⁴² İbn Âbidîn, *Resmu'l-müftî*, I, 24, a.mlf. *Reddu'l-muhtâr*, I, 166.

¹⁴³ Şeyh Bedreddin, *et-Teshil*, Türkçe Çeviri editörü: H. Yunus Apaydın, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2012, 1/109.

¹⁴⁴ Şeyh Bedreddin, *Teshil*, 1/422; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.113.

¹⁴⁵ Kudûrî, *Şerhu Muhtasarı Kerhî*, Doktora Tezi, Fehd b. İbrahim (Baştan Zekât'ın sonuna kadar tahkik edilmiştir.) İmam Muhammed b. Suud üniversitesi, Suudi Arabistan, 1427, 1/73; Mekkî, Muvaffakuddin b. Ahmed el-Harizmi, *Menakıb*, Meclisu Dâireti'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, Haydarabad 1321 h., 2/133.

nispet edilmesi mümkündür. Ebû Hanîfe'nin rücu ettiği meselelerin tespitine dair çalışmalar da vardır.¹⁴⁶

Zikrettiğimiz yaklaşımlar fukahâ tasnifini desteklemektedir; ama eleştirileri ve kapalılıkları gidermemektedir. Karşı görüşü savunanlar, imamlar arasındaki ihtilaflardan dolayı ortak bir usulün varlığını kabul etmeyip, her birini müstakil müçtehit kabul etmektedirler. Bundan dolayı usûl kaidelerinden kastedilenin ne olduğu daha yakından incelenecektir.

2.2.6. Usûl Kaideleri ile Kastedilen Mana

Fukahâ tabakalarında geçen “*bazı furû hükümlerde Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmiş olsalar dahi usûl kaidelerinde onu taklit ederler*” ifadesinde “*usûl kaideleri*” ile ne kastedildiği tartışmanın özünü teşkil etmektedir. Bunun tek cevabının olduğunu iddia etmek mümkün görülmemektedir. Kavramsal açıdan bakıldığında, burada hem fikhî kaideler/asıllar hem de fıkıh usulündeki kuralların anlaşılması mümkündür.

Fıkıhta kaide: çeşitli meselelere ilişkin fer'i ahkâmı bir araya ve onlara ortak açıklama getirmeye yönelik bir çabanın sonucudur. İlk dönem yazılan eserlerde sıkça kullanılmasına rağmen tanımlara rastlanılmaz. Özellikle bu alanda Hanefî mezhebi açısından ilk müstakil eserler kaleme alan Kerhî ve Debûsî, kaide yerine asıl kavramını kullanırlar ve bununla hükümlerin dayandığı genel kuralları kastederler.¹⁴⁷ Daha sonra kaleme alınan İbn Nüceym'in (ö. 970/1562) *el-Eşbah* adlı eserine şerh yazan Hamevî (ö. 1098/1687), fikhî kaideyi cüzziyyâtın çoğunluğunu kuşatan ekseri hüküm ve başka bir kaidenin altına girmeyen olarak tanımlamıştır.¹⁴⁸ Aktardığımız bu tanımlar, külli kaide olarak bilinen kurallara yöneliktir.

Kaide dendiğinde, birçok benzer kavramlarla karıştırılmaktadır. Bu kavramlardan birisi de dâbittir. Dâbit sözlükte kuvvet, güç gibi anlamlara

¹⁴⁶ bkz. Soner Duman, “Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim (Kaynaklar-Sebepler-Analiz)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 19, 2012, s. 441-465.

¹⁴⁷ Baktır, Mustafa, “Kaide”, *DİA*, 24/206.

¹⁴⁸ Hamevî, Ahmed b. Muhammed, *Gamzu 'uyûni 'l-basâir şerhu kitâbi 'l-Eşbâh ve 'n-nezâir*, Beyrut 1985, 1/51.

gelmektedir.¹⁴⁹ Bir fikhî terim olarak dâbıt, külli kaideden farklı olarak daha özel bir alana hâkim olan bir kaidedir. Kaide ile arasındaki en temel fark: dâbıt yalnızca bir bâbtan olan meseleleri bir araya getirirken, kâide birçok bölümlerin konularını kapsamaktadır. Mesela İbn Nüceym *el-Eşbah* isimli eserinde, dâbıtları el-fevâid diye adlandırarak onları kâideden ayırmak istemiştir.¹⁵⁰

“Usûl kaideleri” ifadesinin, fıkıh usulünde geçen kaideleri de kapsamı mümkündür. Bunlar “*nehy tahrîm ifade eder*”, “*emîr vücûb ifade eder*”, “*âmmun tahsisi câizdir*” ve “*haber-i vâhid zann ifade eder*” gibi kaidelerdir. Genel anlamda usûl konularıyla ilgili meseleleri kapsayan kaideler diye tanımlanmaktadır. Usûl kaidelerinde, fıkıh kaidelerinden farklı olarak usûle ait dâbıttan da bahsedilmez.¹⁵¹

Fukahâ tasnifinde mezhepte müçtehit ile dinde müçtehit olan imam arasındaki ortak ilkeler, zikrettiğimiz kaidelerin hepsi buna dahil olabilmektedir. Ebû Hanîfe ve ashabı arasındaki ortak usûle dair Nablusî'nin geniş bir açıklaması vardır. Ona göre usûl, Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi bütün müçtehitler arasındaki ortak olan usûlu’ş-şer’ ve bu dört usûlden istinbat edilmiş olan mezhep imamlarına ait özel külli kaide ve dâbıtaldır. İmâmeyn de mezhep imamın bu kaidelerin ve usûlünün dışına çıkmamış, bunlara göre içtihatla bulunmuşlardır. Bu kaide ve dâbıtaldan hareketle zikredilen dört delilden hükümler çıkarmışlardır. Farklı görüşlere bu şekilde ulaşmışlardır. “Ebû Yûsuf’un mezhebi” veya “İmam Muhammed’in mezhebi” gibi tabirler kullanılsa dahi, Ebû Hanîfe’ye ait olan kaide ve asıllara göre bu hükümler elde edilmiştir. Bundan dolayı onların mezhebi, mezhep dışı (hâric ani’l-mezheb) olarak nitelendirilmez.¹⁵²

Bu yaklaşıma göre usûl ile Ebû Hanîfe’nin elde etmiş olduğu ve içtihatla bulunduğu bütün asıllar/ilkeler usûl kavramına dahildir. İmamlar arasındaki ihtilafları ele alan bir kısım klasik veya modern çalışmalar, özellikle bütün dâbıtaldır ortak bir kabulün olmadığını savunurlar. Hatta usûl kitaplarında geçen ihtilafların da farklı

¹⁴⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*,”d-b-t”md.; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “d-b-t”md.

¹⁵⁰ İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim, *el-Eşbah ve'n-nezâir*, nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfız, Dımaşk 1983, s. 192. (39)

¹⁵¹ Kızılkaya, Necmettin, *Hanefti Mezhebinde Kavâ'id İlmi ve Gelişimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya 2011, s. 42-43.

¹⁵² Nablusî, *el-Cevabu'ş-şerif*, vr. 256a-b; Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.149.

usûllerden kaynakladığını söylenmektedir. Hanefî imamların arasındaki ihtilafların mahiyetini konu edinen ve bu bölümde çok atıfta bulunduğumuz Osman Bayder'in "*Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*" adlı doktora tezinde, Kemalpaşazâde'nin "kavâidu'l-usûl" terkihiyle fıkıh usulü kurallarını ve dolayısıyla da içtihat usûlünü kastetmiş olabileceği belirtilmektedir. Kemalpaşazâde, öncesinde kullandığı "kavâid" ifadesiyle "asl" kelimesinin anlamı arasındaki furû kaidelerini kastetmiş olabileceği gibi, devamında kullandığı "kavâidu'l-usûl" terkihini de kastetmiş olabilir.¹⁵³

İmam Muhammed'in usûl anlayışını araştıran Aydın Taş, İmam Muhammed ve Ebû Hanîfe arasındaki ihtilafların sebebi, usûlden ziyade fûrudan kaynaklandığını ifade etmektedir. Mezhep içi furû hükümleri ihtiva eden *el-Asl*, *el-Câmiu'l-kebîr* ve *el-Câmiu's-sağîr*'de çokça ihtilaf zikredildiği halde, başka bir mezhebe karşı yazılan *el-Muvatta*' rivâyetinde ve *el-Hücce*'de İmam Muhammed ve Ebû Hanîfe arasındaki ihtilaflara fazla yer verilmemiştir.¹⁵⁴

Kanaatimizce Kemalpaşazâde ve onu takip edenler, usûl kaideleri ile külli ve fıkıh usûlü kaidelerini kastetmişlerdir. Yapılan çok sayıdaki çalışma ve eleştirilerde verilen örnekler, daha çok dâbitalardaki ihtilaflara yöneliktir. Bu açıdan usûl kaideleri ile dâbitaların da kastedilmiş olması, uzak bir ihtimaldir; ancak, Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin ekseriyet üzerine tasnif edildiğini kabul edecek olursak, dâbitaların da bu durumunda usûl kaidelerinden sayılması mümkündür.

Gelecek başlıkta, imamların fıkıh usûlü ve külli kaidelerinde de ihtilaf ettiklerini savunan görüşe karşılık, esasen bir muhalefetin söz konusu olmadığını savunan görüş, örnekler üzerinden detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2.2.7. Aynı Külli Kaide ve Fıkıh Usûlü Kaideleri Bağlamında Muhalefet Örnekleri

Ebû Hanîfe ve ashâbı fıkıh usulünün kaidelerinde ihtilaf edip etmediğini ve bu bağlamda tartışmanın devam ediyor olmasının temel nedenleri vardır. Başta Hanefî

¹⁵³ Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.144.

¹⁵⁴ Taş, Aydın, *İmam Muhammed Usul Anlayışı*, Nizamiye Akademi, Ankara 2019, s. 220.

mezhebinin müçtehit imamların usulünü tespit etme noktasında zorluklar vardır. Elimizdeki fıkıh usûlü eserleri aslında geriye dönük imamların usûlünü temellendirme çalışmalarıdır. İmamlardan bizlere nakledilen ana kaynaklarda Ebû Hanîfe'nin usûlü aktarılmamıştır. Ancak Ebû Hanîfe'nin mesailinden hareketle veya Cessâs'nın *el-Fusûl* adlı eserinde olduğu gibi, usûl kaideleri İsa b. Ebân ve Kerhî'den alınarak bir araya getirilmiştir. Bundan kaynaklı Irak ve Semerkant usûlcüleri arasında meşhur ihtilaflar vardır.¹⁵⁵ Bununla birlikte Zâhirurrivâyede bütün meselelerin gerekçelerinin belirtilmemesi ve belirtilen meselelerde bazen ashâbın gerekçelerine yer verilmemesi, usûlün tespitini zorlaştırmaktadır.

Bununla birlikte Hanefî fıkıh usûlü kitaplarında birçok meselenin kaidesi tespit edilmiş ve sistematik olarak bir araya getirilmiştir. Konular incelendiğine, meselelerin ekserinde imamlar arasında ittifakın söz konusu olduğu, rahatlıkla söylenebilir. Bazen bir fıkıh usûlü kaidesi altında birçok ortak hükümler sıralandıktan sonra, bir ihtilaf zikredilir ve bundan dolayı imamlardan birinin bu kaideyi benimsediği düşünülür veya gerekçenin sebebi bilinmez. Fakat sadece bu nedenden dolayı usûlî boyutta bir ihtilafın söz konusu olduğunu iddia etmek, aynı usûl kaidesinden hareketle ittifak edilen diğer meselelerin açıklanmasını da gerektirir; çünkü aksi takdirde, bu bir çelişki olur. Konunun anlaşılması örnekler üzerinden daha kolay olacaktır.

Hanefî fıkıh usûlünde hâss lafzın hükmü kesindir ve haber-i vâhid gibi ek bir açıklamaya ihtiyacı yoktur. Bundan dolayı ayetle sabit olan abdestin dört farzına ilave olarak muvâlât, besmele, tertip ve niyet gibi haber-i vâhid ile sabit olan meseleler, üç imama göre farz değildir. Aynı şekilde kurala göre, namazla ilgili hâss lafızlarına ancak mütevâtîr veya meşhûr haberle ilavede bulunarak farz hükmü verilebilir. Bundan dolayı ta'dîl-i erkânla ilgili haberler, Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e göre, haber-i vâhid hükmündedir ve bundan dolayı vaciptir. Farz hükmü verilebilmesi için, haberler kat'i hüküm ifade etmeleri gerekirdi. Ebû Yûsuf'a göre ise, ta'dîli erkân farzdır ve bu ihtilaf zahire göre, usûlî bir ihtilaf izlenimini vermektedir. Fakat hâss

¹⁵⁵ Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s.149.

lafzın hükmü ile ilgili, abdest ayetlerinde olduğu gibi, diğer örneklere bakıldığında, Ebû Yûsuf ile hocası arasından usûlî bir ayrışmanın olmadığı anlaşılmaktadır.

İbn Nüceym'e göre de Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'e usulde muvafakat etmiştir. Bu meseleyi çözüme kavuşturmak için ise, *Fethu'l-kadir'den* getirdiği izah ile, Ebû Yûsuf'un farz hükmünü, amelî farz olarak anlaşılması gerektiğini ve bunun da neticede vacip hükmü ile aynı olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶ Ebû Yûsuf'a ta'dîl-i erkân hakkında nispet edilen farz hükmünü, amelî farz olarak yorumlamak, eserlerde geçen ifadelerle örtüşmediğinden, itiraza açıktır. Nitekim *el-Mebсут'ta* Serahsi, Ebû Yûsuf'un ta'dîl-i erkânı rükün olarak kabul ettiğini belirtmektedir.¹⁵⁷

İbn Nüceym'in izahı dışında, Şeyhayn ile aynı usûlî temel çerçevesinde farklı da yorumlanabilir. Mesela Musîu's-salât hadisi veya bu bağlamda farklı senetlerle gelen diğer haberler, Ebû Yûsuf'a göre meşhur veya mütevâtir hükmünde olabilir. Bu durumda Şeyhayn'ın da kabul ettiği usûlî kurala göre, ta'dîl-i erkân hakkında farz hükmü verilebilir ve Ebû Yûsuf'un esasen usulde muhalefet etmediği ortaya çıkmış olur.

Bu örneği vermemizin nedeni, imamlar arasındaki ihtilafı gibi görünen bu meselenin, zahiren usûlî bir ihtilafa dayanıyor izlenimi vermesi ve hakikatte daha yakından incelediğinde, aynı usûlden hareketle farklı hükümlere varmış olabileceklerini göstermektedir. Diğer hemen hemen bütün hükümlerde olduğu gibi, imamların usûlî gerekçeleri bizlere aktarılmadığından dolayı, kesin ifadelerle ihtilafın gerekçesini açıklamak mümkün değildir.

Günümüzde imamlar arasındaki ihtilafı meselelerin sebeplerini açıklamaya yönelik yapılan çok sayıda çalışmalar vardır. Onları da bu örnekte olduğu gibi, farklı açılardan değerlendirmek mümkündür. Nitekim usûl eserlerinde, hâss bahsinde olduğu gibi, usûl kaideleri açıkladıktan sonra, imamların muvafakat ettikleri çok sayıda örnekler verilir ve bazen bir mesele hakkında imamlardan birinin bir mesele için farklı

¹⁵⁶ İbn Nüceym *Fethu'l-Gaffâr bi-şerhi'l-Menâr*, s. 24.

¹⁵⁷ Serahsî, *el-Mebсут*, 1/188-189.

bir hüküm verdiği belirtilir. O imam diğer örneklerde aynı hükmü verdiği göre, ihtilaf edilen meselenin usûl kaidesinden kaynaklandığını belirtmek çelişkili durmaktadır.

Bu bahiste belirttiğimiz hususların benzer bir durumun, külli kaidelerdeki ihtilaflar için de geçerli olduğu söylenebilir. Mesela şart muhayyerliği meselesinde, Ebû Hanîfe ve Züfer'e göre, azami süre en fazla üç gündür. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre ise, süre tam olarak belli olduktan sonra süresi fark etmez ve bir ay dahi olabilir.¹⁵⁸ Kıyasa (genel kural) göre, şart muhayyerliği hiçbir şekilde caiz olmaması gerekirdi; çünkü Efendimiz (s.a.) alışverişte gararı (belirsizliği) yasaklamıştır. Şart muhayyerliği ise bir belirsizliktir. Fakat bu konu hakkında rivayet edilen hadisten dolayı, imamlar kıyası terk etmişlerdir ve süresi hakkında ihtilaf etmişlerdir.

Ebû Hanîfe'ye göre, hadiste belirtilen 'üç gün' bir üst sınırı ifade etmektedir; çünkü dini takdir ya eksikliği ya da fazlalığı engellemek içindir. Üç günden daha az bir süre de geçerli olduğuna göre, hadiste belirtilen üç gün fazlalığı engellemek için buyrulmuştur ve bundan fazlası çok belirsizlik olur.¹⁵⁹ Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre ise, üç günlük süre ne kadar belirsizlik ifade ediyor ise, süresi belli olduktan sonra, fazlası da aynı belirsizliği ifade etmektedir.¹⁶⁰

Bazen bu örnekte olduğu gibi, imamlar arasındaki ihtilaf, farklı kurallardan kaynakladığı izlenimini verebilmektedir. Daha yakında incelendiğinde, Hanefî fakihlerin getirdikleri açıklamalarla durumun böyle olmadığı, her birinin aslında aynı kuralı dikkate alarak farklı hükümlere vardıkları anlaşılmaktadır.

2.2.8. Mezhepte Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi

Dinde müçtehit bahsinde değindiğimiz üzere, birinci tabakaya yöneltilen eleştirilerinin bir kısmı, mezhepte müçtehit tabakası için de geçerlidir. Bununla

¹⁵⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 13/58.

¹⁵⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 13/58

¹⁶⁰ Cessâs, Ebû Bekr er-Râzî (ö.370/981), *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed ve dğr.), Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2010, 3/14.

birlikte, konuyu daha etraflıca incelediğimizde, bu tabakaya dair üç sorundan ve tartışmadan bahsedilebiliriz:

1. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in de hocaları gibi dinde müçtehit oldukları ve onunla aynı tasnife tabi tutulmaları gerektiği yönündeki itirazdır.
2. İddia edilenin aksine İmâmeyn, hocaları Ebû Hanîfe'ye hem fûrû konularında hem de usûlde muhalefet etmişlerdir.
3. "Usûl Kaideleri" ile ne kastedildiğinin bilinmemesidir.

Birinci sorunu, dinde müçtehit bahsinde etraflıca açıklamaya çalıştık. Yaptığımız değerlendirmede, Kemalpaşazâde ve ona tabi olanların, Ebû Hanîfe'yi en üst içtihat seviyesinde konumlandırmalarının, Hanefî mezhebinin işleyişi ve sistematığı açısından tutarlı ve isabetli olduğunu belirttik. Nitekim Ebû Hanîfe için talebelerinden farklı olarak "İmam", "sâhibu'l-mezheb" ve "imamu'l-mezheb" gibi tabirler kullanılması, ihtilafli durumlarda fetvâda Ebû Hanîfe'nin görüşü tercih edilmesi ve Hanefî mezhebinin usûl mantığı, ehl-i hadisin usûl mantığı ile karşılaştırıldığında, Ebû Hanîfe'nin kendine özgün ve belki de ilk olarak nitelendirebileceğimiz bir usûl tesis ettiğini ve bu açıdan usûlü esasen talebeleri tarafından ancak taklit üzere benimsenmiş olacağını göstermesi, bu yaklaşımı desteklemektedir.

Bu açıklamalara ilave olarak, İmâmeyn'in de mutlak müçtehit olduğunu ima eden ve savunan görüşleri belirttik. Mesela, eimme-i selâse veya ulemâ-i selâse gibi üç imam tabirleri Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed için kullanılması, fukahâ tasnifinde geçen "ashâbunâ" ifadesi veya "ashâbu'l-mezheb" tabiri ile Ebû Hanîfe ve talebelerinin kastedilmesi, Hanefî mezhebinde zâhirü'r-rivâye olarak adlandırılan temel kaynaklar üç imâmın görüşlerinden meydana gelmesi, fetvâda üç imamın görüşü dışında fetvâ veya hüküm verilmesi prensip olarak doğru kabul edilmemesi gibi durumlar, İmâmeyn'nin de Hanefî mezhebinin işleyişi açısından, mutlak müçtehitler arasından değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Daha önce belirttiğimiz üzere, bu gerçekler, onların mutlak müçtehit derecesinde olduğunu ispatlaması için yeterli olmasa dahi, daha sonra gelen Hanefî fakihlerinden, içtihat seviyeleri açısından, daha yüksek bir konuma sahip olduklarını gösterir. Bundan dolayı Kemalpaşazâde'nin, ikinci tabakayı sadece Ebû Hanîfe'nin talebeleri ile sınırlandırılmış olması, kendi içerisinde tutarlı bir izlenim vermektedir.

Mezhepte müçtehit tabakasına yapılan ikinci ve üçüncü itirazları da etraflıca araştırmaya çalıştık. Mercânî'nin verdiği örnekler, külli veya usûli kaidelerine etrafında gerçekleşen ihtilaflar hakkında değildir. İncelemelerimizin sonunda, İmâmeyn'in hocalarına olan muhalefetin mahiyetine ve usûl kaideleri ile kastedilenin ne olduğuna dair, farklı cevaplar verebiliriz.

Öncelikle İmâmeyn'in usulde de hocalarına muhalefet ettiklerini, fıkıh alandaki ihtilafların sayısı ile iddia etmek, bu durumu ispatlamaz. Mesela, Gazzâlî'nin üçte iki oranına nasıl ulaştığı bilinmediği gibi, Hanefî fakihî Pezdevî'nin, *Şerhu'l-Câmi's-sağîr* adlı eserinde yer alan bir kayda göre, kitapta bulunan 1532 mesele arasında 172'sinde ihtilaf bulunduğunu belirterek, Gazzâlî'den daha düşük bir oran belirten Hanefî fakihler de vardır. İhtilafın oranı üçte iki kabul edilse dahi, önemli olan ihtilafın mahiyetidir. Nitekim, fukahâ tasnifinde belirtildiğine göre, Ebû Hanîfe'nin talebeleri aynı usulden hareketle farklı hükümlere varmışlardır. Verdiğimiz örneklerde de görüleceği üzere, imamlar arasındaki ihtilafın, farklı kurallardan kaynakladığı izlenimini verebilmektedir. Daha yakında incelendiğinde, Hanefî fakihlerin getirdikleri açıklamalarla durumun böyle olmadığı, her birinin aslında aynı kuralı dikkate alarak farklı hükümlere vardıkları anlaşılmaktadır.

Kemalpaşazâde'nin bu görüşü ile yalnız olmadığını, çok sayıda Hanefî fakihlerin de İmâmeyn'in hocalarına usulde muhalefet etmediklerini savunanlar olduğu gibi, bütün görüşlerin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu belirtenler de vardır. Bu açıdan bakıldığında ve imamlar arasındaki ihtilafların sebepleri tam olarak bilinmemesi gerçeği ile, Kemalpaşazâde ve ona tabi olanların mezhepte müçtehit sınıflandırması, Hanefî mezhebinin sistematiği açısından tutarlı olduğu söylenebilir. Bazı meselelerde hakikaten usûli ihtilaf olmuş olsa dahi, fukahâ taksimin ekseriyete göre tasnif edilmiş olabileceğinden, yine tutarlı olarak yorumlanabilir.

2.3. Meselede Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefî Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi

Kemalpaşazâde meselede müçtehit tabakasında zikrettiği fakihler arasında Tahâvî ve Kerhî gibi fakihler bulunmaktadır. Ona göre bu fakihler, mezhep sahiplerinden rivayet bulunmayan meselelerde içtihatla bulunurlar, hocalarına ne usulde ne de fûruda muhalefet etmeye güç yetirirler ve hocalarından hakkında nas bulunmayan meselelerde, tespit edilmiş usûlden hareketle hükümler istinbat ederler.

Bu tabaka da Mercânî, Leknevî ve Muhammed Takî el-Osmanî gibi alimler tarafından farklı açılardan eleştirilmiştir.

2.3.1. Meselede Müçtehit Tasnifine Yöneltilen Eleştiriler

2.3.1.1. Mercânî

Mercani, mezhepte müçtehit ayrımına yönelttiği eleştirilerin bir benzerini, meselede müçtehit tabakasına da yöneltmiştir. İsmi geçen Hanefî alimlere yönelik yapılan tanımın, isabetli olmadığını ifade etmiştir.¹⁶¹

Bunların başında Tahâvî gelmektedir. Mercânî'ye göre, Tahâvî açık bir şekilde *Şerhu Meâni'l-âsâr* adlı eserindeki giriş ifadesinden anlaşıldığına göre, Ebû Hanîfe'yi taklit etmemektedir. Giriş kısmındaki ifadesine göre, eseri yazma sebebi nâsîh-mensûh, alimlerin yorumları ve birbirlerine karşı delil getirmeleri gibi ihtilaflı görüşler arasında, Kitap, Sünnet, icma ve mütevatir olarak nakledilen sahabe sözlerinden hareketle, kendisine göre sahih kabul edilmesi gereken görüşü destekleme isteğidir.¹⁶²

Ona göre, İbn Kemal'in Hassâf, Tahâvî ve Kerhî hakkındaki "*ne usûl ne de fûruda Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmeye güç yetirirler*" ifadesi isabetli değildir. Çünkü onların çok sayıda muhalif görüşleri olduğu gibi, kendi tercihleri ve kıyas ile naslardan

¹⁶¹ Mercânî, Şehabettin, *Nazûratü'l-Hak*, s. 202-203.

¹⁶² et-Tahâvî, Ebû Ca'fer, "*Şerhu me'âni'l-âsâr*", nşr. Muhammed Seyyid Câdulhakk, Kahire 1968, 1/7.

hareketle istinbat ettikleri içtihatları da vardır ve fıkıh, hilâfiyat ve usûl kitaplarında açıkça bulunmaktadır.

Usûl meselelerinden örnek veren Mercânî, Kerhî'nin tahsise uğramış âmm lafzın geriye kalan kısmı için hüccet sayılamaz görüşü ile Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiğini belirtir. Cessâs'a göre, geri kalan kısım cemi ise, tahsise uğramış âmm lafız hakikat, öyle olmadığına mecaz ifade etmektedir.¹⁶³

2.3.1.2. Leknevî

Leknevî; Hassâf, Tahâvî ve Kerhî'nin usûlde ve fûrûda Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmeye güç yetiremeyen meselede müçtehit tabakasından sayılmasını doğru bulmamıştır. Ona göre, onların Hanefî fukahâ tasnifindeki durumlarına, konularına ve kitaplarda aktarılan görüşlerine bakıldığında, meselede müçtehitler arasında zikredilmelerinin isabetli olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁴

Leknevî başka bir eserinde, Tahâvî'nin *el-Muhtasar ve Şerhu Meâni'l-âsâr* adlı eseri incelendiğinde, birçok fûru ve usûl konularında Ebû Hanîfe'ye muhalefet ettiğini, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in mertebesinden daha aşağıda olmayan müntesip müçtehitlerden olduğunu ifade eder.¹⁶⁵

2.3.1.3. Muhammed Takî el-Osmânî

Muhammed Takî el-Osmânî'ye göre, meselede müçtehitler arasında zikredilen Ebû Câfer et-Tahâvî ve Ebu'l-Hasan el-Kerhî'yi, Kemalpaşazâde'nin tarifine göre mezhepte müçtehitler olarak değerlendirmek mümkündür. Aynı şekilde Hanefî fakihlerinden, *Fethu'l-kadîr* sahibi İbnu'l-Humâm da mezhepte müçtehitler arasında zikredilebilir. Nitekim onlar Osmânî'ye göre, imamların usûlünü taklit ederek, bazı ferî meselelerde ona muhalefet etmişlerdir.¹⁶⁶

¹⁶³ Mercânî, Şehabettin, *Nazûratü'l-Hak*, s. 203.

¹⁶⁴ Leknevî, *Umdetü'r-ri'âye fi halli Şerhi'l-Vikâye*, 1/35.

¹⁶⁵ Leknevî, Abdülhay, *et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-fevâidi'l-behiyye*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ty, s. 31-32.

¹⁶⁶ Osmânî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbühü*, s.98.

2.3.2. Meselede Müçtehit Olan Fakihlerin Mezhep İçerisindeki Konumları

Kemalpaşazâde ve onun tasnifini takip edenlerin, meselede müçtehit olan fakihlerin isimleri konusunda ittifak ettikleri söylenebilir. Bu müçtehitler sırasıyla: Hassâf, Ebu Ca'fer et-Tahavî, Ebu'l-Hasan el-Kerhî, Şemsüleimme el-Halvânî, Semsüleimme es-Serahsî, Fahru'l-İslam el-Pezdevî ve Fahreddin Kâdîhan'dır. Bunların ortak özellikleri Ebû Hanîfe ve ashâbından zamansal olarak sonra gelmeleri ve belli bir fikhî silsile ile onlara bağlı olmalıdır. Hanefî imamların, hakkında görüş bildirmedikleri konularda içtihatlarında bulunmuşlar ve yazılan Hanefî mezhebi metinlerinde yer almışlardır. Bu açıdan müteahhirûn Hanefî fakihleri için, yazmış oldukları eserleriyle fetvada temel başvuru kaynağı olmuşlardır.

Fukahâ tasniflerine yönelik zikrettiğimiz eleştirileri ele aldığımızda, özellikle Hassâf, Tahavî ve Kerhî'nin mezhep dışı görüşleriyle bu tabakada yer almalarının yanlış olduğu belirtilmektedir. Diğer yandan usûl ve fîrûda Hanefî imamlarına muhalefet etmezler ve buna kadir değiller görüşünün, bu tabaka için isabetli olmadığını savunulmaktadır. Özellikle Tahavî ve Kerhî'nin mezhep dışı muhalif görüşlerini delil olarak öne sürülmektedir.

Bu iki müçtehidin mezhep dışı muhalif görüşleri müteahhirûn Hanefî alimleri arasında meşhurdur. Kemalpaşazâde ve onun tasnifine tabi olanların bilemeyecekleri bir husus değildir. Buna rağmen *“usûl ve fîrûda muhalefet etmezler”* ifadesini kullanmalarının iki gerekçesi olabilir:

- 1) Mezhep imamların görüşlerine muhalif gibi gözüken yaklaşımların, hakikatte muhalif olmamalarıdır.
- 2) Mezhep imamlarına muhalif yaklaşımları vardır; ama onlar çok az sayıdadır. Fukahâ tasnifinde, istisnai durumlar değil, çoğunluk (ağleb) dikkate alınmıştır.

Fukahâ tasnifleri bu iki yaklaşımlardan biri ile ancak makul ve tutarlı olabilir düşüncesindeyiz. İkinci yaklaşımın kabul edilmesi daha kolaydır. Birinci yaklaşıma göre, her mesele ayrı olarak incelenip, mezhep imamların görüşleri ile çelişmediği

ispat edilmesi gerekir. Özellikle usûl konularında, daha önce belirttiğimiz üzere, Hanefî mezhebi imamlarından çok sayıda nakiller yapılmadığından, daha sonra gelen Hanefî fukahâsı mezhep imamlarının mesailinden hareketle bunları tespit etmeye çalışmışlardır. Bundan dolayı fıkıh usûlü eserlerinde farklı yaklaşım ve ihtilaflar mevcuttur.

Meselede müçtehit kabul edilen fakihlerin -özellikle Tahavî ve Kerhî- muhalif görüşlerin varlığı kabul edilse dahi, az sayıda olduğu bilinen bir gerçektir. Onların da esasen mutlak müçtehit olduklarını ve kendi mutlak içtihatları ile Ebû Hanîfe'nin içtihatları örtüştüğünden ittifak ettiklerini iddia etmek çok isabetli gözükmemektedir. Ebû Hanîfe doğrudan delillerden hareketle kendi içerisinden tutarlı bir usûl ortaya koymuştur ve zikrettiğimiz fakihler, bu usûlü tespit edip, aktarmaya çalışmışlardır. İlerde ayrı bir başlık altında inceleyeceğimiz üzere, kendi ifadeleri ve fikhî faaliyetleri, içtihat seviyelerinin Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin içtihat dereceleri ile aynı olmadığı anlaşılmaktadır.

Geçmiş eserlerde ve günümüzde yapılan çalışmalarda meselede müçtehit kabul edilen fakihlerin, Ebû Hanîfe ve ashâbına az sayıda meselede muhalefet ettikleri görülmektedir. İmam Tahavî eserleri incelendiğinde usûl konularında Ebû Hanîfe'den farklı bir metot izlemediği anlaşılmaktadır. Yapılan bir çalışmaya göre, ibadet konularında sadece 26 meselede üç imama muhalefet ettiği tespit edilmiştir. Bunlar da fer'i meselelerdir. Diğer kalan bütün meselelerde Hanefî imamların görüşlerini kabul etmiştir. Tahavî'nin kaleme aldığı ve Hanefî mezhebinin ilk muhtasar eseri sayılan *el-Muhtasar* adlı eserinde, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in görüşlerini aktardıktan sonra, 72'sinde onların arasında tercihte bulunmuştur. Sadece dokuz meselede kendi görüşünü doğrudan zikretmiştir.¹⁶⁷ Oran bakımından, muhalefetin oranı düşük olduğundan fukahâ tabakasında dikkate alınmamış olmasının ihtimalini artırmaktadır. Bu yaklaşımı destekleyen başka bir husus, Tahavî'nin muhalif olan görüşlerinin hiçbiri mezhep içerisinde râcih görüş olarak kabul edilmemiştir.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Atcı, İsa, *Ebû Ca'fer et-Tahavî'nin İbâdetler İle İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhâlif Görüşleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018, s. 274-277.

¹⁶⁸ Atcı, İsa, *Ebû Ca'fer et-Tahavî'nin İbâdetler İle İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhâlif Görüşleri*, s. 276.

Bundan dolayı bir nevi yok hükmünde kabul edilerek, fukahâ tasnifinde dikkate alınmamış olabilir.

Benzer şeyler Kerhî'nin muhalif görüşleri için de geçerlidir. O Hanefî ekolü içinde tercihleri muteber kabul edilen, çok sayıda ihtiyar ve tahrîcleri olan bir fakihtir. Merginânî el-*Hidâye*'sinde yaklaşık otuz yerde ona atıfta bulunmuştur. Kerhî'nin zekâtın hemen ödenmesinin gerektiği, hasta ve yolcunun Ramazan dışında bir günde oruç tutmalarının vâcip olduğu, nikah akdinin icâre ve iâre lafızlarıyla da yapılabileceği ve sarhoşun boşanmasının vâki olmayacağı gibi az sayıda ve tasvip görmeyen meşhur muhalif görüşleri vardır. Usûle ilişkin açıkladığı ilkeleri de mezhep imamlarının çözümlerinden ve görüşlerinden hareketle oluşturmuştur.¹⁶⁹

İçtihat derecesini dair, kendi ifadesi ile dolaylı olarak Ebû Hanîfe ve ashâbı ile aynı konumunda olmadığı anlaşılmaktadır. Hanefî mezhebinin kavâidini ele alan risalesinde, Hanefî mezhebine aykırı gibi gözüken ayet ve haberler için nesh veya tercihe hamledileceğine dair iki ayrı kural zikretmiştir.¹⁷⁰ Bu kurallarla aslında Ebû Hanîfe ve ashâbının içtihat derecelerinin üstünlüğünü göstermektedir. Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinde belirtildiği üzere, dinde ve mezhepte müçtehit olanlar doğrudan ayet ve hadisten hükümleri istinbat etmektedirler. Daha sonra gelen müçtehitler ise, onların görüşlerinden hareketle içtihat faaliyetinde bulunmuşlardır. Nitekim bunu Kerhî kendi risalesinde, imamlarının ayet ve hadisler hakkındaki içtihatlarının, daha sonra gelen mezhepteki müçtehitlerin içtihatları ile yanlışlanamayacağını vurgulamıştır.

İçtihat derecelerine işaret eden diğer bir husus, meselede müçtehit fakihleri hakkında mezhep imamların görüşü olmayan konularda birbirlerinin içtihatlarını nakzetmeleridir. Mesela Serahsi el-*Mebhut* isimli eserinde Tahâvî ve Kerhî'nin görüşlerine yer verir ve katılmadığında farklı bir içtihatla benimsediği görüşü açıklamaktadır. Aynı tavrı Ebû Hanîfe ve ashâbı için göstermemektedir. Onların arasında tercihlerde bulunur; ama yanlışlayarak kendine mahsus bir görüşü

¹⁶⁹ Apaydın, H. Yunus, "Kerhî", *DİA*, 25/286.

¹⁷⁰ Debûsi, *Te'sîsü'n-nazar*, thk. Mustafa Muhammed el-Kabbânî, Dâru İbn Zeydün, Beyrut ty., s.169-171.

belirtmemektedir. Bu da Ebû Hanîfe ve ashâbının, meselede müçtehit olanlardan farklı bir içtihat konumunda olduklarını işaret etmektedir.

Fukahâ tasnifinde yer alan meselede müçtehit tabakasının mezhep içi fikhî faaliyetini araştırmadan önce, dinde ve mezhepte müçtehit olan imamlara neden genel anlamda muhalefet etmedikleri ve hakkında görüşleri olmayan meselelerde onların yolunu takip ederek içtihatla buldukları incelenecektir.

2.3.3. Meselede Müçtehit Olanların Muhalefet Etmeme Sebepleri

Fukahâ tasnifindeki meselede müçtehit tabakasının temel mantığını anlamak için, dinde ve mezhepte müçtehit olan Ebû Hanîfe ve ashâbına neden muhalefet etmediklerinin açıklanması gerekir. Buradaki yatan temel düşüncenin, Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin içtihat derecelerinin daha üstün olduğuna dair ön kabul olduğunu söyleyebiliriz. Hem kendi içerisinde tutarlı sistematik bir usûl kurmaları hem de fûrû ahkâmına dair çözümlenmeleri açısından bir üstünlükten söz edilebilir. Diğer yandan sadece salt bir üstünlükten ziyade, meselede müçtehit olanlar kendi araştırmaları neticesinde bu içtihatları onaylayarak tabi olmuş olabilirler.

Dinde ve meselede müçtehit fakihlerin içtihatlarının üstünlüğünü, Allah katında muayyen bir hükmü bulunup bulunmaması ve Allah katındaki doğru ile örtüşüp örtüşmediği açısından ele alınacaktır. Bu bağlamda meselede müçtehit imamların neden doğrudan nastan hükümleri çıkarmadıkları araştırılacaktır.

2.3.3.1. Nas Üzerinden İctihatta Bulunulmaması

Fukahâ tabakasında çizilen çerçeveye göre dinde müçtehit olan Kur'an ve Sünnet gibi delillerden doğrudan, kendi belirlediği usûl kaidelerinden hareketle içtihatla bulunmuş ve mezhepte müçtehit olanlar aynı usûlden hareketle, yine doğrudan nastan hükümler istinbat etmişlerdir. Tasnife göre, daha sonra gelen fakihler ve meselede müçtehitler dahil, Ebû Hanîfe ve ashâbının hükümleri bağlamında fikhî faaliyetlerde bulunmaktadırlar.

Meselede müçtehit olanlar, neden doğrudan nastan hükümler çıkarmadıkları, Kerhî'nin daha önce belirttiğimiz kuralları bağlamında ve bunu benzer ifadelerle

açıklanabilir. Mezhebin görüşüne aykırı gibi gözükten ayet için öne sürdüğü kural şöyledir:

“Ashâbımızın görüşlerine aykırı olan her âyet ya neshe ya da tercihe hamledilir. En uygun olanı ise, aralarını uzlaştırmak cihetiyle müevvel kabul edilmesidir.”¹⁷¹

Daha sonra Ebû Hafs en-Neseî (ö. 537/1142) Kerhî'nin risalesindeki her bir kuralı örnekle açıklamıştır. Söz gelimi bu kural için ayetin te'viline, neshine ve tercihine dair örnekler getirmiştir. Örneğin Hanefî mezhebine göre, kişi kıblenin hangi yönde olduğunu bilirse ve araştırması neticesinde sırtı kıbleye dönük namaz kılsa, namazı geçerli olur. Bununla birlikte Bakara sûresinin 144. ayetinde “(Ey müslümanlar!) Siz de nerede olursanız olun, (namazda) yüzünüzü hep onun (Mescid’i Haram) yönüne çevirin” diye buyrulmaktadır. Zahiren mezhebin görüşüne muhalif gibi gözükten ayet “*bildiğiniz zaman Kâbe’ye doğru, bilmediğiniz zaman araştırmanız sonucunda uygun olan yöne doğru namaz kılın*” şeklinde tevil edilir.¹⁷²

Kerhî, Ebû Hanîfe ve ashabından sonra gelen fakihler için ortaya koyduğu bu kural ile mezhebin sistematüğini koruduğu gibi, mezhep imamlarının ayetlerden doğrudan hükümler çıkardıklarını ve bu hükümleri tekrar ayetlerle değerlendirmenin gerekli olmadığını vurgulamaktadır. Bu da sonradan gelen fakihlerin fikhî faaliyetlerinin mezhep imamlarından farklı olarak, doğrudan ayetler üzerinden gerçekleşmemesi gerektiğini göstermektedir.

Aynı şekilde mezhebin görüşüne aykırı olan haberler için de benzer durum söz konusudur. Kerhî, bu tür haberler için de mezhep içerisinde benzer bir yol izlenilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Söz gelimi, mezhebin görüşüne aykırı olan haber durumuna göre neshe, haberler arasında uzlaşıya veya muâriz delil bulunup başka bir delille amel edildiğine ve tercih metotlarına hamledilir.¹⁷³ Böylece Kerhî, mezhep imamlarının bütün haberler için gerekli hükmü, kendi içerisinde tutarlı bir şekilde

¹⁷¹ Kerhî, Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn, *Risâle fi'l-usûl* (Debûsî'nin *Te'sîsü'n-nazar*'ının içinde). thk. Mustafa M. Kabbânî. Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts., s.169.

¹⁷² Kerhî, *Risâle fi'l-usûl*, s.169.

¹⁷³ Kerhî, *Risâle fi'l-usûl*, s.171.

verdiğine ve karşı görüşte olanların başka haberlerle bu içtihatları yanlışlayamayacağına işaret etmektedir.

Kerhî aynı zamanda, nasların mezhep imamlarının görüşleriyle çatışıyor izlenimini verdiğinde ve tercih, tevil, tahsis ve neshi gerektiren bir durum olduğunda, bunların mutlaka mezhep imamları tarafından değerlendirildiğini ifade etmektedir. Bu bilgilerin kendilerine ulaşmadığı veya bu delillerden haberdar olmadıkları asla düşünülmemektedir. Kerhî'nin bu yaklaşımı, mensubu olduğu mezhebin ulaştığı hükümlerin doğru olduğu inancına dayanmaktadır.¹⁷⁴ Hâdimî'nin *Mecâmi 'u'l-hakâ'ik* adlı eserindeki ifadeleri de bu değerlendirmeleri desteklemektedir. Ona göre Hanefî fakihlerinin görüşlerine aykırı her âyet veya haberin, tevil edildiği veya nesh edildiği yahut başka bir delilin bunlara tercih edildiği ya da tahsise uğradığı düşünülmektedir. Hadimî'ye göre bu gibi bilgilerin fakihlere ulaşıldığı kabul edilir ve fakihlerin görüşleri naslardan önceliklidir.¹⁷⁵

Saymerî (ö. 436/1045) de Hanefî mezhebinin müçtehitlerin içtihatlarına dair bakış açısını gösteren açıklamalarda bulunmuştur. *Kitâbü Mesâ'ili'l-hilâf fi uşûli'l-fikh* adlı eserinde, müçtehidin içtihatla ulaştığı hükümlerin 'Allah'ın dini' olarak nitelendirilip nitelendirilmeyeceğini tartışmıştır. Bazıların bu tabiri kullanmaktan geri durduklarını belirttikten sonra, Hanefî mezhebine göre aklî deliller öne sürerek, bu tabiri doğru kabul etmiştir. Nitekim, bütün taraftarların kabulüne göre, Yüce Allah müçtehide içtihadıyla amel etmesini emretmiştir ve müçtehit hüküm verirken, belli bir nassa dayandığından dolayı, 'Allah'ın dini' olması açısından bağlayıcılık kazanmaktadır. Diğer yandan mübahları terk etmenin caiz olduğu gibi, müçtehidin kendi içtihadıyla ulaştığı hükümden vazgeçmesinin de caiz olması gerekirdi. Fakat

¹⁷⁴ Yelek, Kamil, "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Temel Bir Argüman Olarak Kullanımı: Hanefîlerin Benimsediği Yönteme Dair Bir İzah Denemesi". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, cilt: 9, sayı 1, Haziran 2023, s. 374.

¹⁷⁵ Hâdimî, Ebû Sa'îd. *Mecâmi 'u'l-hakâ'ik*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308, s.44; Yelek, "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Temel Bir Argüman Olarak Kullanımı: Hanefîlerin Benimsediği Yönteme Dair Bir İzah Denemesi", s. 375.

vardığı hükümden dönmesinin caiz olmaması, bu içtihatların ‘Allah’ın dini’ olarak nitelendirilebileceğine delalet eder.¹⁷⁶

Hadislerle ilgili tartışma, ehl-i hadisin usûlünü benimseyenlerin, objektif kriterlere dayandıklarını iddia ederek, Hanefî imamların amel ettikleri haberlerin sahih hadislerle çeliştiklerini öne sürerek başlamıştır. Hanefî fakihleri hadisleri ehl-i hadisin bu kriterlerine göre değerlendirmediklerini Cessâs’ın “*haberleri kabul etmede fukahânın metodu ashâb-ı hadisin yöntemine göre değildir ve fakihlerden haberleri kabul veya reddetme noktasında onlara müracaat edip, usulünü benimseyen birisini bilmiyoruz*”¹⁷⁷ sözü ile anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte bütün imamlar, hadislerin sahih olup olmaması, râvilerin sika kabul edilip edilmemesi ve hadisler hakkında bir hükme varmanın içtihadî bir konu olduğu noktasında hemfikirdirler. Bir müçtehide göre bir râvi bir sika iken, başka bir müçtehit için farklı olabilir. Bundan dolayı hadislerin sıhhat durumu farklı değerlendirilmiştir.¹⁷⁸

Hemfikir olunan başka bir husus ise, bir müçtehidin bir hadisi delil olarak getirmesi, dolaylı olarak sahih kabul ettiğindedir. İbnü’l-Hümâm’ın “*müçtehit bir hadisi delil getirdiğinde, onu sahih kılar*”¹⁷⁹ ifadesi de bu yöndedir.

Kâsânî, dinde müçtehit olan Ebû Hanîfe’nin bir hadisi sahih kabul ettiğinde, daha sonra gelen Hanefî fakihlerin üzerine söz söylemeye muktedir dahi olamadıklarına ve bu kabulden hareketle mezhep imamların görüşleri doğrultusunda içtihat faaliyetlerinde bulduklarına dair “*Ebû Hanîfe sahih kabul ettiği hadis hakkında, kimse söz söyleyemez*” ifadesi ile özetlemiştir.

Hanefî mezhebine mensup Hanefî fakihleri mezhep imamların nas üzerindeki değerlendirmelerini yeterli bulmuş olmaları, sadece imamların içtihatındaki üstünlük ve

¹⁷⁶ Saymerî, *Kitâb Masâil al-Hilâf fi Usûl al-Fiqh*, nşr. Abdelouahad Jahdani, Doktora Tezi, Universite de Provence-Aix-Marseille, 1991, s.317.

¹⁷⁷ Cessâs, *Şerhu Muhtaşari’l-Tahâvî*, 4/244.

¹⁷⁸ Abdülmecid et-Türkmânî, *el-Medhal ilâ usûli’l-hadîs alâ menheci’l-Hanefiyye*, daru’l-rayâheen, Ammân 2021, s. 107.

¹⁷⁹ Abdülmecid et-Türkmânî, *el-Medhal ilâ usûli’l-hadîs alâ menheci’l-Hanefiyye*, s. 108.

yetkinliklerinden değil, bu bağlamdan doğru olanı daha yüksek ihtimalle isabet etmişlerdir kabulünden de kaynaklanmış olabilir.

2.3.3.2. İçtihatların Doğru Kabul Edilmesi

Mezhep imamların içtihatlarına tabi olunması, içtihatlarda hata-isabet meselesi ile bağlantılıdır. Kâdîhan, Hanefî müftülerine fetvâ sorulduğunda zâhirü'r-rivâye'de geçen ihtilafsız nakille fetvâ vermeleri gerektiğini, doğrunun Hanefî imamlarla beraber olduğunu ifade ederek temellendirmiştir. Ona göre müftü müçtehit dahi olsa, içtihatdaki derecesi onların derecesine ulaşamaz.¹⁸⁰

Genel anlamda her müçtehidin isabet ettiğini (musavvibe) ve sadece birinin isabet edebileceğini (muhattie) savunan iki yaklaşım vardır. Bunlar kendi içlerinde tekrar farklı kategorilere ayrılmaktadırlar. Cumhura göre müçtehit, hükmü bulmak için elinden gelen gayreti sarf ettiği müddetçe sevap kazanmaktadır.¹⁸¹ Mezhepler, hâkimin nas, icmâ ve celî kıyas gibi kat'î delile muhalefet etmedikçe hükmünün bozulmayacağına da ittifak etmişlerdir.¹⁸² Diğer yaklaşımların ayrıntılarına girmeden, meselede müçtehit Hanefî fakihlerin görüşlerini incelemek, dinde ve mezhepte müçtehit olanların içtihatlarının mahiyetini görmek için yeterli olacaktır.

Ebü Hanîfe'nin meşhur "Her müçtehit müsîbtir ve Allah katındaki hak tektir" sözünden dolayı musavvibeden olduğunu ifade edenler olmuşsa da Hanefî mezhebinin muteber fakihleri onun muhattiden olduğunu delillerle ispatlamışlardır. Bu sözün Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'ye (ö. 189/804) hitaben söylendiği aktarılmaktadır.¹⁸³ Hanefî

¹⁸⁰ Kâdîhân, *Fetâvâ*, 1/2; Yaman, Ahmet, "Fetvâ ve Mezhep: Fetvâ Usûlü ve Tarihinin Tartışmalı Bir Konusu Olarak Fetvâ-Mezhep İlişkisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 48, 2015, s. 18.

¹⁸¹ Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef, *İhkâmü'l-fusûl*, Tunus 1985, s.623-624; İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah el-Makdisî, *er-Ravdatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*, Riyâd 2003, s.411; İbnu'n-Neccâr, Muhammed b. Ahmed, *Serhu Kevkebi'l-münîr el-müsemmâ bi'l-Muhteber el-Mübtaker*, 4/492; Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed, *İrsâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'ilmî'l-usûl*, Beyrut 1993, s.437-438; Telkenaroğlu, M. Rahmi, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, Doktora Tezi , Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, s. 86.

¹⁸² Sîrâzî, Ebu İshâk İbrâhîm b. Alî, *Şerhu'l-lüma'*, Beyrut 1988, 2/1051; Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*, Beyrut 1988, 2/504; Ermevî, Sirâcuddîn Mahmûd b. Ebu Bekr, *et-Tahsîl mine'l-mahsûl*, Beyrut 1988, 2/291; Karâfî, Sihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdris, *Tenkîhu'l-fusûl fi ihtisâri'l-mahsûl fi'l-usûl*, Beyrut 1997, s.346; Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, s. 87.

¹⁸³ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, s.407; Zerkesî, *el-Bahru'l-muhît*, 4/536;

usulcülerin izahına göre, “Her müçtehit musîbtir” ifadesi ile müçtehitlerin Allah katındaki doğruyu isabet etmiş olmasalar dahi, sarf ettikleri gayretleri neticesinde sevap kazandıkları kastedilmiştir.¹⁸⁴ Nitekim devamında “Allah katında hak tektir” ifadesi ile doğrunun Allah katında tek olduğuna ve duruma göre müçtehidin yanılabilceğine işaret etmiştir.

Meselede müçtehit fakihlerin görüşleri de bu yönde olduğu söylenebilir. Kerhî'nin bazı ifadelerinden onun musavvibeden olduğu düşünülse de Zerkesî'nin ifadesinden, onun “teâruzu'l-edille'yi” kabul ettiği ve muhattie taraftarı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁵

Debûsî *Takvîmu'l-edille* isimli eserinde içtihat faaliyetlerinin şer'an sahih olması açısından ele almaktadır. Ona göre, müçtehit hata etmiş olsa dahi, ulaştığı hükme bağlı olarak yaptığı içtihat eylemi sanki doğruyu isabet etmiş gibi Allah katında şer'an sahihtir.¹⁸⁶

Pezdevî ve Serahsî gibi Hanefî usûlcüleri mezheplerinin muhattie görüşünde olduğunu belirtmektedirler. Pezdevî *el-Usûl* adlı eserinde müçtehitlerin hata edebileceklerini ve “Bütün müçtehitler musîbtir” görüşünün Mu'tezile'ye ait olduğunu ifade eder. Tartışmalı bir konu olduğunu belirten Pezdevî, mezheplerine göre hakkın tek olması, müçtehidin bazen isabet bazen yanılabilceği anlamına geldiğini söyler.¹⁸⁷ Serahsî de aynı şekilde “Bütün müçtehitler musîbtir” görüşünü Mu'tezile'ye nispet eder ve kendi mezhebine göre müçtehidin hem hata hem de doğru yapabileceğini belirtir. Bununla birlikte müçtehit hatasını bilmedikçe ve daha kuvvetli bir delil bulmadığında amel konusunda mazur olduğunu ifade eder.¹⁸⁸

Meselede müçtehit olan Hanefî fakihlerin bu ifadeleri, Ebû Hanîfe ve ashâbının büyük olasılıkla doğruya isabet ettikleri düşüncesine sahip ve bundan dolayı onlara hem fûrû hem usûlde tabi olduklarına işaret etmektedir. Hakkında görüşleri

¹⁸⁴ İbn Abdîşşekûr, *Müsellemu's-sübût*, 2/381; Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, s. 91.

¹⁸⁵ Zerkesî, *el-Bahru'l-muhît*, 4/532.

¹⁸⁶ Debûsî, *Takvîmu'l-edille*, s.407.

¹⁸⁷ Pezdevî, *el-Usûl*, s-30-32, 38.

¹⁸⁸ Serahsî, *el-Usûl*, 1/127, 2/14; Telkenaroğlu, *Fıkıh Usulünde Muhattie ve Musavvibe*, s. 97.

bulunmayan meselelerde onların yolunu takip ederek içtihatla bulunmuş olmaları da bunu açıkça göstermektedir.

Gelecek bölümde meselede müçtehit fakihlerin Ebû Hanîfe ve ashâbının yolunu takip ederek nasıl içtihatla buldukları açıklanacaktır.

2.3.4. Meselede Müçtehit Olanların Fikhî Faaliyetleri

Ebû Hanîfe ve talebelerinden sonra mezhep içerisinde yapılan tahrîc, tercih ve temyîz gibi fikhî faaliyetlerden bahsedilebilir. Meselede müçtehit olanlar bunların hepsine güç yetirebilmektedir. Fukahâ tabakasındaki bu sıralama aslında bir açıdan zorluk derecesine göre yapılmıştır. Söz gelimi tahrîc ashâbı olanlar da tercih ve temyîze muktedirlerdir. Böylece her tabaka, kendinden sonra gelen tabakadaki özellikleri kapsamaktadır.

Meselede müçtehit Hanefî fakihlerin fikhî faaliyetleri çok geniş ve ayrıntılıdır. Hususi olarak bu konu hakkında çalışmalar yapılmaktadır.¹⁸⁹ Temel mantığının kavranılması için özet bir şekilde bu konuya değinilmesi, çalışmamızın amacı açısından yeterli olacaktır.

Meselede müçtehitlerin fikhî faaliyetlerini tahrîc ve tercih olarak iki kavram altında toplayabiliriz. Yeni fikhî önermeler elde etme anlamındaki tahrîc; fer’î hükümlerden asıllar elde etme, asıllardan fer’î hükümler elde etme, fikhî kıyas ve lafzi delaletlerden istinbat gibi kısımlara ayırmak mümkündür.¹⁹⁰ Tahrîc ashâbı tabakasından geçen tahrîc kavramı arasındaki fark ise daha sonra ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Asıllardan yeni meseleler için mezhebe bağlı fer’î hükümler elde etme, fukahâ tasnifinde yer alan meselede müçtehitlerin içtihat faaliyetlerini açıklamak için güzel bir örnektir. Asılların fer’î hükümlerden elde edilmesi, içtihat faaliyetine zemin hazırladığı için detayına inilmeyecektir. Mezhep içi istidlale zemin hazırlayan

¹⁸⁹ Eyyüp Said Kaya’nın “*Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*” başlıklı doktora tezi en geniş çalışmalardan biridir.

¹⁹⁰ Kaya, Eyyüp Said, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlâl*, Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 223-247.

asıllardan yeni meselelere hükümler elde etme yöntemini sıkça kullanan Hanefî fakihlerden biri Kerhî'dir.

Örnek olarak Kerhî mezhep birikimini esas alarak menfaat ve mebî' kavramları arasında ilişki kurarak yeni bir hükme ulaşmaktadır:

1. İcâre akdindeki menfaat, satım akdindeki mebî'in hükümlerini almaktadır.
2. Mebî üzerinde bayiin hapis hakkı vardır.
3. O halde akid mevzuu menfaat üzerinde de kiraya verenin hapis hakkı vardır.¹⁹¹

Mezhep birikiminin istidlal kaynağı olarak kullanılması ve kavramlar arasında ilişkiler kurarak yeni hükümlere ulaşılmasını gösteren diğer bir örnek, adediyyat sınıfına giren mallar üzerindeki görme muhayyerliği ile ilgilidir. Kerhî “selem ruhsattır ve selemde adediyyat sınıfına giren mallarda tefâvut-tekârub ayırımına gidilir” kuralını görme muhayyerliği ile ilişkilendirir ve “görme muhayyerliği ruhsat olmadığından, mevzu olan adediyyat sınıfı mallarda mütefavit-mütekarib ayırımını yapılmaz” sonucundan hareketle “adediyyat sınıfından mütekarib mal müşteri tarafından satın alınıp, bir kısmını görse dahi, kalan kısımlar için görme muhayyerliği devam eder” neticesine varmaktadır.¹⁹² Kerhî aslında Hanefî mezhep birikimi içerisinde selem, görme muhayyerliği, tekarub, tevafut ve adediyyat gibi kavramlara imamların yüklediği anlamlardan hareketle, bir ilişki tertip ederek yeni bir fer'i hüküm elde etmiştir.¹⁹³

Bu ve buna benzer örnekler meselede müçtehit olan Hanefî fakihlerin mezhep içerisindeki içtihatlarında, mezhep birikiminden hareketle, doğrudan nassa gitmeden yeni hükümler çıkardıklarını göstermekte ve Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin yapısını desteklemektedir. Hakkında imamların görüşü bulunmayan meselelerde

¹⁹¹ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl*, s.235

¹⁹² Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl*, s.236.

¹⁹³ Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl*, s.237.

mezhep birikimini kullanarak, Kerhî ve Serahsî gibi meselede müçtehit fakihlerin sıkça farklı hükümlere vardıkları da görülmektedir.

Namazdaki setr-i avretin ölçüsü dörtte bir ile takdir edilmiştir. Başın dörtte biri mesh edildiğinde tamamı mesh edilmiş olduğu gibi, saç, baldır ve karın gibi uzuvların dörtte biri açılması ile namaz geçersiz olur. Fakat ön ve arka avret yerleri hakkında Kerhî ve Serahsî ihtilaf etmişlerdir. Kerhî ön ve arka avret yerlerini, mezhep içerisindeki hafif ve galiz necaset ayırımına kıyasla ağır avret yerleri kabul etmiş ve bunların çokluk ölçüsünü dirhem miktarı olarak belirlemiştir. Serahsî bu görüşü kuvvetli bulmamış ve diğer organlarda olduğu gibi çokluk ölçüsünü dörtte bir ile takdir etmiştir. Gerekçesi ise, İmam Muhammed'in *ez-Ziyâdât* adlı eserinde buna işaret etmesi ve makatın zaten dirhem miktarı kadar olmasıdır. Kerhî'nin yaklaşımına göre, dirhem miktarını aşmadığı sürece, bir kısmının açılması ile namaz bozulmamış olacaktır.¹⁹⁴

Mezhep imamlarının sarih ifadesi bulunmayan bu meselede, Kerhî ve Serahsî mezhep birikiminden hareketle içtihadta bulunmuş ve yeni fer'î hükümler ortaya koymuşlardır. Bu da mezhep birikiminin, farklı hükümlerin çıkarılması müsait olduğu göstermektedir. Hanefî kaynaklarında, meselede müçtehit fakihlerin farklı içtihatlarına dair çok sayıda örnekler bulunmaktadır.

2.3.5. Meselede Müçtehit Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi

Önceki tabakalarda olduğu gibi, meselede müçtehit tabakası, zikredilen fakihler ve bu sınıf için getirilen tanımlar üzerinden eleştirilmiştir. Bu bölümde eleştirilere, ismi geçen meselede müçtehitlerin fikhî faaliyetlerinin kapsamı ve gerekçeleri araştırılarak, cevaplar aranmıştır. Meselede müçtehit ayırımına temelde iki itiraz getirilmiştir:

- 1) İsmi geçen bazı fakihler, mutlak müçtehitlerin tabakasına dahil edilmelidirler.

¹⁹⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/197.

2) Meselede müçtehit fakihler arasında zikredilenlerin bir kısmı, Ebû Hanîfe'ye ve talebelerine hem usûl hem de fûrû konularında muhalefet etmişlerdir.

Özellikle mutlak müçtehitler ve muhalefet edenler arasında Hassâf, Tahâvî ve Kerhî zikredilmektedir. Mercânî, bu konuda meşhur örneklerden bazılarını dile getirmiştir. Bu iki eleştiriye yaptığımız incelemeler sonucu, farklı izahatlar getirilebilir.

Kemalpaşazâde tasnifini ele alırken, zikrettiği meselede müçtehitlerin ortak özellikleri olan, Ebû Hanîfe ve ashâbından zamansal olarak sonra gelmeleri ve belli bir fikhî silsile ile onlara bağlı olmaları gibi hususları dikkate almış olabilir. Bununla birlikte, Tahâvî ve Kerhî'nin mezhep dışı muhalif görüşleri müteahhirûn Hanefî alimleri arasında meşhurdur. Bu, Kemalpaşazâde ve onun tasnifine tabi olanların bilemeyecekleri bir husus değildir. Buna rağmen *“usûl ve fûrûda muhalefet etmezler”* ifadesini kullanmalarının iki gerekçesi olabilir:

Birincisi, mezhep imamların görüşlerine muhalif gibi gözüken yaklaşımların, hakikatte muhalif olmamalarıdır. İkincisi, mezhep imamlarına muhalif yaklaşımları vardır; ama onlar çok az sayıdadır. Fukahâ tasnifinde, istisnai durumlar değil, çoğunluk (ağleb) dikkate alınmıştır. Fukahâ tasnifleri bu iki yaklaşımlardan biri ile ancak makul ve tutarlı olabilir düşüncesindeyiz. İspat edilmesi açısından ikinci yaklaşımı benimsemek, daha kolaydır. Birinci yaklaşıma göre, her mesele ayrı olarak incelenip, mezhep imamların görüşleri ile çelişmediği ispat edilmesi gerekmektedir. İhtilafların gerekçeleri ve hangi delillerden hareketle gerçekleştikleri çoğunlukla bilinmediğinden, ispatı da zordur. Meselede müçtehit fakihlerin fûrûda muhalefet ettikleri doğru olsa dahi, Ebû Hanîfe ve ashâbına çok az sayıda meselede muhalefet ettikleri anlaşılmaktadır. Belirttiğimiz üzere yapılan bir çalışmaya göre, İmam Tahâvî ibadet konularında sadece 26 meselede üç imama muhalefet ettiği tespit edilmiştir.

Müçtehit fakihlerin mezhep içi içtihat faaliyetleri ve imamların görüşlerine karşı takındıkları tutum, Kemalpaşazâde'nin tasnifini destekleyen diğer hususlardır. Başta Kerhî'nin *“ashâbımızın görüşlerine aykırı olan her âyet ya neshe ya da tercihe hamledilir; en uygun olanı ise, aralarını uzlaştırmak cihetiyle müevvel kabul*

edilmesidir” ifadesi, esasen furûda imamlara genel anlamda muhalefet etmediklerini gerekçelendiren, en açık ifadelerdendir. Böylece Kerhî, mezhep imamlarının bütün haberler için gerekli hükmü, kendi içerisinde tutarlı bir şekilde verdiklerini belirterek, usûlî boyuttaki ittifaka da işaret etmiştir. Saymerî de *Kitâbü Mesâ’ili’l-ḥilâf fi uşûli’l-fikh* adlı eserinde, müçtehidin içtihatla ulaştığı hükümlerin ‘Allah’ın dini’ olarak nitelendirilmesinin mümkün olacağını söyleyerek, Hanefî fakihlerin imamların içtihatlarına karşı tutumlarını da bir açıdan göstermiştir.

Nitekim meselede müçtehit olan Hanefî fakihlerin, Ebû Hanîfe ve ashâbının büyük olasılıkla doğruya isabet ettikleri düşüncesi, onlara hem furû konularında hem usulde tabi olduklarını desteklemektedir. Hakkında görüşleri bulunmayan meselelerde, onların yolunu takip ederek içtihatla bulunmuş olmaları da Kemalpaşazâde’nin yaklaşımını doğrulamaktadır.

2.4. Ashâbü’t-Tahrîc Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefî Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi

Kemalpaşazâde tahrîc ashâbı olan mukallitler arasında Râzî’yi ve arkadaşlarını zikretmiştir. Ona göre tahrîc ashâbı mukallitlerin içtihat etmeleri asıl olarak mümkün değildir; fakat onlar usulü ihata ettiklerinden ve kaideleri kavradıklarından dolayı iki veçhi olan mücmel sözleri tafsil etmeye, bunlarla usulde re’y ve nazarlarıyla mezhep sahiplerinden veya müçtehit arkadaşlarından nakledilen iki ihtimalli bir meselede hüküm vermeye güç yetirirler ve furû konularında benzerlerine kıyas yapabilirler.

Dördüncü tabaka, Cessâs’ın mukallit değil, müçtehit olduğu, mezhep imamlarının da tahrîcte buldukları ve dördüncü tabaka ile üçüncü tabakasının arasını ayırt etmenin mümkün olmadığı yönünde eleştirilmiştir.

2.4.1. Ashâbü’t-Tahrîc Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler

2.4.1.1. Mercânî

Mercânî’ye göre, İbn Kemâl’in Cessâs’ı içtihat edemeyen tahrîc ashâbı olarak nitelendirmesi, ona karşı yapılmış büyük bir zulümdür ve konumunu düşürmektir. Aynı zamanda fıkıh ve usuldeki otoritesini görmezden gelmektir; çünkü ona göre

Cessâs'ın eserlerini ve kendisinden nakledilen görüşlerini takip edenler, Şemsüleimme ve müçtehit olarak adlandırılan diğerlerinin, onun ancak fıkhıdaki evlatları olabileceğini bilmektedir. Mercânî'ye göre, Cessâs'ın tercih ve istidlalleri bunun açık göstergesidir. Nitekim Cessâs ilmin ve aklın merkezlerinden olan Bağdat'ta yetişmiş, önde gelen alimlerden dersler almıştır.

Ashâbü't-Tahrîc tabakasını eserinde geniş bir şekilde ele alan Mercânî, farklı nakiller ve misaller getirerek kendi görüşünü delillendirmektedir. Getirdiği bazı nakiller ve misaller şöyledir:

Şemsüleimme el-Halvânî de Cessâs hakkında övücü ifadeler kullanır: "*O ilimde maruf, büyük birisidir. Bizler onu taklit eder, görüşünü alırız.*" Mercânî, bu durumda "*Bir müçtehidin mukallidi taklit etmesi nasıl sahih olur?*" sorusunu sorar. *Keşfü'l-esrâr* adlı eserde de Cessâs'ın Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'den (ö. 333/944) daha fakih olduğuna delalet eden ifadelerin olduğunu da belirtmektedir.

Kâdîhan, mahkemede erkekler arasına karışmayan (bulunmak istemeyen) bekar veya dul bir kadın vekil tayin edebileceğini belirtmektedir. Mercânî'ye göre, meşayihin çoğu, Cessâs'ın bu görüşünü almıştır. Aynı şekilde el-Hidaye'de de bu görüş Cessâs'a nispet edilmekte ve duruma göre bunun gerekli olduğu ifade edilmektedir. Müteahhirûnun bu görüşü güzel bulduğunu söyleyen Mercânî, İbnü'l-Hümâm'ın bu konu ile ilgili olarak Ebû Hanîfe'den gelen ifadelere göre, bekar-dul ve erkekler arasına karışan ile karışmayan arasında ayırım yapılmadan hepsini kapsadığını belirttiğini ve Cessâs'ın bunu tahsis ettiğini dile getirmektedir.

Mercânî, Serahsî'nin kitaplarında Cessâs'tan çok sayıda nakillerde bulunduğunu ve görüşlerini takip ettiğini ifade eder. Bununla birlikte, Halvânî ve onun ardından meselede müçtehit olarak zikredenlerin ilmi silsilelerin Cessâs'a dayandığını, Serahsî'nin de Halvânî'nin talebesi, Kâdîhan da onun talebelerin talebesi olduğunu belirtmektedir.

Mercânî, İbn Kemâl'in kitaplarda geçen "*كذا في تخريج الرازي*" ifadesiyle Cessâs'ın vazifesi sadece tahrîc olduğunu zannetmiş olabileceğini düşünmektedir. Ona göre tasnifte müçtehit sayılan isimler de tahrîcte bulunmuşlardır. Mesela, Ebû Hanîfe

ve talebeleri İbn Abbâs'ın bayram namazlarında tekbir sayısının on üç olduğunu dair rivayetini, namazın asli tekbirlerine izafe ederek tahrîcte bulunmuşlardır. Şaffî ve ona tabi olanlar bu sayıyı zevaid tekbirler manasına hamletmişlerdir. Başka bir örnek olarak, Ebû Yûsuf "hünsâ-ı müşkilin" miras paylaşımı hakkında Şa'bi'nin (ö. 104/722) görüşündeki kuraldan hareketle, hünsây-ı müşkile yedi paydan üç pay verilir diyerek, tahrîcte bulunmuştur. İmam Muhammed aynı kuraldan hareketle hünsay-ı müşkile on iki paydan beş pay verileceğini ifade etmektedir.

Aynı şekilde meselede müçtehit olan Kerhî'nin de tahrîclerinin var olduğunu belirten Mercânî, onun Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'in kavillerinden hareketle rükû ve secdede ta'dîl-i erkânın vacip olduğuna söyleyerek tahrîcte bulunduğu ifade eder. Müçtehit alimlere ait buna benzer çok sayıda tahrîc vardır. Ona göre, bu onların içtihatlarına zarar vermediği gibi, konularını da düşürmemiştir ve bu durum, Cessâs için de geçerli olmalıdır.

Mercânî bu şekilde İbn-i Kemal'in tahrîc ashâbı ayrımını dair eleştirisini ifade etmekte ve devamında tercih ashâbı tasnifine yönelik görüşlerini dile getirmektedir. Diğer eleştirilerine çalışmamızın tercih ashâbı kısmında yer verilecektir.¹⁹⁵

2.4.1.2. Leknevî

Leknevî de Cessâs'ın tahrîc ashâbı arasında zikredilmesini eleştirmiştir. Ona göre Cessâs, mezhepte müçtehitler arasında sayılan Halvânî, Serahsî, Pezdevî ve Kâdîhan'dan zamansal olarak önce geldiği gibi, ilmen de daha üstündür.¹⁹⁶

2.4.1.3. Ebû Zehra

Ebû Zehra'ya göre, tahrîc ashâbın tabakası, bir önceki meselede müçtehit tabakasına çok benzemekte olup aralarındaki fark belirsizdir. Ona göre, görüşler arasında tercihte bulunmak, hakkında imamlardan nakledilen bir görüş bulunmayan bir mesele için hüküm vermekten kolay değildir.

¹⁹⁵ Mercânî, *Nazûratü'l-Hak*, s.204-210.

¹⁹⁶ Leknevî, *'Umdetü'r-ri'âye fi halli Şerhi'l-Vikâye*, 1/36.

Diğer yandan tahrîc ashâbı arasında sayılan Cessâs'ın, üçüncü tabakada yer alan Kerhî, Kadîhân ve emsallerinden konum olarak daha aşağıda olmadığını belirten Ebû Zehrâ, Cessâs'ın *Ahkâm-ı Kur'an* adlı tefsirinin bunun kanıtı olduğu ifade der.¹⁹⁷

2.4.2. Cessâs'ın Hanefî Mezhebi İçerisindeki Konumu

Kemalpaşazâde ve ona tabi olanlar ashâbü't-tahrîc tabakasında isim olarak sadece Cessâs'ı zikretmiş ve içtihadı muktedir olmayan mukallitlerden saymışlardır: *“Râzî ve arkadaşları bunlardandır. Onların içtihat etmeleri asıl olarak mümkün değildir.”* Bu ifadedeki “arkadaşları” ile kimlerin kastedildiği bilinmemektedir. Bundan dolayı tartışmalar Cessâs'ın etrafında gerçekleşmiştir. Onun içtihat edemeyen mukallitler arasında zikredilmesi eleştirilerin merkezini oluşturmaktadır.

Cessâs'ın Hanefî mezhebindeki yüksek konumu Kemalpaşazâde ve ona tabi olanlar için malumdur. Özellikle fıkıh usûlü alanında yazmış olduğu eser, Hanefî mezhebi açısından günümüze ulaşan en eski örneklerindedir. Diğer yandan *Ahkâmü'l-Kur'an*, *Muhtasarü İhtilâfi'l-fukahâ*, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvi* ve *Şerhu Câmi'il-kebîr* adlı eserlerinde Hanefî mezhebinin imamlarının görüşlerine sadece aktarmamış, ihtilâfların sebeplerini, illetlerini ve dayandıkları asılları ortaya koymuştur. Hanefî mezhebinin ilk çalışmaları olmaları hasebiyle, daha sonra bu alanlarda yazılmış eserlere kaynaklık teşkil etmişlerdir. Bundan dolayı meselede müçtehit fakihler arasında zikredilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Meselede müçtehit olan Halvânî'nin *“O ilimde maruf, büyük birisidir; bizler onu taklit eder, görüşünü alırız”* ifadesi de ilk bakışta bu düşünceyi desteklemektedir. Bu yaklaşıma göre Cessâs sadece Halvânî ile değil, talebeleri Pezdevî ve Serahsî ile de içtihat derecesi bakımından en azından aynı seviyede olması gerekir. Serahsî'nin geniş kapsamlı *el-Mebsut* adlı eserinin özelinden bu yaklaşımı incelediğimizde, Halvânî'nin *“bizler onu taklit eder, görüşünü alırız”* sözü ile Cessâs'ın bütün içtihatlarına tabi olup, taklit ettikleri anlamında olmadığı anlaşılmaktadır.

¹⁹⁷ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s.405

Nitekim Serahsî, *el-Mebsût* adlı eserinde, yirmi civarı yerde Cessâs'ın görüşlerine yer vermekte ve bunların bir kısmı tefsir mahiyetinde olup bir kısmı da Cessâs'ın tahrîc ve tercihleridir. Serahsî bazen Cessâs'ın tercihlerine yer verdikten sonra, ona itiraz ederek, kendine göre doğru cevabı da belirtmiştir. Mesela, mesbûkun imamla birlikte yaptığı son oturuşta teşehhütü okuduktan sonra, imam selam verene kadar duaları da okuyup okumaması gerektiği ihtilafıdır. Cessâs'ın tercihinine göre, duaları namaz sonuna ertelendiğinden, mesbuk teşehhütü okuduktan sonra susmalıdır. Serahsî, Cessâs'ın tercihinin dile getirdikten sonra, farzları erteleme durumu söz konusu olmadığından, mesbukun duaları okumasının en doğrusu olduğunu belirterek, Cessâs'a itiraz etmektedir.¹⁹⁸

Bu örnek, Halvânî'nin sözünün mutlak manada Cessâs'ın bütün içtihatlarını kapsamadığını, tahrîcileri ve usûlî tespitleri gibi, genel anlamda fikhî birikiminden yararlandıklarına işaret etmektedir.

2.4.3. Ashâbü't-Tahrîc Olanların Fikhî Faaliyeti

Mukallitler arasında zikredilen tahrîc ashâbının fikhî faaliyeti, tahrîc olarak isimlendirilmiştir. Mezhep içi içtihat faaliyeti ile arasındaki fark çok iyi anlaşılmadığından, eleştirenler olduğu gibi, farklı izahlar getirenler de olmuştur. Kemalpaşazâde tahrîc ashâbının içtihatla bulunmadıklarını ifade ettikten sonra onların fikhî faaliyetini, birinci bölümde belirttiğimiz üzere şöyle tanımlamıştır:

“Fakat onlar usulü ihata ettiklerinden ve kaideleri kavradıklarından dolayı iki veçhi olan mücmel sözleri tafsil etmeye, bunlarla usûlde re'y ve nazarlarıyla mezhep sahiplerinden veya müçtehit arkadaşlarından nakledilen iki ihtimalli bir meselede hüküm vermeye güç yetirirler. Fürû konularında benzerleri ve denklerine kıyas yapabilirler. Bazı konularda “Râzî'nin tahrîcinde olduğu gibi” ifadeler bu kabildendir.”

Fukahâ tasnifinde yer alan tanıma göre tahrîc ashâbının fikhî faaliyetini üç başlık altında toplayabiliriz:

¹⁹⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/35.

- 1) İki veçhi olan mücmel sözleri tafsil ederler.
- 2) Mezhep sahiplerinden veya müçtehitlerden nakledilen iki ihtimalli bir meselede hüküm veririler.
- 3) Fürû konularında benzerlerine kıyaslarlar.

Bu üç başlıktan, fukahâ tabakasında ashâbü't-tahrîc için tanımlanan fikhî faaliyetin, geniş anlamdaki tahrîc olmadığı anlaşılmaktadır. Burada fikhî bilgi mezhep birikimi kaynak sayarak elde edilmektedir. Nitekim tahrîc ashâbı mezhep sahiplerinden ve müçtehitlerden nakledilen görüşlerden hareketle hüküm vermektedir. Müçtehitlerin naslar karşısındaki fikhî faaliyetinin benzediğinden ve aynı şekilde tahrîc olarak isimlendirildiğinden, bu ince ayrıntının fukahâ tasnifini eleştirenler tarafından anlaşılmadığı söylenebilir. Nitekim Mercânî *“Ebû Hanîfe ve talebeleri İbn Abbâs'ın bayram namazlarında tekbir sayısının on üç olduğunu dair rivayetini, namazın asli tekbirlerine izafe ederek tahrîcde bulunmuşlardır”* ifadesi ile belirttiği tahrîc, Kemalpaşazâde ve ona tabi olanların kastettiği tahrîciden farklıdır.

Muhammed Seyyid Bey de usûl eserinde fukahâ tabakasındaki tahrîc ile içtihat arasındaki farka ve bunu doğuran sebeplere değinmiştir. Ona göre içtihat ile tahrîc ıstılahta, hüküm tahrîci (hüküm çıkarma) manasında birleşseler de bu hükümlerin naslardan veya fakihlerin görüşlerinden elde edilmesi noktasında birbirinde ayrışır. Nitekim içtihadın hakiki manası, şer'î delillerden hüküm elde edilmesidir. Tahrîc ise lügatte mutlak olarak çıkarma, ıstılahta mezhep sahiplerinin görüşlerinden ve kaidelerinden hüküm çıkarma manasındadır. Müçtehit nasların bina edildiği şer'î sebep ve illetlere vakıf olduğundan, hükümleri doğrudan naslardan elde eder. Muharric, müçtehitlerin bazı meselelerde açık bir şekilde belirtmedikleri hükümleri, mensup olduğu mezhebin kaidelerinden ve fikhî görüşlerinden istihrac eder.¹⁹⁹

Tahrîcin kaidelerine de değinen Seyyid Bey, içtihatındaki kaide ve usûl ile aynı olduğunu, müçtehit şer'i naslardan hüküm elde ettiği gibi, muharric de mezhebin esaslarından aynı şekilde hüküm elde eder. Fakat muharric şer'i naslar yerine, mezhep

¹⁹⁹ Muhammed Seyyid Bey, *el-Medhal (Fıkıh Usulü -Giriş-)*, haz. Hasan Karayığit Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 247.

sahibinin esasları ve fikhî görüşlerinden meydana gelen, mezhebin naslarını ikame eder. Böylece muharric, bir meselenin hükmünü önce mezhep sahibinin görüşlerinde arar, bulamadığı takdirde mezhep kaidelerini dikkate alarak mezhep sahibinin görüşlerinin delaletinden hareketle hükmü istihraç etmeye çalışır. Hükmü bu yolla da çıkaramadığında, kıyas yolu ile hükmü kıyas edilende izhar ve beyan eder.²⁰⁰

Tahrîc ile içtihadın birbirine çok benzediğini ve bir nevi içtihat olduğunu belirten Seyyid Bey, Kemalpaşazâde'nin ayrımının tahkike dayalı olmaktan ziyade indî bir durum olduğunu ifade eder. Bununla birlikte Seyyid Bey, tahrîcin, “sadece naslardan hüküm çıkarma” ve “şeriatta içtihat” anlamında, hususi manasının ve müçtehitlerin görüşlerinden ve nastan “mutlak anlamda hüküm elde etmek” anlamında, umumi manasının olduğunu ifade etmektedir. Bundan dolayı, aslî manası açısından muharrice müçtehit denmesinin doğru olmadığı gibi, tahrîce içtihat denmesi de doğru değildir. Fukahâ tasnifinden kastedilen, mezhep içi içtihadı da kapsayan umumî manasıdır ve muharric bu anlamda, mezhep sahibini taklit eden bir mukallittir.²⁰¹

Yunus Apaydın da Mercânî'nin kastedilen tahrîci tam olarak anlamadığını belirtmektedir. Ona göre, Mercânî tahrîci ilk üç tabakadaki istinbat olarak yorumladığı için, tahrîc sahibinin de meselede müçtehit ile aynı tabakada olması gerektiğini düşünmüş ve tasnifi bu açıdan eleştirmiştir. Apaydın, tahrîcin esasen müçtehit olmayan fakihler için kullanılan bir terim olduğunu belirterek, içtihat ile arasında farka da değinmiştir. Ona göre kastedilen tahrîc, fakihin mezhebin genel çizgisine göre imamlardan nakledilen ve farklı şekillerde yorumlanması mümkün olan görüşleri/sözleri mantikî sonuçlara götürmek suretiyle görüş bildirmesidir.²⁰²

Osman Bayder'e göre İbn Kemâl tahrîci, müphem veya mücmel bir sözün hangi anlama geldiğinin, mezhep imamın benzer meselelerdeki görüşlerine mukayesesıyla ortaya koyulması ve içtihat faaliyetinden daha alt düzeyde bir mesaiyi

²⁰⁰ Muhammed Seyyid Bey, *el-Medhal (Fıkıh Usulü -Giriş-)*, S. 248

²⁰¹ Muhammed Seyyid Bey, *el-Medhal (Fıkıh Usulü -Giriş-)*, s. 250.

²⁰² Apaydın, H. Yunus, “Kemalpaşazâde'nin “Tabakâtul'l-Fukahâ”sı Neyi Anlatıyor?”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası, Alimler, Müesseseler ve Fikri Eseler XVI. Yüzyıl*, ed. Ekreml Demirli ve dğr. İstanbul 2017, s.103-104.

gerektiren bir yöntem olarak değerlendirmektedir. Mesela Ebû Hanîfe'den nakledilen görüşe göre at eti yemek mekruhtur; fakat tahrimen mi yoksa tenzihen mi olduğu açıkça söylenmemiştir. Osman Bayder'e göre meşâyihın Ebû Hanîfe'nin kavaid ve usûlünden hareketle bunun tahrimen mi yoksa tenzihen mi olduğunu belirlemesi, büyük ihtimalle İbn Kemâl'in kastettiği tahrîc işlemidir.²⁰³

Kefevî “*el-Hidâye’de bazı konularda geçen “Râzî’nin tahrîcinde olduğu gibi” ifadesi bu kabildendir*” ifadesiyle, kastedilen tahrîc işleminin ne olduğuna işaret etmiştir. Bundan dolayı Kemalpaşazâde'nin kastettiği tahrîci daha iyi tespit edebilmek için, kendisinin “*Râzî’nin tahrîcinde olduğu gibi*” ifadesi ile atıfta bulunduğu, *el-Hidâye’de* geçen tahrîc örnekleri daha yakından incelenecektir.

2.4.4. el-Hidâye’de Geçen Tahrîciler

Mergînânî'nin *el-Hidâye* adlı eserinde geçen tahrîc örneklerin incelemeden önce, tahrîcin farklı türlerinden bahsedilmesi, konunun bütüncül olarak anlaşılması için daha faydalı olacaktır. Kategorik olarak tahrîc faaliyeti üçe ayrılmaktadır:²⁰⁴

1. Tahrîcü'l-usûl mine'l-furû'
2. Tahrîcü'l-furû' ale'l-usûl
3. Tahrîcü'l-furû' ale'l-furû'

Tahrîcü'l-usûl mine'l-furû', usûl kurallarının, mezhep müçtehitlerin görüşlerinden hareketle tespit edilmesidir.²⁰⁵

Tahrîcü'l-furû' ale'l-usûl, hükümlere, usûl kaideleri, külli kaideler ve dâbitlerden yola çıkarak ulaşmaktır.²⁰⁶

²⁰³ Bayder, *Mezhebin Kurucu İmamına Muhalefetin İmkân ve Sınırı*, s. 74.

²⁰⁴ Bâhüseyin, *et-Tahrîc*, s. 13; Kahtânî, *el-Menhec*, s. 479; Aslan, “Günümüz Fıkıh Problemlerinin Çözümünde Tahrîc Yöntemi ve İşlevselliği”, s. 111, 112; Şahin, Şamil, *Menhecü tahrîci'l-furû' ale'l-usûl*, s. 188; Ateş, Sırrı Fuat, *Bir Hanfî Fakihî Olarak Abdülhay Leknevî ve Mezhep İçi İhtilafları*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2022, s. 62-72.

²⁰⁵ Bâhüseyin, *et-Tahrîc*, s. 19; Kahtânî, *el-Menhec*, s. 474; Aslan, “Günümüz Fıkıh Problemlerinin Çözümünde Tahrîc Yöntemi ve İşlevselliği”, s. 111.

²⁰⁶ Bâhüseyin, *et-Tahrîc*, s. 51; Kahtânî, *el-Menhec*, s. 470, 486.

Tahrîcû'l-furû' ale'l-furû', mezhep imamlarının ortaya koydukları fûrû hükümlerinden hareketle, yine fûrû hükümler elde etmektir.²⁰⁷

Mergînânî'nin *el-Hidâye* adlı eserinde, iki yerde aynı konu hakkında "Râzî'nin tahrîcinde" ifadesi geçmektedir. Mesele ise, karı koca boşanıp mehrin miktarı hakkında çıkan anlaşmazlıkta, kimin sözüne itibar edileceğidir. Koca, mehrin bin dirhem olduğunu ve kadın da iki bin dirhem olduğunu iddia etse, üç farklı durum ortaya çıkabilir:

1. Mehr-i mislin bin veya daha az dirhem olması durumu.
2. Mehr-i mislinin iki bin veya daha fazla olması durumu.
3. Mehr-i mislin bin beş yüz dirhem olması durumu.

Birinci durumda kocanın, ikinci durumda kadının sözü muteberdir. Her ikisi ayrı ayrı delil getirecek olursa, birinci durumda ziyadeyi ispat ettiğinden, kadının delili muteberdir. İkinci durumda ise, daha az olduğunu ispat ettiği için kocanın delili muteberdir. Üçüncü durumda ise, her iki tarafa yemin ettirilir ve mehr-i misil vacip olur. Bu anlattıklarımız, Cessâs'ın tahrîcine göredir. Kerhî'nin tahrîcine göre ise, her üç durumda iki tarafa yemin ettirilir ve ardından mehr-i misil ile hükmedilir.²⁰⁸

Bu örnekten anlaşılacağı üzere, tahrîc faaliyeti esasen Ebû Hanîfe ve İmam Muhammed'in farklı şekillerde yorumlanması mümkün olan görüşlerini, mantıkî sonuçlara götürüp açıklamalarıdır. Anlaşılan, Kemalpaşazâde'nin tahrîce yüklediği anlam da bu yöndedir. Bu yaklaşım da tahrîcin, meselede müçtehit fakihlerin içtihat faaliyetlerinden ayrıştığını göstermektedir.

²⁰⁷ Bâhüseyin, *et-Tahrîc*, s. 189; Yaman, *Tahrîcû'l-furû' Kavramı Üzerine*, s. 59; Aslan, Mehmet Selim, "Günümüz Fıkıh Problemlerinin Çözümünde Tahrîc Yöntemi ve İşlevselliği", *İslâmî Araştırmalar*, cilt: 25, sayı: 2, 2014, s. 112.

²⁰⁸ Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/207, 3/164.

2.4.5. Ashâbü't-Tahrîc Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi

Dördüncü tabakaya yönelik yapılan eleştirileri üç maddede özetleyebiliriz:

- a) Cessâs mukallit değil, müçtehitir ve tasnifte daha üst bir derecede yer alması gerekir.
- b) Cessâs gibi, mezhep imamı ve meselede müçtehit olan Kerhî de tahrîcte bulunmuşlardır; ama bu onların konumunu düşürmemiştir.
- c) Dördüncü tabaka ile üçüncü tabakanın arasını ayırt etmek mümkün değildir.

Cessâs'ın Hanefî mezhebi içerisindeki konumunu araştırdığımız bölümde farklı neticelerde ulaştık. Mercânî, Halvânî'nin Cessâs hakkında övücü ifadeler kullandığını, Halvânî ve diğer müçtehit olarak zikredilenlerinin, onun ancak fıkhîteki evlatları olabileceğini ifade ederek, onun da müçtehitler arasında zikredilmesi gerektiğini ifade eder. Serahsî'nin geniş kapsamlı *el-Mebсут* adlı eserinin özelinden bu yaklaşımı incelediğimizde, Halvânî'nin “bizler onu taklit eder, görüşünü alırız” sözünün Cessâs'ın bütün içtihatlarına tabi olup, taklit ettikleri anlamında değil, tahrîcileri ve usûlî tespitleri gibi, genel anlamda fikhî birikiminden yararlandıkları yönünde anlaşılmasının daha doğru olacağı neticesine vardık.

Fakihin mezhep içerisinde, özellikle kaza ve fetvâda, dikkate alınan fikhî mesaisine ve itibar edilen fikhî faaliyetine göre derecelendirildiğini düşünürsek, Cessâs'ın tahrîc ehlinin arasında zikredilmesinin isabetli olduğu söylenebilir. Çünkü Cessâs'ın içtihatlarına, geniş Hanefî kaynaklarında ve metinlerinde çok az yer verilmekte; buna karşılık tahrîclerine hep itibar edilmektedir.

Yapılan eleştirilerde, mezhep imamı ve Kerhî'nin tahrîclerine dair örnekler verilmekte ve bu misaller Mercânî'nin, Kemalpaşazâde'nin kastettiği tahrîci tam anlamadığına işaret etmektedir. Tahrîcin, “sadece naslardan hüküm çıkarma” ve “şeriatı içtihat” anlamında, hususi manası ve müçtehitlerin görüşlerinden ve nistan “mutlak anlamda hüküm elde etmek” anlamında, umumi manası vardır. Mercânî, Ebû

Hanîfe ve talebelerinin İbn Abbâs'ın bayram namazlarında tekbir sayısının on üç olduğunu dair rivayetini, namazın asli tekbirlerine izafe ederek tahrîcte bulduklarını ifade ederek, tahrîcin hususi manasına dair bir örnek zikretmiştir. Nitekim verdiği misalde mezhep imamları doğrudan nâstan hüküm çıkarmaktadırlar. Kemalpaşazâde'nin Hidâye'den verdiği tahrîc örneğinde muharric, imamların görüşlerini mantikî sonuçlara götürmek suretiyle tahrîcte bulunmaktadır.

Böylece üçüncü ve dördüncü tabakadaki fark da açığa çıkmıştır. Hem üçüncü tabakadaki fakihlerin tahrîcte bulunmuş olmaları da fukaha tasnifini nakzetmemektir; çünkü tasnifte yer alan fakihler altlarında yer alan tabakadaki fikhî faaliyetleri de icra edebilmektedir.

2.5. Ashâbü't-Tercîh Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefî Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi

Kemalpaşazâde tercih ashabı olan mukallitler arasında Kudûrî'yi ve *el-Hidâye* sahibini zikretmiştir. Ona göre bu mukallitlerin özelliği, kuvvetli rivayetleri diğerlerinden ayırt etmeleridir.

Ashâbü't-tercîh tabakası, Kudûri ve Mergînânî'nin meselede müçtehit tabakasında geçen bazı isimlerden ilmen önde oldukları ve bu tabakanın bir önceki tabaka ile farkın açık olmadığı yönünde eleştirilmiştir.

2.5.1. Ashâbü't-Tercîh Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler

2.5.1.1. Mercânî

Mercânî İbn Kemal'i, Kâdîhân'ı müçtehitler arasında zikredip, Kudûrî ve *el-Hidâye* sahibini tercih ashabı arasında saydığı için eleştirmektedir; çünkü ona göre Kudûrî zamansal olarak Serahsî'den önce gelmektedir ve ilmen daha üstün, otoriterdir Bundan dolayı Kudûri ve Mergînânî Kâdîhan'dan ilmen öndedirler ve tasnifte daha üstün bir konumda olmaları gerekir.²⁰⁹

²⁰⁹ Mercânî, *Nazûratü'l-Hak*, s. 211.

2.5.1.2. Leknevî

Leknevî'ye göre de Kudûrî, üçüncü merteye zikredilen Kâdîhan'dan üstündür. Mergînânî de Kâdîhan'dan daha üstün olmasa da daha aşağı değildir. Leknevî bundan dolayı bu iki fakihin Kâdîhan'dan daha alt bir tabakada zikredilmelerini isabetli bulmadığını ifade etmektedir.²¹⁰

2.5.1.3. Ebû Zehra

Birinci bölümde belirttiğimiz üzere, Ebû Zehra'ya göre, bu tabakanın bir önceki tabaka ile farkı açık değildir. Üçüncü, dördüncü ve beşinci tabakaları, tahrîc edenler ve tercih edenler diye ikiye ayırmak, ona göre daha isabetli olurdu.²¹¹

2.5.2. Hanefî Mezhebinde Fıkîhî Faaliyet Olarak Tercîh

Fukahâ tasnifinde tercih ashabının özelliğinden bahsedilirken, kuvvetli rivayetleri "*bu görüş evlâdır*", "*bu en sahih rivayettir*", "*bu daha açık rivayettir*", "*bu genel kurala (kıyas) en uygun olanıdır: bu insanlar için en uygun olanıdır*" gibi ifadelerle diğer rivayetlerden ayırt ettikleri belirtilmektedir. Özellikle Kudûrî ve *el-Hidâye* sahibi tercih ashabından sayılmıştır. Onlar kitaplarında da bu şekilde rivayetler arasında sahih olanları belirtmişlerdir. Konularına dair tartışma ayrı bir başlık altında incelenecektir. Önce buradaki tercih kavramı ile kastedilen mana ele alınacaktır.

Sözlükte, "bir şeyi diğerinden üstün tutmak"²¹² gibi anlamlara gelen tercih, usûl eserlerinde de benzer şekilde "üstünlüğünü ortaya çıkarmak"²¹³ manasında kullanılmıştır. Teftâzânî'ye göre tercih, lügatte "bir şeyi üstün tutmak", ıstılahta ise "çelişen iki şeyden birinin üstünlüğünü açıklamak" anlamındadır.²¹⁴ Fetvâ usulünde, "bir mesele hakkında mezhep içinde veya mezhepler arasında bulunan farklı görüşler

²¹⁰ Leknevî, *Umdetü'r-ri'âye fî halli Şerhi'l-Vikâye*, 1/37.

²¹¹ Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 410.

²¹² Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve's-sihâhu'l-'arabiyye*, 1/364; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 2/445; Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 6/383-386.

²¹³ Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl*, 4/77; Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, 2/249; Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, s. 23.

²¹⁴ Teftâzânî, *et-Telvîh 'ale't-Tavzîh*, 2/206; Ateş, Mustafa, *Son Dönem Osmanlı Fakihlerinden İbn Âbidîn'in Fıkıhçılığı (Reddü'l-Muhtâr Örneği)*, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2019, s. 265.

arasında daha uygun olanı seçme işlemidir”.²¹⁵ Farklı hükümler arasında mezhebe bağlı bir mukallidin mezhep içerisinde belirlenmiş kurallara göre tercihte bulunması, “rivayeten tercih” olarak da isimlendirilmektedir.²¹⁶

Seyyid Bey’e göre fukahâ tabakasında geçen tercih faaliyeti, tercih ve tercüme kabiliyetine sahip fakihlerin, mezhep içerisinde birbirine muhalif rivayet ve görüşler arasında delillere nazaran tercihte bulunmalıdır. Tercih ehli, tahrîc ehli gibi tahrîc kabiliyetine sahip olmadığından dolayı onların altındadırlar. Bu tabakada yer alanların özellikleri, mezhep imamından veya onun talebelerinden nakledilmiş farklı rivayetler veya tahrîc ehlinin aynı mesele hakkında birbirine zıt tahrîcler arasında, delilleri ve kaynakları tetkik edip, birini sahih kabul etmeleri; zamanın ihtiyaçlarını, halkın örf ve âdetlerini gözeterek birini diğerini tercih etme ehliyetine sahip olmalarıdır.²¹⁷

Bu yaklaşımdan anlaşılacağı üzere, tercih, sadece imamlardan rivayet edilen farklı rivayetler arasında değil, tahrîc ahabının tahrîcileri üzerinden de gerçekleşen bir fikhî ameliyedir. Tahrîc ise, imamların görüşlerinden hareketle yeni fikhî hükümlere varmak veya mantikî sonuca götürmektir. Bu durumda tercih ehlinin, tercihte bulunduğu fikhî mevzûu, tahrîcler olmaktadır. Dolayısıyla tahrîcler arasında tercihte bulunmaktadır. Mesela, Kudûrî ve Cessâs bir konu hakkında farklı tahrîclerde bulduklarında, tercih ehli fakih, doğrudan imamların görüşlerden değil, tahrîcler arasında tercihte bulunur.

Kudûrî ve Mergînânî’nin sadece bu özelliklere sahip fakihler olup olmadıkları gelecek başlıkta özellikle incelenecektir.

2.5.3. Kudûrî ve Mergînânî’nin Hanefî Mezhebi İçerisindeki Konumları

Kemalpaşazâde’nin beşinci tabakada yer verdiği Hanefî fakihlerinden Kudûrî ve Mergînânî, tasnifte daha üstün bir derecede yer alan Kadîhân gibi müçtehitlerle

²¹⁵ Şahin, *Fetvâ Âdâbı*, s. 77.

²¹⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 1/247; Keskiöglü, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1984, s. 145; Altuntaş, Havva, *Alâeddîn Es-Semerkandî ve Tuhfetü’l-Fukahâ Adlı Eserinde Mezhep İçi Tercihler*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008, s. 31.

²¹⁷ Muhammed Seyyid Bey, s.236.

kıyasen eleştirilmiştir. Kudûrî'nin dve Megînânî'nin Kadîhan'dan daha üstün bir konumda oldukları dile getirilmiştir. Bu iki fakihin mezhep içerisindeki konumu ve dereceleri, bu tabakanın temel tartışmasını teşkil etmektedir.

Alimlerin eserlerinde geçmiş Hanefî fakihler hakkında, sıklıkla müçtehit veya içtihat derecesine ulaşmış fakihler değerlendirmelerinde bulunduğu bir gerçektir. Mesela, Etkânî de el-Hidâye'nin dibacesinde Mergînânî hakkında övücü ifadeler kullanmaktadır ve onun meselede müçtehit fakihler arasında gördüğü düşünülse de bu durum açık değildir.²¹⁸ Bununla birlikte, eserinde ismini zikrettiği birçok fakih için “ıçtihat ile meşhur” olduklarını söylemektedir.²¹⁹

Kadızáde Ahmed (ö. 988/1580) gibi bazı *el-Hidâye* şarihleri, Mergînânî'nin müçtehit olmadığını açıkça belirtmişlerdir. Yazdığı şerhin bir konusunda, Mergînânî'nin zikrettiği tüm görüşlerin bir müçtehidin görüşünden alma olduğunu ve içtihat ehliyetine sahip olmadığını belirtmektedir.²²⁰ Mergînânî'nin çok sayıda içtihatları nakledilmediği gibi, ele aldığı kitaplarında da tercihleri ön plandadır.

Kudûrî için de benzer bir durum söz konusudur. Yazdığı eserler imamlar arasındaki ihtilafların delillerini konu edindiği gibi, daha sonraki dönemleri de etkileyen *el-Muhtasar* adlı eserinde, Ebû Hanîfe önce olmak üzere, mezhebin sahîh görüşlerini ele almıştır. Kudûrî, Kemalpaşazâde'nin zikrettiği meselede müçtehit fakihlerin bazılarında zamansal olarak önce gelmiş olsa da içtihatları açısından aynı etkiye sahip değildir.

Buna mukabil Hanefî fıkıh metinlerinde ve fetvâ kitaplarında Tahâvî, Kerhî, Serahsî, Kadîhân ve diğer meselede müçtehitlerin birçok içtihatları bulunmaktadır. Kudûrî ve Mergînânî'nin ise bilinen çok içtihatları ve tahrîcleri yoktur. Bu, onların buna muktedir olmadıklarını göstermez; ama fukahâ tasnifinde fakihlerin fikhî faaliyetleri dikkate alınmıştır.

²¹⁸ Bayder, Osman, *El-Hidâye Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi*, s.27-28, 30.

²¹⁹ Etkânî, *Refû'l-yedeyn fi's-salat*, vr. 157b.

²²⁰ Bayder, *El-Hidâye Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi*, s.31.

Kadîhân zamansal olarak daha sonra gelmiş olsa dahi, birçok müellif tarafından müçtehit olarak nitelendirilmiş ve kendisi *Fetavâ* adlı eserinde çok sayıda içtihatlarına yer vermiştir. Mesela, Taceddin ez-Zevzenî *Mellâku'l-ifâdât* adlı eserinde Kadîhan'ı “hâtemu'l-müctehidîn” ve Kefevi de “el-imam el-müçtehit” olarak nitelendirmektedir.²²¹

Mergînânî, Hanefî mezhebi içerisinde *el-Hidâye* adlı eseri ile meşhur olmuş ve bu eserinde bütün meselelerde en sahih olan görüşü ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çalışması ve tercihleri ile daha sonra gelen eserleri etkilemiş ve temel başvuru kaynağı olmuştur. Öyle ki Merginânî “sâhibu'l-Hidâye” olarak da kaydedilmiştir. Hidâye’de bazen “ben derim ki (kultu)” ifadesini kullandığında, Kudûrî’nin *el-Muhtasar*’da tashih ederek farklı rivayetlere, zikredilen görüşlerin hangi imama ait olduğuna, istihsâna dayanan görüşün kıyasa göre nasıl olması gerektiğine, zikredilen görüşün hangi meşâyıha ait olduğuna, hangisinin tercih edilmesi gerektiğine ve el-Muhtasar’ın nüsha farklılıklarına işaret etmektedir.²²²

Hidâye’de geçen bu ifadelerle, Mergînânî’nin ana gayesinin görüşler arasında sahih olanları ortaya çıkarmak ve yeni içtihatlarda bulunmamak olduğu anlaşılmaktadır. Osman Bayder, sonraki Hanefîler’in, Mergînânî’nin *Hidâye*’sini ve onun eserindeki tashih ameliyesini dikkate aldıklarını, içtihat yapma ehliyetine sahip olmuş olsa dahi, bu yönünü dikkate almadıklarını ve onun tashihe yönelik tespitlerine atıfta bulduklarını belirtmektedir. Ona göre, Mergînânî ve onun gibi olan fakihler içtihatlarla Ebû Hanîfe’ye muhalefette bulunabilmeye kadirdir; fakat önemli olan mezhep içerisinde takdir edilen fikhî ameliyedir. Nitekim, Şeyh Bedreddin (ö. 823/1420), İbnü'l-Hümâm (ö. 861/ 1457) ve İbn Ebi'l-İz (ö. 792/1390) göz önüne alındığında, fakihlerin sırf içtihatları ile mezhep imamlarına muhalefet ederek, daha üst konuma çıkmadıkları anlaşılmaktadır.²²³

²²¹ Bayder, *El-Hidâye Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi*, s.31.

²²² Bayder, *El-Hidâye Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi*, s.32-33.

²²³ Bayder, *El-Hidâye Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi*, s.33-34.

2.5.4. Ashâbü't-Tercîh Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi

Beşinci tabakaya yönelik eleştirileri iki başlık altında toplayabiliriz:

- a) Kudûrî ve Mergînânî, meselede müçtehit tabakasında geçen bazı isimlerden ilmen öndedirler ve bundan dolayı tasnifte daha üstün bir konumda olmaları gerekmektedir.
- b) Bir önceki tabaka ile fark açık değildir.

Kudûrî ve Mergînânî'nin meselede müçtehit fakihlerinden ayırt eden birtakım yönleri var olduğunu söyleyebiliriz. Kudûrî ve Mergînânî'nin eserleri ve ortaya koydukları fikhî ameliyeleri, meselede müçtehit fakihlerde olduğu gibi, içtihat ağırlıklı değildir. Fukahâ tabakasında, özellikle kaza ve fetvâda, fakihin hangi fikhî mesaisi dikkate alınmış ve hangi faaliyetine itibar edilmişse, o yönü ile derecelendirilmiştir. Onlar da eserlerinde sahih görüşleri ortaya koymayı hedeflemiş ve bu yönleriyle değerlendirilmişlerdir.

Tercih, tahrîcten de ayrılmaktadır. Kemalpaşazâde'nin tahrîc ile kastettiği, muharricin mezhebin genel çizgisine göre imamlardan nakledilen ve farklı şekillerde yorumlanması mümkün olan görüşleri/sözleri mantıkî sonuçlara götürmek suretiyle görüş bildirmesidir. Fukahâ tabakasına göre tercih ehlinin özelliği ise, mezhep imamlarından nakledilmiş farklı rivayetler veya tahrîc ehlinin tahrîcîler arasında, delilleri, kaynakları tetkik edip, birini sahih kabul etmeleri; zamanın ihtiyaçlarını, halkın örfünü gözeterik, birini diğerini tercih etme ehliyetine sahip olmalarıdır.

2.6. Ashâbü't-Temyîz Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefî Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi

Kemalpaşazâde'nin altıncı tabakada zikrettiği fakihler arasında Kenz sahibi, Muhtar sahibi, Vikaye sahibi ve Mecma' sahibi gibi muteber metin sahipleri bulunmaktadır. Onların özelliği, merdud görüşleri ve zayıf rivayetleri kitaplarında nakletmemeleri ve kuvvetli ve zayıf sözler ile zahiru'r-rivaye, zahiru'l-mezhep ve nadiru'r-rivaye arasını temyîz etmeye muktedir olmalarıdır.

Bu tabaka da farklı açılardan eleştirilmiştir.

2.6.1. Ashâbü't-Temyîz Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler

Fukahâ tasnifinin temyîz ehli tabakası farklı açılardan kısaca eleştirilmektedir. Bu tabakada ismi geçen *Kenzü'd-dekâ'ik* sahibi Ebü'l-Berekât en-Neseî, *el-Muhtâr li'l-fetvâ* sahibi el-Mevsilî *Vikâyetü'r-rivâye fî mesâ'ili'l-Hidâye* sahibi Burhânüşşerîa ve *Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn* sahibi İbnü's-Sââtî'nin sadece temyîz faaliyetinde bulunan fakihler olarak nitelendirmeleri tenkit edilmiştir. Onların içtihatlarında buldukları ve aslında mezhep içi müçtehitler sınıfına dahil edilmeleri gerektiği belirtilmektedir.²²⁴

Leknevî başkalarının Neseî'yi fukahâ tasnifinden farklı olarak, merdud rivayetlerde bulunmayan, zayıf ve kuvvetli rivayetler arasında temyîz eden mukallit olarak değerlendirmediklerini ve onu mezhepte müçtehitler olarak gördüklerini belirtir. Ona göre, Kemalpaşazâde'nin Neseî ile tasnifi bitirmiş olması, ondan sonra başka mezhepte müçtehit olan birisinin gelmemiş olmasından kaynaklanmıştır.²²⁵

Seyyid Bey de Neseî ile İbnü's-Sââtî'nin en azından tercih ehlinde sayılmaları gerektiğini ve Neseî'yi mezhepte müçtehit olarak değerlendirenlerin aslında tahrîc ehlini kastettiklerini belirtmektedir.²²⁶

Mercânî, beşinci ve altıncı tabakalarının birbirleri arasındaki farkın anlaşılmadığını, genel olarak Kemalpaşazâde'nin müçtehitleri derecelendirecek yeterliliğe sahip olmadığını ve fakihleri yanlış değerlendiğini yönünde eleştirmektedir.²²⁷

Bu yapılan tenkitler metin sahiplerin ortak özelliklerinden ve temyîz faaliyeti üzerinden değerlendirilecektir.

²²⁴ Salah Ebu'l Hac, "el-İntikâdât ala' Tabakâtü İbn Kemâl Paşa", s. 64.

²²⁵ Salah Ebu'l Hac, "el-İntikâdât ala' Tabakâtü İbn Kemâl Paşa", s. 64.

²²⁶ Muhammed Seyyid Bey, *el-Medhal (Fıkıh Usulü -Giriş-)*, s. 237-238.

²²⁷ Mercânî, Şehabettin, *Nazûratü'l-Hak*, s.198-200.

2.6.2. Ashâbü't-Temyîz Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi

Temyîz ehli tabakasında ismi geçen dört fakihin yazmış oldukları metinler, mütûn-i erbaa olarak da nitelendirilmektedir. Farklılıkları olmakla beraber, aralarında çok sayıda ortak noktaları da vardır. Bu metinler ders kitabı olarak okutulan, üzerlerine çok sayıda şerh yazılan ve temyîz edilerek Ebû Hanîfe'nin veya mezhebin müftâ bih görüşünü bir araya toplamaya çalışan eserlerdir.

Vikâyetü'r-rivâye fî mesâ'ili'l-Hidâye adlı eserde *el-Hidâye* esas alınarak, bazı ihtilaflarla beraber Hanefî mezhebinin muteber olan görüşlerinin bir araya getirilmesi hedeflenmiştir.²²⁸ Mevsilî de *el-Muhtâr li'l-fetvâ* adlı eserinin girişinde, Ebû Hanîfe'ye ait görüşleri bir araya getirmeyi arzuladığını belirtmektedir.²²⁹ Diğer metinler için de benzer özellikler söz konusudur.

Kemalpaşazâde'nin metin sahipleri için “*merdud görüşleri ve zayıf rivayetleri kitaplarında nakletmez*” yaklaşımının, mütûn-i erbaa'nın ortak özellikleri açısından genel manada isabetli olduğu söylenebilir. Mercânî'nin temyîz olarak nitelenen bu faaliyetinin beşinci tabakadaki tercih ameliyesinden ayırt edilemediği yönündeki eleştirisini, farklı açılardan cevaplandırmak mümkündür.

Temyîz ve tercih faaliyetleri arasında benzerlik olsa da Hanefî mezhebinin işleyişi açısından farklıdırlar. Hanefî mezhebi içerisinde imamlardan veya onun talebelerinden nakledilmiş farklı rivayetler veya tahrîc ehlinin aynı mesele hakkında birbirine zıt tahrîcler arasında râcih veya mercûh olanı, kuvvetli ya da zayıfı tespit eden, tercih ehlidir. Temyîz ehli, bu tercihlere dayanarak kuvvetli ve zayıf görüşleri ayırt etmektedir.²³⁰ Anlaşılan, temyîz ehli tercih ehlinin tashihlerini temyîz ederek, kitaplarına kaydetmektedir. İki terimin de bir açıdan tercih ameliyesi olduğundan, ayırt edilmesi zor olabilmektedir.

²²⁸ Çeker, Huzeyfe, *Mütûn-l Erbaa'da Muhammed B. El-Hasen Eş-Şeybânî'ye Nispet Edilen Görüşlerin Tahkiki (ibâdât Bölümü)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s. 34.

²²⁹ el-Mevsilî, el-İhtiyâr, 1/6.

²³⁰ Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, s. 463.

Kemalpaşazâde tasnifinde temyîz ile ne kastettiği, bir örnek üzerinden daha anlaşılır olacaktır. Örneğin, Mergînânî ve Kudûri bir mesele hakkında imamların görüşlerini arasından sahih olan görüşü tespit edip, rivayetler arasında farklı tespitlerde bulunup tercihte bulduklarında, temyîz ehli olan Mevsilî ve Neseî, tercih ehli tarafından sahih görülen görüşleri arasında doğru olduğunu düşündüklerini kaydetmektedirler. Sadece tashih edilmiş görüşleri aldıklarından dolayı, Kemalpaşazâde tasnifinde onları “*merdud görüşleri ve zayıf rivayetleri kitaplarında nakletmez*” diye nitelendirmektedir.

İbn Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) *et-Tashîh* adlı eserinde kullandığı yöntem de yaklaşımımızı desteklemektedir. Eserinde bir mesele için “tashih ettiler” ifadesini Kudûrî, İsbicabî ve Mergînânî gibi Hanefî fakihleri için kullanırken, “bu tashihe itimat ettiler” sözünü Mevsilî ve Neseî gibi fakihler için kullanarak, tercih ve temyîz arasındaki farka işaret etmektedir. Kitaplarında tercih ehlinin çoğu tarafından sahih kabul edilen hükümleri aldıklarından dolayı, Hanefî mezhebi içerisinde en muteber metinler olarak kabul edilmişlerdir.²³¹

Tercih ve temyîzin farkı açığa çıktıktan sonra, Kemalpaşazâde'nin yaklaşımı daha iyi anlaşılacaktır. Daha önce belirttiğimiz gibi, fukahâ tasnifinde fakihlerin mezhep içerisinde ön plana çıkmış ve takdir edilmiş fikhî faaliyetleri esas alınmıştır. Metin sahiplerin eserleri de temyîzleri ile genel kabul görmüşlerdir. Bundan dolayı birtakım içtihatlarda bulunmuş olsalar dahi, bu, onların tasnifte farklı bir tabakada yer almalarını gerektirmemektedir.

İlk altı tabakanın incelemeleri neticesinde, Kemalpaşazâde'nin tasnifinde zordan kolayca doğru, birbirleriyle ilişkili ve üzerine inşa edilen bir süreci ve bununla beraber kendi içerisinde sistematik bir yöntem benimsediği söylenebilir.

2.7. Mukallitler Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Hanefî Mezhebinin İşleyişi Açısından Değerlendirilmesi

2.7.1. Mukallitler Tabakasına Yöneltilen Eleştiriler

²³¹ Bayder, Osman, *El-Hidâye Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi*, s.36-37.

Birinci bölümde belirttiğimiz gibi, Kemalpaşazâde'nin tasnifini genel anlamda anlamsız olduğunu ifade edenler olmuştur. Bununla birlikte eleştirenlere göre içtihat, fikhın ruhu ve kıyamete kadar devam edecek bir süreç olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı, İslam'ın tatbik edilip, yaşanması için her zaman müçtehitlere ihtiyaç duyulacağı düşünülmüştür.

Mukallitler tabakasını eleştiriler üzerinden incelerken, Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifi de genel anlamda değerlendirilecektir.

2.7.2. Mukallitler Tabakasına Yöneltilen Eleştirilerin Değerlendirilmesi

2.7.2.1. Mukallitler ile Kastedilenler

Fukahâ tasnifinin yedince tabakasında yer alan mukallitler *“kuzeyle güneyi, sapla samanı ayırt edemezler”*, *“geceleyin odun toplayan gibi, bulduklarını toplarlar”* ve *“onlara ve onları taklit edenlere yazıklar olsun”* diye nitelendirilmektedirler.

Bu özelliklere bakıldığında, Kemalpaşazâde'nin yanlış fetvalarda bulunan ve Hanefî mezhebinin fikhını bilmeyenleri kastettiği akla gelebilmektedir. Nitekim Muhammed Takî Osmanî'ye göre, Kemalpaşazâde yedinci tabaka ile râcih görüşleri nakletmeye önem vermeyen *Hulâsatu'l-keydânî*, *el-Kunye* ve *Hızânetu'r-rivâyât* gibi eserleri ve *el-Kuhîstânî*'yi (ö. 962/1555) kastetmiş olabilir.²³²

Kefevî'nin en alt tabakaya dair yaptığı açıklama ise, kastedilenin farklı bir şey olabileceğini de göstermektedir. Birinci bölümde yer verdiğimiz ve Kemalpaşazâde'ye tabi olarak ele aldığı fukaha tasnifinde Kefevî, en alt tabakada yer alanlar için *“bu tabakanın altında olanlar, zamanlarındaki alimleri ve fakihleri taklit etmeleri gereken, eksik ilme sahip avâmdandır ve alimlerden işiterek zapt ettiklerini ve fakihlerin görüşlerinden ezberlediklerini ancak hikâye tarzında fetva olarak aktarabilirler”* ifadeleri kullanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, yedinci tabakada yer alan mukallit kişi, fukahâ tasnifinde yer alan fikhî ameliyeleri işletmeye muktedir olmayan; ancak fakihleri taklit ederek, ezberlediklerini ve duyduklarını aktarabilmektedir. Mesela, günümüzde fikh tahsili gören birisi, *el-İhtiyâr* eserinden geçen meseleleri ezberlese

²³² Osmânî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbühü*, s. 101.

ve öğrendiklerini olduğu gibi anlatsa, Kefevî'nin açıklamasına göre, mukallitler arasında olabilir. Ömer Nasuhi Bilmen de benzer açıklamalarda bulunarak, hicrî sekiz yüzden sonraki Hanefî fakihlerinin çoğunun bu tabakaya dahil olduklarını şöyle belirtir: “*Mukallidi mahz: Bu, ictihada, tahrîç ve tercihe salâhiyettar olmayıp yalnız bir mezhebe mensup hükümlerin, meselelerin ve rivayetlerin büyük bir kısmını hıfzetmiş, bunları eserlerine derç eylemiş olan herhangi bir zattır. Sekiz yüz tarihi hicrîsinden sonraki Hanefî fukahâsının ekserisi bu kısma dahildir. Alâüddini Haskefî, İbni Âbidîn gibi.*”²³³

Leknevî altıncı tabakaya yönelik yaptığı tenkitleri dile getirirken, Nesevî'den sonra mezhepte müçtehit birisinin gelmediği ve Kemalpaşazâde'nin bundan dolayı onunla tasnifi bitirdiği yönünde bir ifade kullanmıştır. Mukallitler tabakasına yapılan eleştirilere de bakıldığında, Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifi ile içtihat kapısının kapatıldığını ifade ettiği düşünülmektedir. Fukahâ tasnifine yönelik bu tartışma, daha yakından ele alınacaktır.

2.7.2.2. İctihat Kapısının Kapanmışlığı Meselesi

Birinci bölümde belirttiğimiz üzere İbn Âbidîn, kendisinin mukallitlerden olduğunu ifade etmiştir. *Reddû'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* gibi çok önemli bir eserin sahibi olması rağmen kendisini yedinci tabakadan görmesi, tevazudan kaynaklandığı düşünülebilir.

İncelemelerimiz neticesinde, İbn Âbidîn'nin fukahâ tasnifinin mantığına göre, kendisini doğru konumlandığını düşünüyoruz. Kanaatimizce fukahâ tasnifinin mantığına göre, Hanefî mezhebi içerisinde yeni meselelerinin içtihadı ve imamlardan gelen görüşlerinin tashihi gibi, gerekli fikhî ameliyeler, en layık ve muktedir fakihler tarafından icra edilmiştir. Bu, zamansal bir süreç olarak da görülebilir. İlmin kaynağından uzaklaştıkça, gerekli fikhî faaliyetler de kolaylaşmakta ve ihtiyaçlar da farklılaşmaktadır. Bunun yanında ilmî bir gerilemeden de bahsedilebilir. Mezhep imamlarının vefatından sonra, zorunlu olarak yeni meselelerin içtihadı, talebelerine zamansal olarak yakın ve bir silsile ile bağlı muktedir fakihler tarafından icra

²³³ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 1/314.

edilmiştir. Zaman içerisinde, imamların görüşleri ve fakihlerin tahrîcileri de tashih edildikten sonra, fukahâ tasnifine göre, tashih edilen görüşlerin temyîz edilmesi ile süreç tamamlanmıştır. Artık Hanefî mezhebine mensup kişiler, adeta bir yol haritası veya rehber gibi, tarih içerisinde müçtehit Hanefî fakihler tarafından ortaya koyulan fikhî birikimi esas almaları gerekmektedir.

İbn Âbidîn'in bazı ifadeleri de değerlendirmelerimizi desteklemektedir. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr* adlı eserinde Cuma namazındaki istihlâf meselesi ile ilgili olarak *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*“da geçen “ *fetvâ buna göredir*” ifadesi için İbn Âbidîn: “*Mecma'u'l-enhur sahibi, bu söz ile herhalde zamanında yaşayan ulemanın fetvâsını murat etmiştir; fakat onunun zamanında yaşayan alimler tashih ehlinden olmadıklarından dolayı, bu muteber bir tashih (sahihleme) değildir*” itirazında bulunmaktadır.²³⁴ *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur* adlı eser *Mülteka'l-ebhur*'un en muteber şerhlerinden ve *Mecelle*'nin hazırlanmasına kaynaklık etmiş önemli bir eserdir. Bu eser Osmanlı zamanında sıkça okutulmasına rağmen, İbn Âbidîn'e göre hem zamanında yaşayan alimler hem de eserin sahibi, tashih ehlinden dahi değildirlere.

Zamansal olarak temyîz ehlinden sonra gelen bir fakihın fikhî faaliyetleri, fukahâ tabakasına göre, Hanefî mezhebinin içerisinde meselede müçtehit, tahrîc ehli veya tashih ehlinin icra etmiş oldukları farklı fikhî faaliyetleri ile aynı itibarda ve ilmî ağırlıkta olamamaktadır. Mesela, tahrîc ehlinden olan Cessâs bir meseleyi tahrîc ettiğinde, daha sonra gelen herkes için bir referans kaynağı ve bir açıdan bağlayıcı bir hüküm ifade etmektedir. Zamansal olarak daha sonra gelen veya günümüzde yaşayan bir mukallit fakih, aynı mesele ile ilgili olarak kendi tahrîci ile Cessâs'ın tahrîcini yanlışılayamaz; çünkü buna muktedir olmadığı gibi, mezhep içerisinde aynı konuma da sahip değildir. Daha sonra gelenler de mukallidin tahrîcini öncelememelidirler.

Bu değerlendirmemiz, mezhep içi içtihatlar için de geçerlidir. Zafer Ahmed et-Tehânevî'nin (ö. 1974) *İ'lâ'ü's-sünen* adlı eserinde, müslümanın darülharpte kafir ile yaptığı riba alışverişinden faiz fazlalığını veren taraf olabilir mi diye çıkan ihtilafı

²³⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, 2/142.

fetvâların arasını, fukahâ tabakasına benzer bir yöntemle çözümlenmektedir. Eserinde belirttiğine göre, İbnü'l-Hümmam *el-Feth* adlı eserinde, fakihlerin mutlak ifadelerine karşılık, darülharpte ribanın caiz olması için, fazlalığın müslümanın lehine olması gerektiğini belirtmektedir. Tehânevî, bazı dostların İmam Muhammed'in sözlerinden hareketle İbnü'l-Hümmam'a cevap vermeye çalıştıklarını; ama onların Serahsî'nin *el-Mebsût* adlı eserine başvurmalarının yeterli ve daha doğru olmuş olacağını ifade etmektedir. Orada geçen ibareye göre, az veya çok olsun, kafir kişi gönüllü olarak verdiği için; Müslüman kişi darülharpte bir dirhem karşılığında iki dirhem ya da iki dirhem karşılığında bir dirhem alması aynı hükümdedir.²³⁵ Tehânevî'nin izlediği yöneme göre, İbnü'l-Hümmam gibi büyük bir Hanefî fakih, farklı bir fetvâda bulunmuş olsa dahi, meselede müçtehit olan Serahsî'nin içtihadına başvurulması gerekli ve yeterlidir. Bu misal, Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin mantığı ile açıkça örtüşmektedir.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, içtihatlarda bulunmak veya tashihlerde bulunmak, zorunlu olarak kişiyi mezhep içerisinde müçtehit veya tercih ehli mertebesine çıkartmamaktadır. Fukahâ tasnifi aynı zamanda, Hanefî mezhebi içerisinde muktedir alimler tarafından en iyi şekilde yapılmış ve tamamlanmış bütün fikhî faaliyetlerin yansıtılmasıdır. Bu açıdan sadece mutlak içtihat kapısının kapandığını söylemek eksik kalmaktadır. Nitekim Ömer Nasuhi Bilmen de hicrî sekiz yüzden sonraki Hanefî fakihlerinin çoğunun mukallitler tabakasına dahil olduklarını belirterek, Kemalpaşazâde'nin temyîz ehli olanlar arasında saydığı metin sahiplerden sonraki zamanı esas almıştır.²³⁶ Bu da fukahâ tasnifinde belirtilen temyîz ehli fakihlerden sonra genel anlamda mezhepte müçtehit fakihlerin gelmediği gibi, tahrîc, tercih ve temyîz ehli fakihlerinin de gelmediğine işaret etmekte ve yaklaşımımızı desteklemektedir.

Bununla birlikte, daha sonraki dönemlerde Hanefî fakihlerin içtihatlarda buldukları ve günümüzde karşılaşılan yeni meseleler için içtihatların zorunlu olduğu yönünde itirazlar öne sürülebilir. Bu da anlattıklarımızı ve verdiğimiz misalleri

²³⁵ et-Tehânevî, Zafer Ahmed, *İ'lâ'ü's-sünen*, nşr. Muhammed Takî el-Osmânî, Karaçi 1415, 14/365.

²³⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, 1/314.

nakzeden bir durum değildir. Nitekim, mezhep içi içtihatlar ve yeni fetvâlar ihtiyaçlara yönelik yapılamaya devam eder; fakat verdiğimiz misalde olduğu gibi, bu içtihatlar meselede müçtehit fakihlerinin içtihatları ile aynı ve öncelikli değildir. İbnü'l-Hümam büyük bir Hanefî fakihi olmasına rağmen, herkes tarafından kabul edileceği gibi, Serahsî ile aynı konuma sahip değildir. Fukahâ tasnifine göre, o aynı içtihat seviyesinde olmadığı için, Hanefî mezhebinin meselede müçtehit fakihlerine tabi olması ve mezhep imamlarının sözlerinden hareketle, meselede müçtehit fakihlerin mezhep içi içtihatlarından farklı bir içtihatla bulunmaması gerekirdi. Bu durumda, muhalif bir içtihatla bulunmak, o kişiyi daha üst bir mertebeye taşımadığı gibi, içtihadı da mezhep içerisinde aynı seviyede kabul edilmemektedir. Kemalpaşazâde'nin "muktedir değildir" gibi ifadeleri de bu yönde anlaşılabilir. Bundan dolayı, ismi geçen Hanefî fakihlerle birlikte fukahâ tasnifi, gelecek bütün Hanefî müftüleri için esas alınması gereken bir rehber hükmündedir.

Kemalpaşazâde de aynı şekilde "*Risâle fî duhûli veledi'l-bint fi'l-mevkûf ala evlâdi'l-evlâd*" adlı risalesinde meselede müçtehit olan Hassâf, Serahsî, *ez-Zahîre* sahibi, Kâdîhan, *Tetimmetü'l-fetâvâ* sahibi ve *el-Hulâsa* sahibinin ortak görüşünü esas alarak, "çocuklarıma ve çocuklarımla çocuklarıma vakfettim" ifadesiyle kurulan vakıflarda, kızdan torunlarının da yararlanabileceği yönündeki görüşü tercih etmiştir.²³⁷ Fukahâ tasnifinde olduğu gibi, tercihini bu fakihlerin diğer görüşü benimseyen fakihlerden mertebeye daha üstün olduğunu belirterek temellendirmiştir.

²³⁷ Bayder, "Kemalpaşazâde'nin Tabakâtu'l-Fukahâ'sına Yönelik Eleştiriler Üzerine Bir Değerlendirme", 2/69; İnanır, Ahmet, "İbn Kemal'in "Risâle Fî Duhûli Veledi'l-Bint Fi'l-Mevkûf Ala Evlâdi'l-Evlâd" Adlı Risalesi Bağlamında Osmanlı Zürrî (Evlâtlık-Evlâdiye) Vakıf Uygulamasında "Evlâd'ül-Evlâd" Meselesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, 2012, s. 44-62.

SONUÇ

Bu çalışmamızda, Hanefî mezhebinin işleyişi açısından Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin tutarlılığı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ulaştığımız sonuçları şu şekilde belirtebiliriz:

1. Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifi mezheplerin teşekkülünden sonra ortaya çıkan, bir açıdan fakihin mezhep içerisindeki konumunu tasnif eden ve tabakâtü'l-fukahâ olarak da adlandırılan bir çalışmadır. Hanefî mezhebinin önde gelen fakihlerinin hiyerarşisini yansıtmaya açısından fukahâ tasnifinin fetvada önemli olduğu kabul edilmiştir.

2. Hanefî fıkıh kaynaklarında genel anlamda tabakâtü'l-fukahâ başlığı altında, özellikle Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifine yer verilmiş ve çok sayıda alim tarafından benimsenmiştir. Yapılan diğer tasnifler, Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin merkezinde, onu eleştirerek ele alındığı söylenebilir. Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifi nasıl oluşturulduğu belirtilmese de onun fetvâda müftüler tarafından esas alınması gereken ve kendi fetvasını temellendirmeye yönelik bir tasnif olduğu bilinmektedir. Fakihlerin mezhep içerisinde itibara alınan fikhî faaliyetlerine göre şekillenmiş olması muhtemeldir. Bunun yanında, zamansal olarak tarihi süreç ile eserlerin ve görüşlerin daha sonra gelenlere olan etkisi de dikkate alınmış olabilir.

3. Kemalpaşazâde'nin ve ona tabi olanların tasniflerini eleştirenlerin başında Mercânî, Leknevî, Kevserî, Ebû Zehra ve Takî el-Osmânî gibi alimler gelmektedir. Yapılan eleştirilerinin değerlendirilmesi sonucunda, Hanefî mezhebinin işleyişi ve sistematigi açısından Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin tutarlı olduğu söylenebilir. Fukahâ tasnifinde geçen bazı ifadelerin istisnalar olsa da tasniflerin ekseriyete (ağlebe) göre oluşturulmuş olmaları muhtemeldir. Bununla birlikte her tabaka için yapılan eleştirilerin, farklı açılardan cevaplandırılmaları da mümkündür.

4. Birinci tabaka olan dinde müçtehit tabakası farklı açılardan eleştirilmiştir. Tenkit edenlere göre, Ebû Hanîfe'nin talebeleri, özellikle Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed, hocaları gibi mutlak müçtehitler ve ittifak ettikleri hususlar taklitten kaynaklanmamıştır.

Bizim farklı açılardan yaptığımız incelemeler, Kemalpaşazâde'nin Ebû Hanîfe'yi en üst içtihat seviyesinde konumlandırmasının, Hanefî mezhebinin işleyişi ve sistematığı açısından isabetli olduğunu göstermektedir. Nitekim Ebû Hanîfe için talebelerinden farklı olarak “İmam”, “sâhibu'l-mezheb” ve “imamu'l-mezheb” gibi tabirler kullanılması ve ihtilafli durumlarda fetvâda Ebû Hanîfe'nin görüşü tercih edilmesi, onun daha üst bir konumda olduğuna işaret etmektedir. Hanefî mezhebinin usûl mantığı, ehl-i hadisin usûl mantığı ile karşılaştırıldığında, Ebû Hanîfe'nin kendine özgün ve belki de ilk olarak nitelendirebileceğimiz bir usûl tesis ettiğini ve bu açıdan usûlü esasen talebeleri tarafından ancak taklit üzere benimsenmiş olacağını göstermesi de bu yaklaşımı desteklemektedir.

5. İkinci tabaka için de yine benzer eleştiriler getirilmiştir. Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in de hocaları gibi dinde müçtehit oldukları ve onunla aynı tasnife tabi tutulmaları gerektiği, fukahâ tasnifinde belirtilenin aksine, İmâmeyn'in hocaları Ebû Hanîfe'ye hem fûrû konularında hem de usûlde muhalefet ettikleri ve “usûl kaideleri” ile ne kastedildiğinin bilinmemesi gibi tenkitler iler sürülmüştür.

Eimme-i selâse veya ulemâ-i selâse gibi üç imam tabirlerinin Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed için kullanılması, fukahâ tasnifinde geçen “ashâbunâ” ifadesi veya “ashâbu'l-mezheb” tabiri ile Ebû Hanîfe ve talebeleri kastedilmesi, Hanefî mezhebinde zâhirurrivâye olarak adlandırılan temel kaynaklarda üç imâmın görüşlerinden meydana gelmesi, fetvâda üç imamın görüşü dışında fetvâ veya hüküm verilmesi prensip olarak doğru kabul edilmemesi gibi durumlar, İmâmeyn'in de Hanefî mezhebin işleyişi açısından, mutlak müçtehitler arasından değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu gerçekler, onların mutlak müçtehit derecesinde olduğunu ispatlaması için yeterli olmasa dahi, daha sonra gelen Hanefî fakihlerinden, içtihat seviyeleri açısından, daha yüksek bir konuma sahip olduklarını göstermektedir. Bundan dolayı Kemalpaşazâde'nin, ikinci tabakayı sadece Ebû Hanîfe'nin talebeleri ile sınırlandırılmış olması, kendi içerisinde tutarlı bir izlenim vermektedir.

Çok sayıda Hanefî fakihin de İmâmeyn'nin hocalarına usulde muhalefet etmediklerini, hatta bütün görüşlerinin Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu belirtenlerin olması, Kemalpaşazâde'nin bu yaklaşımı ile yalnız olmadığını göstermektedir.

Neticede imamlar arasındaki ihtilafların sebepleri tam olarak bilinmemesi gerçeği ile, bazı meselelerde hakikaten usûlî ihtilaf olmuş olsa dahi, fukahâ taksiminin ekseriyete göre tasnif edilmiş olabileceğinden, yine tutarlı olarak yorumlanabilir.

6. Üçüncü tabaka iki farklı açıdan eleştirilmiştir: Birincisi, ismi geçen bazı fakihler, mutlak müçtehitlerin tabakasına dahil edilmelidirler. İkincisi, meselede müçtehit fakihler arasında zikredilenlerin bir kısmı, Ebû Hanîfe'ye ve talebelerine hem usûl hem de fûrû konularında muhalefet etmişlerdir.

Özellikle mutlak müçtehitler ve muhalefet edenler arasında Hassâf, Tahâvî ve Kerhî zikredilmektedir. Tahâvî ve Kerhî'nin mezhep dışı muhalif görüşleri müteahhirûn Hanefî alimleri arasında meşhurdur. Kemalpaşazâde buna rağmen onların usûl ve fûruda konularında muhalefet etmediklerini belirtmesinin iki gerekçesi olabilir: Birincisi, mezhep imamların görüşlerine muhalif gibi gözükten yaklaşımların, hakikatte muhalif olmamalarıdır. İkincisi, mezhep imamlarına muhalif yaklaşımları vardır; ama onlar çok az sayıdadır. Fukahâ tasnifinde, istisnai durumlar değil, çoğunluk (ağleb) dikkate alınmıştır. Fukahâ tasnifinin meselede müçtehit tabakası, bu iki yaklaşımlardan biri ile ancak makul ve tutarlı olabilir düşüncesindeyiz.

Meselede müçtehit fakihlerin fûruda muhalefet ettikleri doğru olsa dahi, Ebû Hanîfe ve ashâbına çok az sayıda meselede muhalefet etmiş olmaları, mezhep içi içtihat faaliyetlerinde imamların hakkında görüşleri bulunmayan meselelerde, onların yolunu takip ederek içtihat bulmuş olmaları, imamların görüşlerine karşı takındıkları tutum, Ebû Hanîfe ve ashâbının büyük olasılıkla doğruya isabet etmişlerdir düşüncesi; onların imamlara hem fûrû konularında hem de usulde tabi olduklarını göstermekte ve Kemalpaşazâde'nin yaklaşımını desteklemektedir.

7. Dördüncü tabaka, Cessâs'ın mukallit değil, müçtehit olduğu, mezhep imamlarının da tahrîcte buldukları ve dördüncü tabaka ile üçüncü tabakasının arasını ayırt etmenin mümkün olmadığı yönünde eleştirilmiştir.

Verilen misallerin Mercânî'nin, Kemalpaşazâde'nin kastettiği tahrîci tam anlamadığına işaret etmektedir. Tahrîcin, “sadece naslardan hüküm çıkarma” anlamında, hususi manası ve müçtehitlerin görüşlerini de kapsayan “mutlak anlamda

hüküm elde etmek” anlamında, umumi manası vardır. Mercânî, tahrîcin hususi manasına dair bir örnek zikretmiştir. Kemalpaşazâde'nin işaret ettiği tahrîc örneklerinde ise muharric, imamların görüşlerini mantikî sonuçlara götürmek suretiyle tahrîcte bulunmakta ve tahrîcin umumi manası kastedilmektedir.

Halvânî ve diğer alimlerin övücü ifadeleri, Cessâs'ın bütün içtihatlarına tabi olup, taklit ettikleri anlamında değil, tahrîcileri ve usûlî tespitleri gibi, genel anlamda fikhî birikiminden yararlandıkları yönünde anlaşılmasının daha doğru olacağı neticesine ulaşılmıştır. Cessâs'ın içtihatlarına Hanefî kaynaklarında çok yer verilmediği ve açıkladığımız şekildeki tahrîc faaliyetinin dikkate alındığı düşünülürse, tahrîc ehlinen sayılmasının tutarlı olduğu söylenebilir.

8. Beşinci tabaka, Kudûri ve Mergînânî, meselede müçtehit tabakasından geçen bazı isimlerden ilmen önde oldukları ve beşinci tabakanın bir önceki tabaka ile farkın açık olmadığı yönünde eleştirilmiştir.

Kudûrî ve Mergînânî'nin eserleri ile ortaya koydukları fikhî ameliyeleri, meselede müçtehit fakihlerde olduğu gibi, içtihat ağırlıklı değildir. Fukahâ tabakasından, fakihin hangi fikhî mesaisi dikkate alınmışsa, o yönü ile derecelendirilmiştir. Onlar da eserlerinde sahih görüşleri ortaya koymayı hedeflemiş ve bu yönleriyle değerlendirilmişlerdir.

Tercih ehli, tahrîc ehlinen de ayrılmaktadır, Tercih ehlinin özelliği, mezhep imamlarından nakledilmiş farklı rivayetler veya tahrîc ehlinin tahrîciler arasında, delilleri, kaynakları tetkik edip, birini sahih kabul etmeleri; zamanın ihtiyaçlarını, halkın örfünü gözeterek, birini diğerine tercih etme ehliyetine sahip olmalarıdır.

9. Altıncı tabakada ismi geçen Nesefî', Mevsilî, Burhânüşşerîa ve İbnü's-Sââtî'nin sadece temyîz faaliyetinde bulunan fakihler olarak nitelendirmeleri yanlış kabul edilmiş ve onların da içtihatlarında bulduklarından dolayı mezhep içi müçtehitlerden sayılmaları gerektiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda temyîz ile tercih arasındaki farkın açık olmadığı yönünden de tenkit edilmiştir.

Kemalpaşazâde'nin metin sahipleri için “*merdud görüşleri ve zayıf rivayetleri kitaplarında nakletmez*” yaklaşımının, mütûn-i erbaa'nın ortak özellikleri açısından genel manada isabetli olduğu söylenebilir. Muhtemelen onların bu yönleri dikkate alınarak, derecelendirilmişlerdir.

Temyîz ve tercih faaliyetleri de Hanefî mezhebinin işleyişi açısından farklıdır. Hanefî mezhebi içerisinde imamlardan veya onun talebelerinden nakledilmiş farklı rivayetler veya tahrîc ehlinin aynı mesele hakkında birbirine zıt tahrîcler arasında râcih veya mercûh olanı, kuvvetli ya da zayıf tespit eden tercih ehlidir. Temyîz ehli ise, bu tercihlere dayanarak kuvvetli ve zayıf görüşleri ayırarak, kaydetmektedir.

10. Yedinci tabakanın fakihlerin derecelendirilmesinde yer almış olması, anlamsız ve fikhın ruhu aykırı olduğu ifade edilmiştir. Kefevî'nin açıklamasına göre, yedinci tabakada yer alan mukallit, fukahâ tasnifinden yer alan fikhî ameliyeleri işletmeye muktedir olmayan; ancak fakihleri taklit ederek, ezberlediklerini ve duyduklarını aktarabilen kişidir.

Kemalpaşazâde'nin fukahâ tasnifinin mantığına göre, mezhep imamlarının vefatından sonra Hanefî mezhebi içerisinde yeni meselelerin içtihadı, imamlardan gelen görüşlerin tashihi, tahrîc, tercih ve temyîz gibi gerekli fikhî ameliyeler, en layık ve muktedir fakihler tarafından yapılmış ve muhtemelen süreç tamamlanmıştır. Artık Hanefî mezhebine mensup müftiler ve fakihler, adeta bir yol haritası veya rehber gibi, tarih içerisinde muktedir Hanefî fakihler tarafından ortaya koyulan fikhî birikimi esas almaları gerekmektedir.

11. Hanefî mezhebinde olduğu gibi, diğer mezheplerin de benzer fukahâ tasnifleri vardır. Bu tasniflerin de aynı şekilde kendi mezhep sistematiklerine göre değerlendirilerek, tez çalışmalarına konu edinilebilir.

KAYNAKÇA

Abdülmeccid et-Türkmânî, *el-Medhal ilâ usûli'l-hadîs alâ menheci'l-Hanefiyye*, daru'l-rayâheen, Ammân 2021.

Ahmed Ali, Muhammed İbrahim, *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye*, Vezâretü'l-evkâf ve'ş-şüünü'l-İslâmiyye, Kuveyt 2012.

Ahmed b. Musa b. İsa el-Keşşî, *Mecmuu'n-Nevâzil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, no: 548, vr. 2a.

Ahmed b. Ömer Kurtubî, *el-Müfhim li-mâ eşkele min Telhîsi kitâbi Müslim Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Kelimi't-Tayyib*, 1996.

Altuntaş, Havva, *Alâeddîn Es-Semerkindî ve Tuhfetü'l-Fukahâ Adlı Eserinde Mezhep İçi Tercihler*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008.

Apaydın, H. Yunus, “Kemalpaşazâde'nin “Tabakâtul'l-Fukahâ”sı Neyi Anlatıyor?”, *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası, Alimler, Müesseseler ve Fikri Eseler XVI. Yüzyıl*, ed. Ekreml Demirli ve dğr. İstanbul 2017, s. 99-104.

_____, “Kerhî”, *DİA*, 25/285-287.

_____, “Kınalızâde'nin Hanefî Mezhebini Oluşturan Görüşlerin Toplandığı Eserlerin Gruplandırılmasına Dair Bir Risâlesi”, *Ali Efendi Sempozyumu*, Kayseri 1998.

_____, “Kıyas”, *DİA*, 25/524-528.

_____, “Kınalızade'nin Hanefî Mezhebini Oluşturan Görüşlerinin Toplandığı Eserlerin Gruplandırılmasına Dair Bir Risâlesi”, *Kınalızade Ali Efendi Kongresi*, Erciyes Üniv. Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1998.

Aslan, Mehmet Selim, “Günümüz Fıkıh Problemlerinin Çözümünde Tahrîc Yöntemi ve İşlevselliği”, *İslâmî Araştırmalar*, 2014, cilt: 25, sayı: 2, s. 108-135.

Atar, Fahrettin, “İftâ Teşkilatının Ortaya Çıkışı”, *Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 3, İstanbul 1985, 19-48.

Atcı, İsa, *Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin İbâdetler İle İlgili Konularda Hanefî İmamlarına Muhâlif Görüşleri*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.

Ateş, Mustafa, *Son Dönem Osmanlı Fakihlerinden İbn Âbidîn'in Fıkıhçılığı (Reddü'l-Muhtâr Örneği)*, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2019.

Ateş, Sırrı Fuat, *Bir Hanfî Fakihî Olarak Abdülhay Leknevî ve Mezhep İçi İhtilafları*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2022.

Aynî, Bedruddin Mahmud b. Ahmed, *el-Binâye Şerhu'l-Hidâye*, thk: Eymen Sâlih Şa'ban, Dâru'l-kutubi'l- İlmiyye, Beyrut 2000.

Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef, *İhkâmu'l-fusûl*, Tunus 1985.

Bâhüseyyin, Yakub b. Abdilvehhâb el-Bâhüseyyin, *et-Tahrîc inde'l-fukahâ ve'l-usûliyyîn (Dirâse Nazariyye Tatbikiyye Te'sîliyye)*, Riyad 1414.

Baktır, Mustafa, "Kaide", *DİA*, 24/205-210.

Bardakoğlu, Ali, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, 16/1-21.

Bayder, Osman, *El-Hidâye Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi*, Hacıveviszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2020.

_____, "Kemalpaşazâde'nin Tabakâtu'l-Fukahâ'sına Yönelik Eleştiriler Üzerine Bir Değerlendirme", *Kemalpaşazâde Felsefe-Din-Edebiyat Araştırmaları*, ed. Murat Demirkol ve dğr., Fecr Yayınları, Ankara 2022.

_____, *Mezhebin kurucu imamına muhalefetin imkân ve sınırı: Hanefî Mezhebi Örneği*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015.

Bedir, Murteza, *Ebû Hanîfe Entelektüel Biyografî*, Anadolu Ay Yayınları, İstanbul 2018.

Büyükbaş, Nazım, "Hanefî Tabakât Kitapları Arasında Kınalızâde'nin Tabakâtu'l-Hanefiyyesi'nin Yeri", *Bilimnâme*, XXVIII, 2015/1.

Çeker, Huzeyfe, *Hanefî Mezhebinde Biyografî Geleneği*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2016.

_____, *Mütûn-l Erbaa'da Muhammed B. El-Hasen Eş-Şeybânî'ye Nispet Edilen Görüşlerin Tahkiki (ibâdât Bölümü)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.

Cessâs, Ebû Bekr er-Râzî, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed ve dğr., Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2010, I-VIII.

Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülğafûr Atâr, Dârü'l-İlm, Beyrut 1990, I-VI.

Çınar, Fatih, "Müçtehitlerin Tabakaları Hakkında Bir İnceleme", *Bilimname*, 2021, 577-609.

Cüveynî, İmâmu'l- Haremeyn Abdulmelik b. Abdullah, *Nihâyetu'l-matlab fi dirâyeti'l-mezheb*, thk: Abdulazim Mahmud ed-Dîb, Dâru'l-minhâc, Cidde 2007,

_____, *Muğîsu'l-halk fi tercihi'l-kavli'l-hak*, el-Matbaatu'l mısriyye, 1934.

Debûsi, *Te'sîsü'n-nazar*, thk. Mustafa Muhammed el-Kabbânî, Dâru İbn Zeydûn, Beyrut ty.

Dihlevî, Veliyyullah, *el-İnsâf fi beyâni esbâbi'l-ihtilâf*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Dâru'n-nefâis, Beyrut 1986.

_____, *Ikdü'l-cîd fi ahkâmi'l-ictihâd ve't-taklîd*, thk. Muhammed Ali el-Eserî, Dâru'l-feth, Şârika 1995.

Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanife*, darü'l-fikr, Kahire 1955.

Ebû'l-Hâc, Salâh Muhammed Salim, "el-İntikâdât alâ tabakâti İbn Kemal Paşa", *Usûl Dergisi*, sayı: 24, Temmuz-Aralık 2015.

Ebu'l-Ayneyn, Bedrân, *Târîhu'l-fikhi'l-İslâmî*, Dâru'n-nehda el-Arabiyye, Beyrut, ty.

Ernevî, Sirâcuddîn Mahmûd b. Ebu Bekr, *et-Tahsîl mine'l-mahsûl*, Beyrut 1988.

Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed, Ebû 'Abdirrahmân, *el-'Ayn*, (thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmerrâî), Dâru'l-Hilâl, yy. 1980-1985, I-VIII.

Fikhî, Muhammed el-Aynî, *Edebü'l-müftî*, thk. Osman Şahin, Fıkıh Kitaplığı, Samsun 2009.

Fîrûzâbâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît (alfabetik tertipte)* (nşr. Enes Muhammed eş-Şâyî, Zekerıyyâ Câbir Ahmed), Dâru'l-Hadîs, Kahire 2008.

Gaznevî, Cemaleddin Ahmed b. Mahmud b. Saîd el-Kâbisî el-Halebî, *el-Hâvi'l-kudsî*, thk. Salih el-Ali, Dârü'n Nevâdir, Dımaşk-Beyrut 2011.

Hâdimî, Ebû Sa'îd. *Mecâmi'u'l-hakâik*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, 1308.

Hallaq, Wael b., "Bölgesel Ekollerden Ferdi Hukuk Mezheplerine", çev. Halit Özkan, *AÜİFD*, 2004, cilt: XLV.

Hamevî, Ahmed b. Muhammed, *Gamzu'uyûni'l-basâir şerhu kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, Beyrut 1985, I-IV.

Haskefi, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *ed-Dürri'l-muhtâr*, thk: Abdulmun'im Halil İbrahim, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2002.

İbn Abdîşşekûr, Muhibbullâh, *Müsellemu's-sübût (el-Mustasfâ ile beraber)*, Mısır 1906, I-II.

İbn Abdülber, Ebu Ömer Yusuf el-Endelusî, *el-İntikâ fi fedâili'l-eimmeti's-selâseti'lfukaha*, nşr: Abdulfettah Ebu Gudde, Dâru'l-beşairi'l-islâmîyye, Beyrut 1997.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin, *Minhatu'l-hâlik ala'l-bahri'r-râik*, (*el-Bahru'r-râik* ile birlikte), Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1997.

_____, *Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr*, İhyâü't-türâs el-Arabî, Beyrut ts.

_____, *Şerhu'l-manzûme el-Müsemma bi ukûdi resmi'l-müftî*, ta'lik, Ahmed Rızâ Han el-Hindî, thk. Hâmid Ali el-Alîmî, Dâru'l-ihsân, Kahire 2016.

İbn Haldun, *Mukaddime*, nşr. Dervîş el-Cüveydî, Beyrut 1425/2005.

İbn Hümâm, Kemaleddin Muhammed b. Abdülvâhid, *Fethu'l-Kadir*, Büyük Emirî Matbaası, Bulak, 1316, 1. baskı, V.

İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1955, I-IV.

İbn Kemal, Ahmed b. Süleyman, *el-İhtilaf Beyne'l-Eimme*, Süleymaniye Kasidecizade, no: 695.

_____, *Mühimmâtü'l-Müftî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, 280.

_____, *Risâle fi Duhûli Veledi'l-Bint fi'l-Mevkûf ala Evlâdi'l-Evlâd*", Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 1049.

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah el-Makdisî, *er-Ravdatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir*, Riyâd 2003.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem er-Rüveyfi'î (v. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*, Dâru'n-Nevâdir, Kuveyt 2010, 10 mücellede I-XX.

İbn Mâze, Burhâneddin Ebu'l-Meâli Mahmud b. Ahmed el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-fikhi'n-Nu'manî*, thk. Abdulkerim Sami el-Cundî, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 2004.

İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim, *Fethu'l-Gaffâr bi-şerhi'l-Menâr*, Kahire 1936, I-III.

_____, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfiz, Dımaşk 1983.

İbn Rüşd, *Fetâvâ İbn Rüşd*, Darû'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1987.

İbn Teymiyye, Takiyuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdusselam, *Mecmûu'l-fetava*, nşr: Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım, yy. ty., XX.

İbnu'n-Neccâr, Muhammed b. Ahmed, *Serhu Kevkebi'l-münîr el-müsemmâ bi'l-Muhteber el-Mübteker*, Riyad 1993.

İbnu's-Salâh, Ebu Amr Takıyyüddin Osman b. Salahaddin eş- Şehrezurî, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, (Fetâvâ ve Mesailu İbni's-Salâh ile birlikte), thk: Abdu'l-mu'tî Emin Kal'acî, Dâru'l-marife, Beyrut 1986,

İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-Muvâfaqât fî uşûli's-şerî'a*, el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, Kahire, ts I-IV.

İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmed Boynukalın, Vezaretü'l-evkâf ve's-şuuni'l-islâmiyye, Katar 2012.

İmrânî, Ebu'l- Hüseyin Yahya b. Ebi'l-Hayr el-Yemenî, *el-Beyân fî Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, Dâru'l-minhâc, Lübnan 2000,

İnanır, Ahmet, "İbn Kemal'in "Risâle Fî Duhûli Veledi'l-Bint Fi'l-Mevkûf Ala Evlâdi'l-Evlâd" Adlı Risalesi Bağlamında Osmanlı Zürrî (Evlatlık-Evladiye) Vakıf Uygulamasında "Evlâd'ül-Evlâd" Meselesi", *Gaziosmanpaşa Ü. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, 2012, s. 44-62.

_____, "İbn Kemal'in Tabakâtü'l Fukahâsı ve Değerlendirilmesi", *Atatürk Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 37, Erzurum 2012, s. 65-86.

_____, *İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı 'da İslam Hukuku*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

İsmail Durmuş, "Tabakât", *DİA*, 39/288-290.

Kadı İyâz, Ebu Fazl İyâz b. Musa, *Tertibu'l-medârik*, Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut 1998.

Kâdîhân, Mehâsin Fahreddin Hasan b. Mansur el-Özcendî el-Ferğânî, *Fetâvâyı Kadîhân*, el-Matbaatü'l-Kübrâ el Emîriyye, Bulak 1310. (*el-Fetâva'l-Hindîyye'nin kenarında*).

Kahtânî, Müsfir b. Ali b. Muhammed el-Kahtânî, *Menhecü istinbâti ahkâmi'ne-nvâzili'l-fikhiyyeti'l-muâsıra (Dirâse Ta'siliyye Tatbikiyye)*, Beyrut 1424/2003.

Kannûcî, Muhammed Sıddîk b. Hasan, *Ebcedü'l-ulûm*, Vezâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, Dımaşk 1978, I-III.

Karâfi, Sihâbüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdris, *Tenkîhu'l-fusûl fî ihtisârî'l-mahsûl fi'l-usûl*, Beyrut 1997.

Karaman, Hayrettin, *İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 1989.

Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekr b. Mesûd, *Bedâ'î 'u's-sanâ'î' fî tertîbi's şerâ'î'*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1974, I-VII,

Kaya, Eyyüp Said "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", *DİA*, 32/188-189.

_____, "Tabakât-Fıkıh", *DİA*, 39/292-294.

_____, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkîh İstidlâl*, Doktora Tezi, Marma Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

Kefevî, Ebu'l-bekâ Eyyub b. Musa, *el-Kulliyât, Müessesetu'r-risâle*, Beyrut 1998.

Kefevî, Mahmûd b. Süleyman, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, thk. Saffet Köse-Murat Şimşek-Hasan Özer-Huzeyfe Çeker-Güneş Öztürk, İstanbul: İrşad Kitabevi, 2017.

Kerhî, Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn, *Risâle fi'l-usûl* (Debûsî'nin *Te'sîsü'n-nazar*'ının içinde). thk. Mustafa M. Kabbânî. Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.

Keskioğlu, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1984.

Kevserî, Muhammed Zahid, *Fıkıh-u Ehli'l-Irak ve Hadisühüm*, tahk. Abdü'l-fettah Ebû Gudde, Mektebet-ü Matbûatü'l-İslâmî, Beyrut, 1970.

_____, *Husnü't-tekâdî fî sîreti Ebî Yusuf el-Kâdî*, Dâru'l-envâr, Kahire 1948.

Kınalızâde İbnü'l-Hanâî, Alâüddin Ali. b. Emrullah, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, Divânü'l-vakfi's-sünnî, Bağdad 2005.

Kıvâmuddin Kâkî, *Mirâcu'd-dirâye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, no: 552.

Kızılkaya, Necmettin, *Hanefî Mezhebinde Kavâ'id İlmi ve Gelişimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya 2011.

Koçkuzu, Ali Osman, "Esrem", *DİA*, 11/436.

Kudûrî, *Şerhu Muhtasarı Kerhî*, Doktora Tezi, Fehd b. İbrahim (Baştan Zekât'ın sonuna kadar tahkik edilmiştir.) İmam Muhammed b. Suud üniversitesi, Suudi Arabistan, 1427.

Kureşî, Muhyiddin Abdulkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudiyeye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk: Abdulfettah Muhammed el-Huluv, Hicr, yy. 1993.

Leknevi, Abdülhay, *Umdetü'r-riâye alâ Ğerhi'l-vikâye*, thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc, Dâru'l kütübi'l-ilmiiye, Beyrut 2009.

_____, *et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-fevâidi'l-behiyye*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ty.

M. Amîm İhsan Müceddidî el-Bereketî, *Ķavâ'idü'l-fıkh*, Karaçi 1407/1986.

Mahlûf, Muhammed Hassaneyn, *Bülûgu's-sûl fi medhali ilmi'l-usûl*, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1386.

Mekkî, Muvaffakuddin b. Ahmed el-Harizmi, *Menakıb*, Meclisu Dâireti'l-Meârifi'n-Nizâmiyye, Haydarabad 1321 h.

Menderes Gürkan, "Müctehitlerin Tasnifinde Kemalpaşazade ile Kınalızade Arasında Bir Mukayese" *Ali Efendi Sempozyumu*, Kayseri 1998.

Mercânî, Ebü'l-Hasen Şihâbüddîn, *Nâzûratü'l-hak fi farziyyeti'l-işâ ve in lem yeğibi's-şafak*, nşr. Orhan Ençakar-Abdülkadir Yılmaz, Dâru'l-feth, Amman 1433/2012.

Mevsilî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li-ta'lili'l-muhtâr*, Dâru'l-kutubi'l-ilmiiye, Beyrut ty.

Miras, Kâmil, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, Yenigün Matbaası, baskı: 7, Ankara 1984.

Müderriş, Muhammed Mahrûs, *Meşayih-i Belh mine'l-Hanefiyye ve mâ inferadû bihi mine'l-mesâili'l-fikhiyye*, Dâru'l-Arab, Bağdat 1978, I-II.

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmed Boynukalın, Vezâretü'l-evkâf ve's-şuuni'l-islâmiyye, Katar 2012.

Muhammed Seyyid Bey, *el-Medhal (Fıkh Usulü -Giriş-)*, haz. Hasan Karayığit Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Muhammed Takî Osmânî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbühü*, Mektebetü maârifi'l-Kur'an, Karaçi 2011.

Nablusî, Abdulgani b. İsmail b. Abdulganî, *el-Cevâbu's-şerîf*, Süleymaniye Esad Efendi no: 1762.

Nakîb, Ahmed b. Muhammed, *el-Mezhebü'l-Hanefî; Merâhilühü, Tabakâtühü, Davâbitühü, Mustalahâtühü, Hasâisühü, Müellefâtühü*, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 2001.

Nevevî, Ebu Zekeriyâ Muhyiddin b. Şeref, *Tehzibu'l-esmâ ve'l-luġât*, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ty.

Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1968.

Önder, Muharrem, "Hanefî Mezhebinde Fukahânın Bilgi Yönünden Tasnifi", *IV.Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu: Hanefîlik Mâturîdilik*, Kastamonu Üniversitesi, 05-07 Mayıs-2017.

Osmânî, Muhammed Takî, *Usûlü'l-iftâ ve âdâbühü*, Mektebetü maârifî'l-Kur'an, Karaçi 2011.

Özen, Şükrü, "Kemalpaşazâde (Fıkhî Görüşleri)", *DİA*, 25/240-242.

Özer, Hasan, "İbn-i Kemal ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 14, 2009, s. 353-374.

Pezdevî, Fâhru'l-İslâm Ali b. Muhammed, *Usûl*, I-IV, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997. (Abdülaziz Buhârî'nin *Keşfü'l-esrâr*'ı ile birlikte).

_____, *Şerhu'l-câmiî's-saġîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, no: 753.

Pirizâde, İbrahim, *Umdetu Zevî'l-besâir*, Süleymaniye Kütüphanesi, Raġıb Paşa, no: 508; *Risâle fi mezhebi'l-İmâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşır Efendi no: 420.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*, Beyrut 1988.

Ruveyti', Hâlid b. Müsâid, *et-Temezhüb; Dirâse Nazariyye Nakdiyye*, Dâru'd-Tedmûriyye, Riyad 2013.

Sadrüşşehîd, Ebû Hafs Hüsameddin Ömer b. Abdülaziz b. Mâze el-Buhârî, *Şerhu Edebi'l-kâdi li'l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, Matbaatü'l-İrşâd, Bağdat 1977.

Şâhîn, Şâmil, "Menhecü tahrîci'l-furû' ale'l-usûl", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7 (2017), c. 4, s. 185-224.

Sakkâf, Alevî b. Ahmed, *el-Fevâidü'l-Mekkiyye fîmâ yehtâcühü talebetü'l-fikh eş-Şâfiyye*, Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1429.

Saymerî, Ebu Ubeydullah Hüseyin b. Alî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Âlemu'l-kutub, yy. 1985,

_____, *Kitâb Masâil al-Hilâf fi Usûl al-Fiqh: Les problèmes de divergences en méthodologie juridique de Husayn b. 'Alî al-Saymarî*, nşr. Abdelouahad Jahdani, Doktora Tezi, Université de Provence-Aix-Marseille, 1991.

Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *el-Mebsût*, Dâru'l-marife, Beyrut ty,

_____, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, I-II.

Sirâcüddin İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik*, thk: Ahmed İzzo İnâye, Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2002,

Sıgnâkî, Hüsâmüddin el-Huseyn b. Ali, *en-Nihâye ale'l-Hidâye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuru Osmaniye, no: 1768.

_____, *el-Kâfi Şerhu'l-Pezdevî*, thk. Fahrüddin Seyyid Muhammed Kânit, Mektebetü'r-rüşd, Riyad 2001.

Soner Duman, “Ebû Hanife'nin İctihadlarındaki Değişim (Kaynaklar-Sebepler-Analiz)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 19, 2012.

Sîrâzî, Ebu İshâk İbrâhîm b. Alî, *Şerhu'l-lüma'*, Beyrut 1988.

Şelebî, Muhammed, *el-Medhal fi't-ta'rîf bi'l-fikhi'l-İslâmî*, Matbaatü dâri't-te'lîf, İskenderiye 1962.

Şen, Murat, “Osmanlı Hukukunun Yapısı”, *Yeni Türkiye*, Osmanlı Özel Sayısı, sayı: 31, Ocak-Şubat 2000, s. 686-698.

Şühâvî, Muhammed Bedreddin, *et-Tirâzu'l-müzheb fi tercihi's-sahîh mine'l-mezheb*, Merkez el-Melik Faysal (Riyad), no: 4607.

Şürünbülâlî, Ebu'l-İhlâs Hasan b. Ammâr, *Hâşiye ale'd-Dürer*, (Molla Hüsrev, ed-Dürer kenarında), Mir Muhammed Kütüphane, Karaçi ty.

Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed, *İrsâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'ilmî'l-usûl*, Beyrut 1993.

Şeyh Bedreddin, *et-Teshil*, Türkçe Çeviri editörü: H. Yunus Apaydın, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2012, 1/109.

Tahâvî, Ebû Ca'fer, “*Şerhu me'âni'l-âsâr*”, nşr. Muhammed Seyyid Câdulhakk, Kahire 1968

Taş, Aydın, *İmam Muhammed Usul Anlayışı*, Nizamiye Akademi, Ankara 2019.

Teftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî, el-Horâsânî et-Teftâzânî eş-Şâfiî, *et-Telvîh ale't-Tavzîh*, 1-2 cilt, Mısır: Mektebetü Sabîh, t.y.

Tehânevî, Zafer Ahmed, *Î'lâ'ü's-sünen*, nşr. Muhammed Takî el-Osmânî, Karaçi 1415.

Telkenaroğlu, M. Rahmi, *Fıkıh Usulünde Muhattat ve Musavvibe*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.

Temel, Nihat, *Tabaktü'l-Fukahâ Bi'tibâri Merâtibihimi'l-İlmiyye Fi'l-Mezâhibi'l-Erbaa*, Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yalova 2019.

Temîmî, Takıyyüddin b. Abdülkâdir, *et-Tabakâtü's-seniyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, el-Meclisü'l-a'lâ el-İslâmiyye, Kahire 1970.

Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2017.

Ûşî, Sirâcüddîn Ebû Muhammed Ali b. Osman et-Tenîmî, *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*, thk. Osman el-Büstevî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2011.

Velvâlicî, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, thk. Midad b. Musa, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Yaman, Ahmet, “Fetvâ ve Mezhep: Fetvâ Usûlü ve Tarihinin Tartışmalı Bir Konusu Olarak Fetvâ-Mezhep İlişkisi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 48, 2015, s. 5-34.

_____, “Yeni Bir Kitap Dolayısıyla Tahrîcü'l-furû' Kavramı Üzerine”, *Diyanet İlmî Dergi*, sayı: 32/4, 1996, s. 51-61.

Yelek, Kamil, "Mezhep Ashâbına Ait Görüşlerin Temel Bir Argüman Olarak Kullanımı: Hanefîlerin Benimsediği Yönteme Dair Bir İzah Denemesi". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, cilt: 9, sayı 1, Haziran 2023, s. 359-385.

Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Bahâdır (v.794/1391), *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fikh*, Beyrut 2000, I-IV.

Zührî, *el-Cevâhiru'n-nefise Şerhu'd-dürrati'l-münife*, yazma eser, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye Kahire, nr. 1: 415.